

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Г. КОРОЛЕНКА

На правах рукопису

Коротаєв Олександр Олександрович

УДК 94(477) «1941/1965»

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СЕРЕД
ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ КОНФЕСІЙ В УРСР
(1940-ві – середина 1960-х рр.)**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD).
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О.О. Коротаєв

Науковий керівник: Гура Олексій Анатолійович,
кандидат історичних наук, доцент

Полтава – 2023

АНОТАЦІЯ

Коротаєв О.О. Діяльність органів державної безпеки серед євангельських конфесій в УРСР (1940-ві – сер. 1960-х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (*PhD*) за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава, 2022.

Дисертаційна робота присвячена висвітленню основних напрямків діяльності радянських органів державної безпеки серед євангельських конфесій в УРСР (1940-ві – сер. 1960-х рр.). Зміст, мета, форми та методи роботи радянських спецслужб НКВС-КДБ серед євангельських конфесій УРСР у період комуністичної диктатури досліджено на базі використаних та вперше опублікованих архівних матеріалів із фондів ГДА СБУ та з фондів тимчасового зберігання обласних управлінь СБУ із застосуванням сучасного теоретико-методологічного інструментарію.

У першому розділі дисертації висвітлено стан та рівень вивчення проблеми в історіографії, охарактеризовано інформаційне забезпечення дослідження, розкрито його теоретичне та методологічне підґрунтя. У результаті аналізу радянської, російської та української історіографії було з'ясовано, що дослідження форм та методів роботи радянських спецслужб у середовищі євангельських конфесій УРСР протягом 1940-х – середини 1960-х рр. тривалий час було неможливим унаслідок недоступності для істориків документів багатьох архівних фондів радянських органів держбезпеки, які лише нещодавно розтаємничили. Це спричинило появу певної історіографічної традиції, суть якої звелася до концентрування уваги науковців на дослідженні історії появи та розвитку євангельських конфесій, розбудові їх адміністративних структур, релігійній політиці комуністичної партії, державно-церковних відносинах, а також на винятково репресивній компоненті діяльності НКВС-КДБ в їх осередку.

Виявлено нечисленні публікації в періодичних виданнях, у яких автори лише почасти торкалися вивчення змісту, форм та методів роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій України в 1940-ві – сер. 1960-х рр. Що ж до західноєвропейської та американської історіографії було з'ясовано, що вона не зазнавала таких трансформацій, як вітчизняна, оскільки була вільною від ідеологічних догм та партійних установок. Тому, використовуючи всі доступні джерела, у своїх висновках вона була більш об'єктивна та ґрунтовна. Хоча при цьому основні цілі, форми та методи роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР в означений період залишалися недослідженими в роботах західних істориків (в основному також через брак відповідної джерельної бази).

Склад використаних у проаналізованих творах архівних документів дав підстави для висновку про все ще недостатнє введення їх до історичного

наукового обігу за формами діяльності, а саме: слідчої, агентурно-оперативної, розвідувальної, контррозвідувальної та інформаційно-аналітичної роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій України в означений період. Таким чином було констатовано певну історіографічну ситуацію, що дослідження аспектів конкретної діяльності радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій УРСР у 1940-х – сер. 1960-х рр. на цей час ще не здійснено. Тобто в наявній історіографії не приділено увагу переліченим формам діяльності радянських спецслужб серед євангельських конфесій України часів пізнього сталінізму та «хрущовської відлиги», а відтак і немає оцінки ефективності таких заходів й з'ясування причин незавершеності антирелігійної боротьби за названим напрямом. Джерельна база, яку використано в проаналізованих творах, засвідчує все ще недостатню наукову запотребованість інформаційного потенціалу і ретельність вивчення архівних документів щодо звітної, інформаційно-аналітичної, агентурно-оперативної, слідчої, розвідувальної та контррозвідувальної роботи, яку інспірували радянські спецслужби в середовищі євангельських конфесій України в сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.

У другому розділі, відповідно до мети дослідження та фактологічної бази історичних документів, виокремлено два основні періоди в роботі радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР. До першого періоду віднесено воєнні роки (1941 – 1945 рр.), які характеризувалися змінами в діяльності каральних органів порівняно з довоєнним часом. Встановлено, що з окупацією вермахтом України органи НКВС-НКДБ проводили моніторинг релігійної ситуації та займалися переважно інформаційно-аналітичною роботою. У такий спосіб вивчалася мета, основні завдання, форми і методи роботи нацистських спецслужб в релігійній сфері. З початком деокупації території України (1943 р.) головним напрямом у діяльності НКДБ стає контррозвідувальна робота. Основною її ціллю було прагнення підпорядкувати своєму впливу діяльність общин євангельських християн та баптистів (відроджених за часів нацистської окупації), шляхом об'єднання їх в один підконтрольний органам НКДБ релігійний союз – Всесоюзну спілку євангельських християн та баптистів.

Другий період (1946 – 1953 рр.) характеризувався діяльністю органів МДБ, яка була спрямована на долучення до Всесоюзної спілки євангельських християн та баптистів інших євангельських конфесій, особливо п'ятидесятників. Метою цієї діяльності було прагнення МДБ одержавити структури п'ятидесятників як нерелігійну організацію та провести уніфікацію п'ятидесятницького віровчення за зразком баптистської догматики. Тим самим прагнули вирішити подвійне завдання. З одного боку – взяти під контроль об'єднання громадян і керувати їхніми переконаннями, а, з іншого, – прагнули сформувати умови створення атеїстичного суспільства, у якому монополія на ідеологію та погляди належала винятково комуністичній партії.

У третьому розділі розглянуто питання діяльності радянських спецслужб у середовищі євангельських конфесій УРСР в період десталінізації

та «відлиги». Виокремлено та охарактеризовано чотири періоди їх діяльності в цій сфері.

Перший період (1953 – 1954 рр.) характеризувався реформуванням радянських спецслужб та їх агентурного апарату з метою трансформування старих (слідчої і агентурно-оперативної) та запровадження нових форм роботи – профілактичних заходів. Визначено пріоритетні напрямки їх роботи серед євангельських конфесій, а саме: розроблення незареєстрованих у Раді у справах релігійних культів конфесій та посилення розвідувальних і контррозвідувальних заходів проти закордонних «церковно-сектантських» центрів.

У другому періоді (1954 – 1958 рр.) відбулася активізація агентурно-оперативної розробки п'ятидесятників як потенційних шпигунів американської розвідки з метою (як і в добу пізнього сталінізму) одержавити дану конфесію шляхом приєднання її до Всесоюзної спілки євангельських християн-баптистів. У цьому ж періоді, через агентуру серед пресвітерсько-керівного складу євангельських християн-баптистів УРСР, КДБ активізував роботу з розкладу закордонних «сектантських центрів» та контррозвідувальну роботу серед іноземних релігійних делегацій, що прибували в УРСР.

Третій період (1958 – 1961 рр.) характеризувався перенесенням центру уваги агентурно-оперативної роботи з одержавлення нелегальних конфесій на радянізацію общин Всесоюзної спілки євангельських християн-баптистів і зменшення їх кількості. Таку роботу проводили силами оновленого молодими атеїстичними кадрами (агентами КДБ) пресвітерсько-керівного складу даної конфесії.

У четвертому періоді (1961 р. – середина 1960-х рр.), згідно з планом роботи 5-го відділу 2-го Управління КДБ УРСР у 4-му кварталі 1961 р. та інших наказів КДБ, відбулася активізація широкомасштабної боротьби проти «легальних» (зареєстрованих у Раді у справах релігійних культів) та «нелегальних» (не зареєстрованих у Раді у справах релігійних культів) релігійних організацій. Характерно, що в цей період стали залучати до антирелігійної боротьби не тільки сили і засоби КДБ, а й під його контролем структури МВС, прокуратури, ЗМІ в координації з радянськими та компартійними органами.

У ході виконання дослідження з'ясовано, що метою роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР за весь досліджуваний період було взяття під контроль їх діяльності з наступною радянізацією і ліквідацією їх у перспективі.

Ключові слова: НКВС-КДБ, євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, протестанти, репресії, релігійне дисидентство, радянські органи державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність.

ABSTRACT

Korotaiev O.O. Activities of state security agencies among evangelical denominations in the Ukrainian SSR (1940s – mid-1960s). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 032 “History and Archeology”. – Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, 2022.

The dissertation is devoted to the main directions of activity of the Soviet state security agencies among the evangelical denominations in the Ukrainian SSR (1940s – mid-1960s). The content, purpose, forms, and methods of work of the Soviet special services of the NKVD-KGB among the evangelical denominations of the Ukrainian SSR during the communist dictatorship were studied based on used and first published archival materials from the SSU Branch-Wise State Archive funds and temporary storage funds of regions department of SSU.

The first section of the dissertation highlights the state and level of studying the problem in historiography, describes the information support of the study, reveals its theoretical and methodological basis. An analysis of Soviet, Russian, and Ukrainian historiography found that research into the forms and methods of Soviet intelligence among the evangelical denominations of the Ukrainian SSR during the 1940s and mid-1960s was impossible for a long time due to the inaccessibility of documents from many Soviet archives. state security, which has only recently been dismantled. This led to the emergence of a historiographical tradition, the essence of which was to focus scholars on the history of the emergence and development of evangelical denominations, building their administrative structures, religious policy of the Communist Party, state-church relations, as well as the exclusively repressive component of the NKVD.

Few publications in periodicals were revealed, in which the authors only partially touched upon the study of the content, forms and methods of work of the Soviet special services among the evangelical denominations of Ukraine in the 1940s – mid-1960s as for Western European and American historiography, it was found that it did not undergo such transformations as the domestic one, as it was free from ideological dogmas and party attitudes. Therefore, using all available sources, she was more objective and thorough in her conclusions. Although the main goals, forms, and methods of work of the Soviet secret services among the Protestants of the USSR in the 1940s – mid-1960s remained unexplored in the works of Western historians (mainly also due to the lack of a relevant source base).

The composition of archival documents used in the analyzed works gave grounds for the conclusion that they are still insufficiently introduced into the historical scientific circulation by forms of activity, namely: investigative, intelligence, counterintelligence, and information-analytical work of Soviet special services among evangelical denominations of Ukraine in the specified period. Thus, it was stated a certain historiographical situation that the study of aspects of specific activities of the Soviet state security agencies among the Protestants of the Ukrainian

SSR in the 1940s – mid-1960s have not yet been implemented. That is, the current historiography does not pay attention to the specific work of Soviet special services among the Protestants of the Ukrainian SSR, and therefore there is no assessment of the effectiveness of such measures and determine the reasons for incomplete anti-religious struggle in this area. The source base used in the analyzed works testifies to the still insufficient scientific demand for information potential and careful study of archival documents on reporting, information-analytical, investigative, intelligence and counterintelligence work inspired by the Soviet secret services of Ukraine mid 1940s – mid-1960s.

The second section, in accordance with the purpose of the study and the factual basis of historical documents, identifies two main periods in the work of Soviet special services among the evangelical denominations of the Ukrainian SSR. The first period includes the war years (1941 – 1945), which were characterized by changes in the activities of punitive authorities compared to pre-war times. It was established that with the occupation of Ukraine by the Wehrmacht, the NKVD-NKGB monitored the religious situation and engaged mainly in information and analytical work. In this way, the purpose, main tasks, forms, and methods of work of the Nazi secret services in the religious sphere were studied. With the beginning of de-occupation of the territory of Ukraine (1943), counterintelligence became the main activity of the NKGB. Its main goal was to subjugate evangelical Christians and Baptists (revived during the Nazi occupation) by uniting them into one NKGB controlled religious union, the All-Union Council of Evangelical Christians, and Baptists.

The second period (1946 – 1953) was characterized by the activities of the organs of the MGB, which was aimed at joining the All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists of other evangelical confessions, especially Pentecostals. The purpose of this activity was the desire of the MGB to nationalize Pentecostals as a non-religious organization and to unify the Pentecostal doctrine along the lines of Baptist dogma. Thus, tried to solve a double problem. On the one hand, tried to take control of the citizen's association and guide their convictions, and on the other, strove to create the conditions for the creation of an atheist society, in which the monopoly on ideology and views belonged exclusively to the Communist Party.

The third section examines the activities of the Soviet special services among the evangelical confessions of the Ukrainian SSR during the initial de-Stalinization. Four periods of their activity in this area are highlighted and characterized.

The first period (1953 – 1954) was characterized by the reform of the Soviet special services and their secret spy (agent) apparatus with the aim of transforming the old (investigative and intelligence) and introducing new forms of activity – preventive measures. Priority areas of their work among protestants have been identified, namely: the dissolution of confessions unregistered in the Council for Religious Cults and the strengthening of intelligence and counterintelligence measures against foreign “church-sectarian” centers.

In the second period (1954 – 1958) an intelligence operation was carried out against the Pentecostals as potential spies of American intelligence with the aim (as during late Stalinism) to nationalize this confession by joining it to the All-Union Council of Evangelical Christians-Baptists. In the same period, through agents among the presbyter staff of Evangelical Christians-Baptists of the Ukrainian SSR, the KGB stepped up work to decompose foreign “sectarian centers”.

The third period (1958 – 1961) was characterized by a shift in the focus of intelligence activity from the nationalization of “illegal” (not registered with the Council for Religious Affairs) confessions to the secularization of the communities of the All-Union Council of Evangelical Christians-Baptists and a decrease in their number. This activity was carried out by the forces of the presbyter staff of this denomination, renewed by young atheistic cadres (KGB agents).

In the fourth period (1961 – mid-1960s), according to the activity-plan of the 5th department of the 2nd Directorate of the KGB of the Ukrainian SSR in the 4th quarter of 1961 and other orders of the KGB, an intensification of a large-scale struggle against “legal” (registered in the Council for religious cults) and “illegal” religious organizations. It is noteworthy that during this period, not only the forces and means of the KGB began to be involved in the anti-religious struggle, but also under its control the structures of the Ministry of Internal Affairs, the Prosecutor's Office, the media in coordination with Soviet and Communist Party bodies.

During the study, it was established that the purpose of the work of the Soviet special services among the evangelical denominations of the Ukrainian SSR for the entire study period was to take control of their activities with subsequent secularization and liquidation in the future.

Key words: NKVD-KGB, Evangelical Christian-Baptists, Pentecostals, Protestants, repression, religious dissidence, Soviet security services, Intelligence Activities.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях України (категорія «Б»):

1. Коротаєв О.О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 33. С. 55-65.
2. Коротаєв О.О. Реалізація радянськими органами держбезпеки антирелігійної політики на прикладі проведення операцій «3224/м», «Пророки» та «Фанатики» 1943–1957 рр. *Проблеми політичної історії України*. Дніпро: Грані. 2020. Вип. 15. С. 189-201
3. Коротаєв О.О. Форми та методи роботи радянських органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій УРСР (сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.): історіографічний аспект. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Вип. 2 (54). С. 218-224.
4. Коротаєв О.О. Радянські спецслужби та утворення Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (1944–1947 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Том 36. С. 115-126.

Публікації у фахових виданнях країн *OECP* (Web of Science Core Collection):

1. Korotaiev O. All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists as a product of work of Soviet Special Services. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. George Fox University, Oregon, USA. Volume 41, Issue 6, Article 3, 2021, p. 70-90.
2. Korotaiev O. The Work of the Nazi Special Services Among the Protestants of the Reichskommissariat Ukraine (According to the Top-secret Materials of the NKVD-NKGB). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. George Fox University, Oregon, USA. Volume 41, Issue 8, Article 2, 2021, p. 1-28.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Трагічне минуле: документи свідчать: збірник документів: Т 65 у 5 т. Дніпро: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Дніпро: Моноліт, 2019. Т. 3: Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини (1930-1960 рр.) / уклад.: Коротаєв О. 2019. 260 с.
2. Бородін Є., Іваненко В., Коротаєв О., Прокопенко Л. З історії протестантського релігійного руху першої половини ХХ століття. *Трагічне минуле: документи свідчать. Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини (1930–1960 рр.)*. Дніпро: Моноліт. 2019. т. 3(65). С. 3-25.
3. Коротаєв О.О. Протестантські конфесії Дніпропетровщини під контролем радянських каральних органів. *Трагічне минуле: документи*

свідчать. *Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини (1930–1960 рр.)*. Дніпро: Моноліт. 2019. т. 3(65). С. 26-80.

4. Коротаєв О.О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953). *Матеріали Всеукр. наук. конф. «IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д.І. Яворницького»*, Дніпро, 06.11.2020 р., ДНУ ім. Олесь Гончара, Дніпро, 2020. С. 147-149.

5. Коротаєв О.О. Боротьба КДБ з «антирадянським підпіллям» п'ятидесятників в період десталінізації (1954–1964 рр.). Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «*Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique*», Париж, 5 лютого 2021 р. *ЛОГОΣ. Collection de papiers scientifiques. Vol. 6. Vinnytsia-Paris, 2021. С. 116-119.*

6. Коротаєв О.О. Спроби відновлення діяльності Всеукраїнського союзу ХСВ в добу пізнього сталінізму та у хрущовську «відлигу». *Матеріали III Всеукр. науково-практичної онлайн-конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах»*, Маріуполь, 2021 р., ДонДУУ, 2021. С. 64-67.

7. Коротаєв О.О. «Московська угода» 1945 року крізь призму документів НКГБ УРСР. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу (Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції)*, Полтава, 2022. С. 264-271.

8. Коротаєв О.О. Дифамація «буржуазного Заходу» або використання радянськими органами держбезпеки Всесоюзної ради ЄХБ в роботі по закордонню. *Шості Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня)*. *Збірник наукових статей*, Випуск VI, Полтава, 2022. С. 109-119.

9. Коротаєв О.О. Інформаційний потенціал фондів ГДА СБУ щодо вивчення діяльності КДБ серед євангеліків УРСР у 1940-х – 1960-х рр. *Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи (Матеріали VII Міжнародно-практичної конференції)*, Полтава, 2022. С. 189-198.

10. Коротаєв О.О. До питання існування свободи совісті в СРСР в пізньосталінський період. *Держава і церква в новітній історії України. Збірник наукових статей*. Випуск IX, Полтава, 2022. С. 170-179.

11. Коротаєв О.О. Всесоюзна спілка євангельських християн-баптистів (ВССХБ) як об'єкт оперативної розробки радянських спецслужб 1942–1948. *Przegląd Środkowo-Wschodni. Uniwersytet Warszawski. Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej. Tom 5/2020, s.285-318.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	11
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	20
1.1. Стан наукової розробки проблеми	20
1.2. Характеристика інформаційного забезпечення дослідження	35
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	47
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ СЕРЕД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ У РОКИ НІМЕЦЬКО- РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС (1941 – 1953 рр.).....	56
2.1. Розвиток євангельських конфесій УРСР в роки німецько-радянської війни та окупації і характер діяльності органів державної безпеки Третього райху серед протестантських об'єднань.....	58
2.2. Створення ВСЄХБ та формування пресвітерського складу УРСР органами НКВС-НКДБ.....	76
2.3. Заходи органів держбезпеки щодо інтеграції п'ятидесятників до структур ВСЄХБ	94
РОЗДІЛ 3. РОБОТА КДБ СЕРЕД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ТА «ВІДЛИГИ» (1953 – сер. 1960-х рр.).....	110
3.1. Реформування радянських спецслужб у період десталінізації та «відлиги» і їх завдання щодо роботи в релігійній сфері.....	110
3.2. Боротьба органів КДБ проти «нелегального» руху п'ятидесятників УРСР у період «хрущовської відлиги»	127
3.3. Робота КДБ у середовищі «легальних» громад ВСЄХБ.....	145
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	177
I. Неопубліковані джерела	177
II. Опубліковані джерела.....	186
III. Література	188
ДОДАТКИ.....	202

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- **БЦП** – Бессарабська церква п’ятидесятників
- **ВРСХ** – Всесоюзна рада євангельських християн
- **ВРУ** – Верховна Рада України
- **ВС ЄХБ** – Всеукраїнський союз євангельських християн-баптистів
- **ВСЄХБ** Всесоюзна спілка євангельських християн-баптистів
- **ГГ** – Генерал Губернаторство для окупованих польських земель (нім. *Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*)
- **ЄХ** – євангельські християни
- **ЄХ і Б** – євангельські християни і баптисти
- **ЄХБ** – євангельські християни-баптисти (спільна назва ЄХ і Б після об’єднання в один союз між собою та з п’ятидесятниками)
- **ІГ** – Ініціативна група
- **КДБ** – Комітет державної безпеки
- **КРС** – Контррозвідувальний словник КДБ
- **МДБ** – Міністерство державної безпеки
- **НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ
- **НКДБ** – Народний комісаріат державної безпеки
- **РКУ** – Райхскомісаріат Україна
- **РПЦ** – Російська Православна Церква
- **РЗГА** від нім. *RSHA (Reichssicherheitshauptamt)* – Головне управління імперської безпеки райху
- **СВХ** – Союзу вільних християн Західної України
- **СЦХ** – Союз церков Христових
- **СЦ ЄХБ** – Спілка Церков ЄХБ
- **ФСБ СРСР** – Федеративний союз баптистів СРСР
- **ХМК** – Християнська мирна конференція
- **ЦХВС** – Церква християн віри євангельської Західної України та Білорусі
- **ХВС** – Християни віри євангельської (офіційна назва п’ятидесятників Західної України; 2. Назва п’ятидесятників і Сх. і Зх. України після харківської об’єднавчої наради 1956 р.)
- **ХЄВ** – християни євангельської віри (офіційна назва п’ятидесятників Східної України до 1956 р.)
- **VfC** – нім. *Bundes freikirchlicher Christen* (Союз вільних християнських церков Німеччини)

- **BEFG** – нім. *Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland: Körperschaft des öffentlichen* (Союз вільних євангельських церков Німеччини: Публічна корпорація)
- **BEFGU** – нім. *Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in der Ukraine* (Союз вільних євангельських церков України)
- **BNEFG** – нім. *Bund Nichtdeutscher Evangelisch-Freikirchlicher Gemeinden* (Союз ненімецьких вільних євангельських общин)
- **BWA** – англ. *Baptist World Alliance* (Всесвітній баптистський альянс)
- **EBF** – англ. *European Baptist Federation* (Європейська баптистська федерація)

ВСТУП

Актуальність дослідження. Враховуючи активне використання Кремлем інституту церкви як інструменту поширення політичного впливу в Україні, країнах Західної Європи та США, а також підтримку, надану агресивній політиці Росії в Україні зі сторони православних ієрархів Московського Патріархату та провідних керівників євангельських конфесій Російської Федерації (насамперед євангельських християн-баптистів та п'ятидесятників), яких давно звинувачують у секретній співпраці з радянськими, а зараз вже з російськими спецслужбами [335]; [336], все більшого поширення набуває інтерес наукової спільноти до дослідження роботи радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій України. Цю тезу підтверджує й діяльність п'ятого Президента України П. Порошенка у вирішенні питання створення незалежної від Московського патріархату Православної церкви України та в активізації роботи Всеукраїнської Ради Церков, спрямованої на запобігання московській експансії в релігійній сфері.

Актуальність теми дослідження підсилюється також й тим, що досі в українській історіографії не вирішили питання, чому, незважаючи на доволі потужний (кадровий, матеріально-технічний та організаційний) потенціал, радянські спецслужби за майже чверть століття не змогли подолати насущну для радянського керівництва проблему діяльності євангельських конфесій. Не менш важливим є й дослідження питання щодо вибору життєвих стратегій (колаборація чи дисидентство) протестантських лідерів в умовах тотального контролю радянських органів держбезпеки за діяльністю євангельських конфесій і загалом в релігійній сфері.

Аналіз історіографії дозволяє дійти висновку, що історичні дослідження з означеної теми на сьогодні практично відсутні. Причиною цьому була закритість (до квітня 2015 р.) архівів радянських спецслужб, що зумовлювало обмеження кола тем дослідження істориками-науковцями і, як наслідок, зосередження їх основної уваги на вивченні історії появи та розвитку євангельських конфесій, розбудові їх адміністративних структур, встановленні державно-правових відносин із радянською владою, а також на радянській політиці у сфері релігії, а не на дослідженні діяльності радянських органів держбезпеки в їх осередку.

При вивченні ж роботи НКВС-КДБ у релігійній сфері, доступна до квітня 2015 р. реальна джерельна база (архівні карні справи та звітна документація керівництва НКВС-КДБ на адресу радянських та партійних установ), дала можливість науковцям висвітлити лише її репресивну компоненту. Найважливіші ж лінії роботи радянських органів держбезпеки серед протестантів в УРСР (агентурно-оперативна, контррозвідувальна, розвідувальна та інформаційно-аналітична) за браком доступу до масиву архівних документів вивчені не були. На нашу думку, без їх належного висвітлення неможливо дати об'єктивну оцінку роботі радянських спецслужб

серед євангельських конфесій УРСР, визначити використаний інструментарій цих органів при роботі за цим напрямком та виявити рефлексії вірян та їх духовних лідерів на заходи, до яких вдавалися співробітники НКВС-КДБ.

Ухвалення 09.04.2015 р. Верховною Радою України (далі ВРУ) Закону № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років» відкрило юридичну можливість для дослідження названих аспектів. Проаналізована нами історіографія дозволяє дійти висновку про брак комплексних розвідок, в яких, на основі документів власне радянських спецслужб, дослідники розкривали б зміст напрямів роботи НКВС-КДБ серед євангельських конфесій України. У даній роботі вивчалися найчисленніші євангельські конфесії в УРСР, а саме – євангельські християни, баптисти та п'ятидесятники. Перелічені конфесії були об'єктом посиленої уваги радянських органів держбезпеки, оскільки вони об'єднували радянських громадян під гаслами нерадянської (релігійної) ідеології та вдавалися до соціальних практик (наприклад, п'ятидесятники), що суперечили комуністичним ідеалам. Згідно із директивними документами НКВС-КДБ саме ці конфесії вважали ключовими при створенні державного релігійного об'єднання – Всесоюзної спілки євангельських-християн баптистів (далі ВСЄХБ) [61, арк. 2]. Інші, нечисленні євангельські конфесії, підлягали виявленню та безальтернативній ліквідації як нелегальні організації.

Наявність такого ґрунтовного дослідження сприяло б уточненню об'єктивних уявлень не тільки про специфіку роботи радянських органів держбезпеки у сфері релігії, а й про причини такої уваги саме до вірян названих конфесій. Органи держбезпеки були виконавчою силою радянського держaparату, який в історіографії визначають як тоталітарний режим. Краще ж розуміння феномену тоталітаризму та поширення наукових знань про злочини тоталітарних режимів сприяло б, на нашу думку, у запобіганні їх рецидивів, що так важливо в часи, коли в українському суспільстві реанімують маргінальні заклики до повернення «чудового» та «безтурботного» радянського минулого. На це зокрема вказує й українська дослідниця-релігієзнавець, провідний фахівець з питань державно-церковних відносин та політичних репресій Л. Бабенко: «Щоб уникнути рецидивів тоталітаризму, необхідне глибоке розуміння природи, характеру і сутності комуністичного режиму. Невід'ємною рисою останнього було позбавлення громадян права свободи совісті, перетворення атеїзму на один із головних складників комуністичного світогляду» [188, с. 8]. Поширення ж наукових знань про тоталітарні режими в сучасному українському суспільстві, особливо серед молодого покоління незалежної української держави, сприятиме, на думку автора, їх вихованню в дусі демократії, патріотизму, толерантного ставлення до будь-яких проявів інакомислення (в тому числі і релігійного), а також прищеплення поваги до громадянських, правових та релігійних свобод кожної особистості, закріплених у Конституції України. І навпаки, нехтування уроками минулого та небажання змінювати ставлення до нього, як ми бачимо на прикладі нашого східного сусіда, спадкоємця СРСР – Російської Федерації,

призводить до реанімації тоталітарних практик, які тягнуть за собою ліквідацію демократичних свобод та цінностей.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематики досліджень наукових шкіл кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі – ПНПУ ім. В.Г. Короленка) «Державно-церковні відносини в радянській Україні» і «Суспільно-політичні та релігійні процеси в Україні», а також у рамках загальнодержавної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», затвердженої постановою Президії ВРУ №2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р. і Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р.

Об'єктом дослідження є суспільно-конфесійні умови розвитку євангелістичного середовища УРСР та вплив на нього органів державної безпеки упродовж 1940-х – 1960-х рр.

Предметом вивчення стала діяльність органів держбезпеки серед євангельських конфесій в УРСР початку 1940-х – середини 1960-х рр.

Для відображення процесу відновлення діяльності євангельських конфесій на теренах України предметом вивчення стала також й система заходів нацистського режиму (1941 – 1944 рр.) щодо запровадження релігії як соціальної основи підтримки гітлерівської окупаційної влади. В ході дослідження були з'ясовані форми і методи встановлення негласного контролю над середовищем євангельських конфесій в умовах нацистської окупації.

Мета дослідження: розкрити механізм впливу та контролю органів державної безпеки на євангельські конфесії в УРСР в 1940-вих – сер. 1960-х років.

У ході досягнення мети в дисертації вирішувався такий комплекс дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми;
- здійснити евристику комплексу історичних джерел та охарактеризувати корпус нововиявлених документів за темою;
- визначити й обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- з'ясувати сутність заходів щодо встановлення контролю та підпорядкування спецорганами тоталітарних (нацистського та комуністичного) режимів євангельських конфесій УРСР;
- визначити періодизацію діяльності радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій УРСР в досліджуваний період;
- з'ясувати мету, форми, методи, засоби, ресурси та результати роботи органів держбезпеки серед євангельських християн, баптистів та християн віри євангельської (п'ятидесятників).

Хронологічні межі предмету дослідження охоплюють період з 1941 до середини 1960-х рр.

Визначення нижньої хронологічної межі дослідження (1941 р.) зумовлене початком німецько-радянської війни та встановленням

окупаційного режиму на теренах України, який поновив діяльність євангельських конфесій, яка була до того офіційно заборонена комуністичним режимом.

Визначення верхньої хронологічної межі (середина 1960-х р.) було зумовлене низкою обставин, які вплинули на характер діяльності радянських органів держбезпеки щодо євангельських конфесій (зміна політичного керівництва СРСР; припинення масової антирелігійної кампанії; розкол в середовищі ЄХБ і формування церковно-релігійної опозиції; реорганізація Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР (далі РСРК) і утворення нової інституції – Ради у справах релігій (далі РСР), що означало певну зміну і модернізацію методів взаємодії держави і протестантських конфесій; поява перших масових емігрантських настроїв серед п'ятидесятників; різке збільшення інтересу закордонних релігійних і правозахисних центрів до порушення прав і свобод віруючих в СРСР).

Географічні межі дослідження окреслені здебільшого: 1) територією Райхскомісаріату Україна, далі РКУ, (1941 – 1944 рр.); 2) територією України, що сформувалася в роки пізнього сталінізму (1945 – 1953 рр.) відповідно до міждержавних угод за результатами Другої світової війни; 3) територією України доби десталінізації та «хрущовської відлиги» (1953 – сер. 1960-х рр.), яку було розширено в результаті перепідпорядкування в 1954 р. Верховною Радою СРСР Кримської області від компетенції РРФСР до компетенції УРСР. Почасти в ході дослідження географічна локалізація виходила за межі адміністративних кордонів УРСР до меж державного кордону СРСР та європейських держав для відображення зв'язків й діяльності там агентів та підставних осіб КДБ, завербованих з осередку євангельських конфесій в Україні.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, історичного антропологізму. У дослідженні застосовано методологічний апарат, який можна класифікувати за такими рівнями: загальнонаукові (аналіз, синтез, історичний, логічний, діалектичний, системно-структурний), спеціально-історичні (зовнішньої та внутрішньої критики історичних джерел, історіографічних студій, проблемно-хронологічний, діахронний, герменевтичний), конкретно-історичні (історико-порівняльний, історико-статистичний, історико-генетичний), міждисциплінарні (методи нормативно-правового аналізу; філософсько-релігієзнавчих вчень; соціологічної феноменології; соціальної статистики).

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

- вивчення історіографії за темою дослідження дозволило виявити питання, які дотепер не знаходили достатнього висвітлення в історичній науці, а саме: 1. механізми вербування агентів та вживлення підставних осіб в євангельські конфесії органами НКВС-КДБ; 2. основні лінії їх секретної роботи; 3. основні механізми контролю та радянзації євангельських конфесій, форми та методи їх впровадження; 4. спільні й

відмінні риси моделей роботи з євангельськими конфесіями спецслужбами тоталітарних режимів (нацизм vs сталінізм);

- дано характеристику та розкрито інформаційний потенціал комплексу документів ГДА СБУ і архівів тимчасового зберігання обласних Управлінь СБУ, який сформовано в процесі роботи НКВС-КДБ серед євангельських конфесій УРСР;
- вперше розкрито роботу спецслужб нацистської Німеччини серед євангельських конфесій РКУ зі створення міжконфесійного пронацистського об'єднання – Союзу вільних євангельських церков України (нім. *Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in der Ukraine*, скороч. *BEFGU*) та протиборство з ними радянських органів держбезпеки;
- на основі виявлених автором в архівних фондах СБУ наказів НКВС-КДБ та аналізу їх реалізації вперше документально підтверджено, що Всесоюзна Рада ЄХБ та її керівний апарат в УРСР, представлений республіканським та обласними пресвітерами, був сформований під активним впливом органів НКВС-МДБ із їх секретних агентів;
- в роботі вперше названі та розшифровані оперативні псевдоніми агентури НКВС-КДБ серед пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ та ХЄВ;
- в дисертації наведені конкретні приклади секретної роботи агентури НКВС-КДБ серед євангельських конфесій УРСР в досліджуваній нами період та зазначені її наслідки;
- розкрито роботу КДБ проти міжнародних релігійних організацій, таких як Всесвітній Баптистський Альянс (англ. *Baptist World Alliance*, скороч. *BWA*), і Європейська баптистська федерація (англ. *European Baptist Federation*, скороч., *EBF*) та серед їх делегатів, які відвідували УРСР в сер. 1950-х рр.
- вперше розроблена періодизація діяльності радянських спецслужб в середовищі євангельських конфесій УРСР в 1940-х – 1960 рр., виділено шість періодів: перший – 1941–1945 рр., другий – 1946–1953 рр., третій – 1953–1954, четвертий – 1954–1958 рр., п'ятий – 1958–1961 рр., шостий – 1961 – середина 1960-х рр., упродовж яких відбувалися зміни змісту заходів радянських спецслужб, реалізованих серед євангельських конфесій УРСР в 1940-х – 1960 рр., що відображалось на їх діяльності.
- виявлено і систематизовано форми, засоби, методи, кадрові ресурси органів НКВС-КДБ та результати їх діяльності серед євангельських конфесій УРСР в 1940-ві – середині 1960-х рр.

Особистий внесок здобувача. Проведене дослідження є винятково авторським. Аспекти авторства реалізовано в самостійній постановці та вирішенні всього комплексу завдань дисертаційного дослідження. Під час роботи над дисертацією автором зібрано та опубліковано масив історичних документів у документальному збірнику тематичної серії книг «Реабілітовані історією» (Трагічне минуле: документи свідчать: збірник документів: Т 65 у 5

т. Дніпро: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Дніпро: Моноліт, 2018. Т. 3: Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини (1930-1960 рр.) / уклад.: Коротаєв О. 2019. 260 с.) та 6 статей у вітчизняних та закордонних фахових виданнях (два з яких входять до переліку наукометричної бази *Web of Science Core Collection*, далі *WoS (CC)*), які відповідають темі дисертації. Авторською є й ідея щодо розроблення періодизації роботи органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій України. Отримано авторські висновки в результаті аналізу історіографії та дослідження історичних джерел.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані в науковій, соціальній, світоглядній та патріотично-виховній сферах. У науковій сфері отримані результати можна використовувати під час написання узагальнювальних праць з історії релігії в Україні або для оновлення наявних наукових концепцій з цієї тематики. Їх можна використовувати також при дослідженні роботи радянських спецслужб у релігійному середовищі України або для висвітлення документально підтвердженої ролі НКВС-КДБ в антирелігійній політиці радянської влади, а також при розробці і викладанні цих тем у курсах з історії України. Отримані результати та висновки формують основу для переосмислення міфологем радянської історіографії. У соціальній сфері – для проведення декомунізації¹ сучасних євангельських конфесій, що гармонізує стосунки їх adeptів з українським суспільством і владою, а також повнішою мірою сприятиме забезпеченню українською державою конституційного права громадян на свободу совісті. Ознайомлення з результатами дослідження допоможе змінити уявлення в сучасному українському соціумі про релігійні організації (євангельські конфесії) та сутність роботи радянських спецслужб в їх середовищі. Це, в свою чергу, сприятиме переосмисленню (світоглядна сфера) дискримінаційної політики тоталітарного режиму серед євангельських конфесій, що створить підґрунтя для проведення патріотично-виховної роботи, спрямованої на виховання толерантного ставлення до представників нетрадиційного християнства та поваги до демократичних свобод в українському суспільстві.

Апробація дослідження:

Основні положення дисертації обговорювалися на міжнародних та Всеукраїнських наукових конференціях, а також на щорічних підсумкових наукових конференціях та міжкафедральному семінарі ПНПУ ім. В. Г. Короленка. Загальну концепцію дослідження автор відобразив у доповідях і повідомленнях на VII Всеукраїнській краєзнавчій конференції «Важкий шлях до свободи: сучасний погляд на події та долі людей Придніпров'я (1917–1991) рр.» (Дніпро, 2018 р.); IX-й Всеукраїнській

¹ Під декомунізацією ми розуміємо систему заходів, теоретичну і практичну діяльність, спрямовану на визволення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя країни та суспільства після падіння владущих комуністичних режимів.

науковій конференції «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу», (Кривий Ріг, 2018 р.); VIII Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки», (Миколаїв, 2018 р.); III-му семінарі Німецько-української комісії істориків для молодих науковців «Глобальні та транснаціональні перспективи на історію України з ранньомодерного періоду до сучасності», (Ніжин, 2019); Наукових читаннях, присвячених пам'яті доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України В.К. Якуніна «Українське суспільство в ХХ ст.: проблеми методології, історіографії, історії». (Дніпро, 2019 р.); XXXI сесії Дніпровського осередку Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка (Дніпро, 2020 р.); Заочній міжвузівській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: виклики та рішення» (Дніпро, 2020 р.); IV Всеукраїнських Яворницьких наукових читань, присвячених 165-річчю від дня народження академіка Д.І. Яворницького (Дніпро, 2020 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique» (Париж, 2021 р.); III Всеукраїнській науково-практичній онлайн конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» (Дніпро, 2021 р.); Міжнародній науковій конференції «Міжрелігійний діалог та його вплив на суспільство, політику, бізнес, культуру» (Тернопіль, 2021 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (Полтава, 2022 р.); Міжнародному проектному семінарі «Розсекречена історія: КДБ та релігійне підпілля в радянській Україні» (Корк /Ірландія/ 2022 р.); VI Череванівських наукових читаннях (Полтава, 2022 р.); Міжнародно-практичній конференції (Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи), (Полтава, 2022).

Публікації за темою дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлені в 6 наукових статтях та в документальному збірнику тематичної серії книг «Реабілітовані історією», укладеному автором самостійно. Наукові статті опубліковані в фахових виданнях країн *OECP* – 2, які індексуються міжнародною науково-метричною базою *WoS (CC)*; наукові статті опубліковані в фахових виданнях України, які входять до переліку наукових фахових видань України, затвердженого наказом МОН № 1471 від 26.11.2020 категорії «Б» – 4. Додаткові видання: документальний збірник тематичної серії книг «Реабілітовані історією» – 1; статті у інших виданнях, що додатково відображають результати дослідження – 10.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Дисертація містить перелік умовних скорочень, вступ, три розділи (дев'ять підрозділів), висновки, список використаних джерел і літератури та додатки. Загальний обсяг роботи становить 220 сторінок, з яких 168 сторінок становить основний текст.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Тривалий час обмеження або заборона доступу до документних фондів архівів радянських органів держбезпеки були на заваді історикам, які намагалися досліджувати діяльність цих державних структур серед євангельських конфесій України. Через це науковці здебільшого вивчали державно-церковні відносини та радянську релігійну політику загалом, яка, до речі, і визначала в основному роботу радянських спецструктур за цим напрямом. З розпадом СРСР та ліквідацією у 1991 р. інституту КДБ (Наказ № 124-Н «Про реорганізацію органів державної безпеки»), розпочато процес поступового розсекречування документів радянських спецорганів. 17.04.1991 р. Верховна Рада (далі ВР) УРСР ухвалено Закон № 962-ХІІ «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», який став юридичною підставою для масового розсекречування архівно-слідчих справ, реалізованих ВУНК-КДБ протягом 1917 – 1991 рр. Невдовзі Головне архівне Управління при КМУ 02.04.1992 р. видало наказ № 14 «Про розсекречення документів колишніх архівів Компартії України», у тому числі й архівів уповноваженого РСР УРСР та її попередниць – Ради у справах РПЦ (далі – РС РПЦ) та РСРК.

Для дослідження розсекречених архівних матеріалів та опублікування отриманих результатів постановою КМУ України від 11.09.1992 р. була утворена Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», яка започаткувала видання науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ». Пріоритетним завданням цих органів друку стало оприлюднення досліджень репресивної роботи радянських спецслужб в усіх сферах життя людей та діяльності радянського суспільства. У названому журналі окремою стала рубрика «Церква як об'єкт уваги радянських спецслужб», перші публікації в якій присвячували вивченню роботи радянських органів держбезпеки серед РПЦ, РКЦ, УАПЦ та УГКЦ.

Дослідження роботи радянських спецслужб серед традиційних християнських конфесій України, започатковані на сторінках вищезначеного журналу, переросли згодом у солідні монографії, написані В. Войналовичем [233], О. Тригубом [357] та Л. Бабенко [188].

Згодом з'явилися праці, об'єктом дослідження яких стала робота радянських спецслужб серед нетрадиційного християнства, тобто євангельських конфесій України, переважно євангельських християн та баптистів (далі ЄХ і Б) [190-197], В. Войналович [232], Ю. Данилюк [195; 196], Л. Бабенко [187] та О. Висовень [224]; [223]. На думку Л. Бабенко через обмеженість джерельної бази (розсекречені архівно-кримінальні справи та звіти ДПУ-КДБ на адресу радянських і партійних установ та матеріали уповноваженого РСРК та РСР УРСР), їх автори акцентували увагу «переважно

на репресивному сегменті діяльності органів держбезпеки, тоді як лєвова її частка була сконцентрована в оперативній та інформаційно-аналітичній ділянках роботи» [188, с. 17]. Тобто в творах науковців на той час не знайшов відображення цілий пласт роботи, пов'язаний з дослідженням інформаційно-аналітичної, агентурно-оперативної, розвідувальної та контррозвідувальної діяльності радянських спецслужб серед євангельських конфесій України. І тільки з ухваленням 09.04.2015 р. ВРУ Закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років» були створені правові умови для проведення досліджень у цьому секторі.

Погоджуючись з українською релігієзнавкою О. Висовень, зауважу, попри наявність правової та джерельної бази «дослідження, яке б комплексно висвітлювало так звану "кухню спецслужб МДБ-КДБ УРСР", які планували, розробляли механізми та їх реалізовували в агентурно-оперативній роботі проти "сектантів" до цього часу немає» [221, с. 123]. Тому під час аналізу історіографії предмета дослідження поряд із працями про діяльність НКВС-КДБ в релігійній сфері, розглянуто і ті твори, які стосуються історії державно-церковних відносин та радянської релігійної політики, у контексті якої і здійснювали роботу співробітники радянських спецслужб серед євангельських конфесій України.

Увесь масив проаналізованої наукової історичної літератури за темою дослідження згруповано за хронологічно-географічним принципом на чотири категорії: 1) радянська (1940-ві – початок 1990-х рр.); 2) пострадянська (українська та російська); 3) зарубіжна історіографія (західноєвропейська та американська).

1.1.1. Радянська історіографія. Враховуючи те, що радянська внутрішня політика після Другої світової війни поступово трансформувалася і зрештою набувала нових якісних рис, радянську історіографію логічно поділити на два періоди: а) класичну радянську історіографію (1940-ві – перша половина 1980-х рр.) та б) радянську історіографію періоду «перебудови» (кін. 1980-х – поч. 1990-х рр.). Класичну радянську історіографію традиційно поділяють на три підперіоди – перший: друга половина 1940-х – друга половина 1950-х рр.; другий: кінець 1950-х – середина 1960-х рр.; третій: кінець 1960-х – перша половина 1980-х рр.

Перший підперіод (друга половина 1940-х – друга половина 1950-х рр.) представлений працями І. Іванова [258], С. Худякова [364], М. Федорова [359], Є. Тучкова [356] та Д. Острянина [323]. Характерно, що ці дослідження продовжують традицію комуністичного атеїзму, сформованого під впливом «войовничо-безвірної» ідеології довоєнних років. Через це наукова складова в них зведена до мінімуму, натомість прослідковується тенденційність та упередженість щодо євангельських конфесій, властива працям їх попередників – Ф. Путінцева [338], А. Лукачевського [298], Ю. Майського [301] та Б. Тихомирова [355]. Названі твори цього періоду важко назвати науково-історичними, оскільки здебільшого вони написані в жанрі радянської антирелігійної пропаганди. За оцінкою О. Висовень, автори даних книжок

вважали протестантів «сектантами», «ворожим елементом», «паразитами суспільства», «темними людьми», що підтверджує ідеологічну упередженість цих творів, оскільки основний акцент зроблено не на історичних фактах, а на оцінних судженнях [222].

Другий підперіод (кінець 1950-х – середина 1960-х рр.) пов'язаний із зміною політичної курсу КПРС, зокрема з ухваленням третьої програми компартії, в якій декларували за мету побудову комуністичного суспільства, яке заперечувало релігійність громадян. Історіографія державно-релігійних стосунків цього підперіоду може бути репрезентована роботами В. Антоненка [186], М. Персица [327], М. Куца [290], І. Шимка [366], М. Щербіна [369], Я. Верова [220], В. Зибківця [257], А. Єришева [251; 252], В. Прокоф'єва [337], Г. Клячкіна [275]; Л. Сердобольської [349]; М. Герасимова [241]; В. Калугіна [262], І. Кривлева [284]; [285], В. Яковлева [371], С. Ковальова [276]; Ю. Крянева [286] та Ф. Федоренка [358].

Автори певною мірою відмовлялися від ідей «войовничого» атеїзму, натомість обґрунтовували необхідність ідеологічного наступу на релігію. Зміну дискурсу найімовірніше спричинило проведення антирелігійної кампанії в період, коли компартію очолював М. Хрущов. У цих творах можна простежити прямий вплив ідеологічних орієнтирів керівництва ЦК КПРС, яке побудову комунізму пов'язувало з остаточною перемогою над релігійними забобонами. В їх творах протиставлено матеріалістичний світогляд постулатам віри як остаточний «доказ» відмирання релігії [371]; [286]. Оскільки до боротьби із церквою, на прохання КДБ, було долучено Міністерство культури та Товариство із поширення науково-політичних знань (Товариство «Знання»), у творах цього періоду подано безальтернативне висвітлення проблем релігії в СРСР та протиставлення церковних інститутів – суспільно-компартійним [284]. Важливо зауважити, що проголошуваний науковий підхід до проблеми не спирався на наукові засади добору джерельної бази, основу якої формували з архівно-слідчих матеріалів КДБ, зміст яких відповідав лише завданню «викривати реакційну діяльність церковників та сектантів» [6, арк. 257]; [9, арк. 24-27]. Як наслідок у таких творах йшлося переважно про контрреволюційну та антирадянську сутність «сектантства» [358]; [331]. Факти ж переслідування віруючих подавали як закономірне відмирання релігійних пережитків у процесі соціалістичних перетворень, на шляху до побудови комунізму [342].

У творах третього підперіоду (кінець 1960-х – перша половина 1980-х рр.) простежується апологія толерантності влади що до конфесій, хоча насправді в цей час одним із напрямів дисидентського руху був релігійний. Але водночас у працях цього періоду можна простежити зменшення питомої ваги ідеологічного та посилення наукового складника в розвідках на релігійну тематику. Найбільш відомими працями цього часу стають роботи В. Гараджі [236], О. Клібанова [267; 269], Л. Мітрохіна [270; 305; 306], О. Москаленка [309], А. Белова [199], Г. Ляліної [299; 300], В. Мельник [304], В. Граждана

[246], І. Малахової [302], Р. Надольського [311], П. Яшина [372; 373] та П. Каушанського [265].

Названі автори як предмет дослідження вивчають власне євангельські конфесії (переважно ЄХ і Б), процес їх виникнення, поширення та формування відносин із радянською владою [237; 238; 266; 268; 269; 299]. Вони характеризували як контрреволюційну діяльність ЄХ і Б у 1920-х – 1930-х рр. та зауважували на зміні їх ставлення до радянської влади під час німецько-радянської війни на лояльне. Автори переконували читачів у добровільності взаємооб'єднання цих конфесій та утворення ВСЄХБ, добровільній участі членів ВСЄХБ у «патріотичній» роботі та миротворчому русі. Разом з тим інші конфесії (наприклад, п'ятидесятники), віровчення яких відрізнялося від баптистського, подавали на противагу ВСЄХБ як «бузувірські» «антирадянські» «секти», в яких навмисне психічно та фізично калічать вірян [309]. Виокремлення із ВСЄХБ Ініціативної групи та утворення 1965 р. Ради Церков ЄХБ (далі РЦ ЄХБ) автори оцінювали не як протестну реакцію віруючих ЄХБ на політику радянської влади в релігійній сфері, а як кризу самого баптизму [373]. При цьому ВСЄХБ описано як прогресивну радянську організацію, «яка виступає за приведення церковних постанов, порядку в общинах у відповідність із "духом часу", з урахуванням тих змін, що відбулися і в поведінці, і у свідомості віруючих» (мається на увазі: охоче піддається радянській релігійній політиці, спрямованій на радянізацію церкви) [199, с. 29]. Натомість РЦ ЄХБ, учасники якої прагнули залишатися в рамках суто релігійної організації та опиралися втручання держави у справи церкви, схарактеризовано «екстремістською організацією», з «агресивною групою» проповідників ЄХБ на чолі, які завжди «виявляли політичну нелояльність до соціалістичного ладу, виступали проти різних заходів Радянської держави» і зрештою обрали «об'єктом своїх атак діюче законодавство про релігійні культу» [199, с. 29]; [208; 209; 211; 295; 360].

Розвиток політичної системи СРСР в 1970 – 1980-х рр., прийняття концепції розвиненого соціалізму та нової радянської конституції стало вимагати переоцінки становища релігійних організацій в СРСР як суб'єктів радянського права. Тому в цей період виходять друком праці, предметом дослідження яких стає радянське законодавство про релігійні культу та питання свободи совісті в СРСР. Це насамперед роботи А. Барменкова [198], Г. Гольста [242], В. Клочкова [271-274], І. Бражника [210], Ю. Розенбаума [340] та В. Куроедова [153; 288; 289].

Основним покликанням цих авторів стало виступати апологетами «свободи» совісті в СРСР та висвітлювати, за їх словами, «лояльність» та «демократичність» радянської держави щодо вірян на противагу до «буржуазного» «антигуманного» Заходу. Тому в їхніх текстах проведено думку про брак свободи совісті в колишній царській Росії та в «буржуазних» країнах. Водночас автори були сповнені оптимізму, що «в СРСР вперше в історії людства втілено якнайширше свободу совісті» [198, с. 1], яку, на їхню думку, гарантовано Декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи

від церкви» (1918 р.)», новою Конституцією СРСР (1977 р.), стаття 52-га якої декларувала радянським громадянам право сповідувати чи не сповідувати будь-яку релігію та відправляти релігійні культи. Факти утисків комуністичною владою вірян в СРСР автори заперечували, обґрунтовуючи тезою, що «комуністи – рішучі противники насилля над сумлінням громадян» [198, с. 212]. Тому, на їхнє переконання, боротьбу з релігійними пережитками в СРСР влада проводила винятково мирними засобами (просвітництвом та умовлянням).

Покажемо, на мій погляд, є той факт, що автори всіх цих книг були співробітниками Ради у справах релігій при РМ СРСР², Прокуратури СРСР³ та КДБ СРСР⁴, тобто саме тих владних структур, які й здійснювали обмежувальну та репресивну політику комуністичного режиму щодо вірян, порушуючи радянські правові норми забезпечення свободи совісті. Цей парадокс намагається пояснити О. Лахно, який вказує, що «найбільшими знавцями та дослідниками опозиційності в середовищі тих же вірян <...> були саме працівники секретних спеціальних служб. Вони склали таємні звітні й аналітичні матеріали з усіма подробицями релігійного життя протестантів до різних контролюючих структур. І водночас ставали, як правило, авторами офіційних видань історичного, релігієзнавчого та правничого характеру, виконуючи роль рупорів атеїстичної пропаганди й агітації, спрямованої проти віруючих-протестантів» [292, с. 13]. О. Лахно пояснює, що написання й видання таких книжок відбувалося на замовлення радянської влади і було однією з форм боротьби з протестантами.

Отже, можна дійти висновку, що класичній радянській історіографії властиві упереджений та ідеологічно спрямований зміст творів, написаних на релігійну тематику, які забезпечували соціальне замовлення комуністичного режиму щодо боротьби з вірянами та ставали джерелами дезінформації про стан свободи совісті в СРСР. Заангажований підхід до проблеми забезпечення державними інституціями релігійної свободи громадян, подання сутності євангельських конфесій винятково з класових позицій як рудименту «темної», дореволюційної епохи, що перешкоджав побудові комунізму породжувало несистемне та фрагментарне висвітлення проблеми державно-церковних відносин. Автори замовчували утиски протестантів радянськими органами влади і практично не вивчали комуністичну релігійну політику.

Радянська історіографія періоду «перебудови» (сер. 1980-х – поч. 1990-х рр.) виникла і розвивалася під впливом задекларованих ідей плюралізму, гласності та демократії, а тому дослідження цього етапу подеколи виходили за рамки ідеології ЦК КПРС та марксистсько-ленінської методології. Найбільш відомими працями цього періоду є роботи О. Іванової, Л. Мітрохіна, Д. Фурмана, В. Єленського, Б. Гальперина [234], Т. Бузової [213], В. Алексєєва

² А. Барменков був заступником голови РСР СРСР. Г. Гольст – завідуючим юридичним відділом РСР СРСР.

³ В. Клочков працював співробітником Прокуратури СРСР.

⁴ В. Куроєдов (генерал-лейтенант КГБ СРСР) обіймав посаду начальника 4-го (антирелігійного) відділу 5-го Управління КГБ СРСР і по сумісництву очолював РСР СРСР.

[181-183] та М. Одинцова [317-320]. Лейтмотивом досліджень цього часу виступав заклик до повернення «ленінських норм партійного та державного життя» і вдосконалення «соціалістичної демократії» [234, с. 18]. Водночас публікують твори, присвячені дослідженню релігійного життя в Україні. Такою є праця В. Єленського «Суворі відлиги», в якій автор проаналізував хрущовську антирелігійну кампанію в Україні і дійшов висновку, що причиною її виникнення був відхід очільників держави від «чистого» ленінізму [253; 254]. В цей же період виходить друком «Історія євангельських християн-баптистів в СРСР», видана комісією ВСЄХБ у 1989 р. [259]. Видання не можна назвати неупередженим та об'єктивним, оскільки виклад матеріалу відбувається в дусі радянської історіографії, в якій звеличують пізньосталінський період відносин між державою і церквою. Репресивні дії НКВС-КДБ по відношенню до вірян повністю замовчені.

У Росії одними із перших стали працювати в цьому напрямку В. Алексєєв та М. Одинцов. Будучи заступником голови РСР СРСР генерал-лейтенанта КДБ СРСР В. Курєдова (який одночасно обіймав й посаду начальника 4-го відділу 5-го Управління КДБ СРСР), М. Одинцов продовжив добру радянську традицію, коли вчорашні гонителі церкви ставали нинішніми рупорами влади і з належних позицій подавали історію державно-церковних відносин. Саме М. Одинцов першим зробив її об'єктом свого дослідження, розробив періодизацію радянської релігійної політики та у потрібному тодішній владі ракурсі висвітлював роль і завдання РСР СРСР та її попередниць (РС РПЦ та РСРК).

Отже, радянська історіографія періоду «перебудови» хоч і мала деякі позитивні зрушення (спроби відходу від компартійного кліше та марксистської методології), була покликана виправдати комуністичний режим, який, на думку авторів, хоч і допускав перегини у відносинах з церковними інституціями, але все ж таки повертався до ленінських норм партійної демократії та намагався їх нормалізувати. Тобто самі ці «ленінські норми» не підлягали ревізії, оскільки їх вважали непохитно адекватними й справедливими. Роботу ж радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій, її зміст і завдання, форми та методи впровадження в історіографії радянського періоду взагалі не розглядали.

1.1.2. Пострадянська українська та російська історіографія. Після розпаду СРСР перед українськими істориками відкрилися нові дослідницькі перспективи. Розсекречення протягом 1990–2000-х рр. архівних кримінальних справ репресованих та звітної документації радянських спецслужб на адресу радянських та партійних установ уможливило дослідження репресивної роботи радянських спецструктур серед євангельських конфесій УРСР повоєнного періоду. Серед розвідок цього часу в Україні варті уваги праці О. Бажана [190; 194; 195; 196; 192; 193; 197; 191], Ю. Данилюка [195; 196], Ю. Лисюка та В. Чиснікова [297], Л. Бабенко [187] та О. Висовень [223; 224].

Названі автори з'ясували, що повоєнна робота радянських спецслужб серед протестантів набула діаметрально протилежного змісту порівняно з

довоєнним часом. Зокрема О. Бажан зазначав, що радянські органи держбезпеки у повоєнний час продовжували активно втручатися у релігійні процеси, контролювати їх через свою агентуру, корегувати у вигідному режиму руслі та проводити репресії «нескорених» із числа євангельського духовенства. Водночас історик зауважив, що робили вони це не з метою інспірування «церковних» розколів та знищення релігійних центрів (як це було до війни), а з метою їх відбудови та підпорядкування органам НКДБ-МДБ для подальшого «використання <...> в конкретних політичних цілях» [194, с. 218]. На доказ цього О. Бажан наводив приклад створення у 1944 р. ВСЄХБ під впливом радянських спецслужб [194, с. 221]. Проте через брак доступу до архівних джерел, О. Бажан й інші названі історики, не розкрили механізм утворення ВСЄХБ та не визначили роль, яку в цьому процесі відігравав апарат НКДБ-МДБ. Але ці дослідники довели, що в роки пізнього сталінізму і «відлиги» форми та методи роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій залишалися незмінними. Каральні органи змінили лише напрям роботи та дещо зменшили масштаби переслідувань.

У 2000 – 2010 рр. тема державно-церковних відносин та радянської релігійної політики набула нової якості – стала об'єктом кандидатських та докторських дисертацій з історії. Різні аспекти роботи радянських спецслужб серед протестантів УРСР у часи пізнього сталінізму та в період «відлиги» були предметом дисертаційного вивчення Т. Грушової [247], Ю. Вільхового [227-229], В. Войналовича [233], О. Катуніної [264], О. Лешко [296], О. Лахна [292-294], Я. Стоцького [352-353], А. Моренчука [308], І. Булиги [214], І. Данилової [248], Г. Маринченка [303] та В. Боднара [205].

У дисертаціях названих авторів вивчено репресивний сегмент у роботі НКДБ-КДБ у середовищі євангельських конфесій як один із складників радянської релігійної політики. Історики дійшли висновку, що каральні органи спрямовували репресії в основному проти таких незареєстрованих в РСРК-РСР деномінацій, як п'ятидесятники, «чисті» баптисти та баптисти-прокофьєвці. Водночас недослідженими, через обмеження доступу до джерел, залишилися такі аспекти, як робота НКДБ-КДБ серед таких «легальних» (тобто зареєстрованих в РСРК-РСР) конфесій, як ЄХ і Б, спрямована на їх об'єднання, створення ВСЄХБ і подальше використання її пресвітерсько-керівного складу в оперативних цілях.

Аналогічними за тематикою розроблення є статті та монографії О. Панич [326], С. Петрова [330], Л. Роциної та О. Горбатенка [341], О. Сотника [351] та І. Андрухівіа [185]. Варте уваги й історично-релігієзнавче видання з історії релігії в Україні в 10 томах за редакцією А. Колодного та П. Яроцького, де в 5-й і 6-й томах йдеться про радянську релігійну політику щодо євангельських конфесій [260; 261]. Історія виникнення і поширення п'ятидесятницького та євангельсько-баптистського руху в Україні стала предметом дослідження В. Франчука [361-363], О. Геніша [239; 240], Д. Ковалія [277], Л. Гапонюка, М. Пирожка, В. Чайки [235], Ю. Решетнікова та С. Саннікова [339].

Сутність репресивних заходів НКДБ-КДБ проти протестантів проаналізовано в студіях таких дослідників процесу радянзації Західної України, як В. Вісин [230], Л. Капітан [263], І. Мусієнко [310], О. Сущук [354] та С. Гордійчук [245]. Дослідженню ж радянських репресій проти духовенства та вірян Дніпропетровщини у 1939 – 1942 рр. приділив увагу О. Бойко. Науковець склав поіменний список репресованих НКВС за віру, визначив характер обвинувачень, застосованих до них співробітниками радянських спецслужб, висвітлив механізм фабрикації НКВС колективних карних справ проти вірян та проаналізував зміни репресивних заходів влади у зв'язку із початком німецько-радянської війни. Історик довів безупинність радянського державного антирелігійного курсу і впровадження терору щодо вірян Дніпропетровщини аж до 1942 р. [206].

У 2015 р. змінюється дослідницька ситуація в історичній науці у сфері досліджень новітньої історії України у зв'язку з ухваленням ВРУ Закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (09.04.2015 р.). За яким створено правові засади для дослідження істориками документів з агентурно-оперативної, контррозвідувальної та інформаційно-аналітичної роботи радянських спецслужб. Це уможливило спеціальні історичні дослідження, завданням яких було комплексне розкриття форм та методів роботи радянських спецорганів серед євангельських конфесій УРСР. Одним із найвідоміших українських авторів, хто розпочав розробляти цей напрям, доречно назвати Д. Веденєєва. У його публікаціях висвітлено структуру антирелігійних підрозділів органів НКВС-МДБ (особливо воєнного та повоєнного періодів) [217; 219]. Названий автор провів дослідження біографій окремих їх керівників [216], а також форм агентурно-оперативної роботи, проведеної ними серед РПЦ в роки Другої світової війни та повоєнний час [218]. Поряд з основним об'єктом досліджень (робота радянських спецслужб серед РПЦ), Д. Веденєєв торкається висвітлення деяких напрямів їх роботи серед протестантів УРСР. Наприклад, у праці «Атеїсти в мундирах», історик зазначає, що основною формою роботи органів НКДБ-МДБ в середовищі євангельських конфесій УРСР у повоєнний період стала контррозвідка. Проведені контррозвідувальні та оперативно-розшукові заходи радянських спецслужб, на думку Д. Веденєєва, були спрямовані, перш за все, на «очищення» середовища цих конфесій від агентів гестапо та інших іноземних розвідок з метою подальшого перепідпорядкування органам НКДБ-МДБ [215]. Автор зазначає, що реалізація радянськими спецслужбами таких контррозвідувальних заходів в Україні мала надзвичайно репресивний зміст і надмірно жорстоку реалізацію. Про це, на думку історика, свідчить число ліквідованих радянськими спецслужбами так званих «профашистських» релігійних організацій в УРСР (87) та кількість заарештованих їх керівників (875 осіб) [215, с. 110]. Зауважу, що Д. Веденєєв виправдовує надмірно жорстокі дії радянських спецслужб щодо протестантів суворою мораллю сталінських часів, вважаючи, що це була справедлива відплата «сектантам» (саме так він називає представників

євангельських конфесій), що, на його переконання, співпрацювали з нацистськими окупантами: «Так, тодішні методи протидії "духовним диверсантам" і зрадникам були далекі від рафінованих уявлень про "правову державу"» [215, с. 131]. Проте задокументовані факти співпраці певних представників євангельських конфесій з окупаційними властями в ролі «духовних диверсантів», «шпигунів» або «зрадників батьківщини» Д. Веденєєв не навів, що дає підстави для висновку щодо його упередженості щодо неканонічних напрямів християнства та об'єктивності його висновків. Власне Д. Веденєєв в книзі неодноразово висловив неприховану симпатію до РПЦ та продемонстрував презирливе ставлення до усіх євангельських конфесій-«сект» [215, с. 114-118; 131-134; 288].

З-посеред сучасних наукових розвідок, присвячених дослідженню роботи радянських спецслужб у середовищі ЄХ і Б в сер. 1940-х – сер. 1960-х рр., доцільно назвати студії О. Висовень [221; 225; 226], Л. Бабенко [189] та О. Тригуба [408].

У своїх роботах О. Висовень сконцентрувала увагу перш за все на дослідженні «карально-репресивної» складової у діяльності радянських спецслужб серед євангельських християн-баптистів УРСР в повоєнний період. Але поряд із цим, на основі аналізу нещодавно розсекречених документів, розкрила різні форми профілактичної та окреслила деякі з напрямів агентурно-оперативної роботи антирелігійних відділів МДБ-КДБ УРСР серед ЄХ і Б у 1945–1980-х рр. Дослідниця дійшла висновку, що в зазначений період органи МДБ-КДБ відійшли від практики «масових» репресій та почали проводити витончену агентурно-оперативну роботу в середовищі общин ЄХ і Б, спрямовану на їх поступове приведення до радянських засад та «закриття молитовних осередків» [221, с. 123]. Авторка з'ясувала, що пріоритетними формами агентурно-оперативної роботи в цей період стали вербування та агентурно-оперативні комбінації з подальшого використання завербованих в агентурну мережу релігійних лідерів ВСЄХБ. Дослідниця показала як паралельно із вербовкою та агентурно-оперативними комбінаціями органи МДБ-КДБ УРСР й надалі застосовували метод «вибіркового» репресування «опозиціонерів» керівництва ВСЄХБ, а також так звані «профілактичні» заходи: «арешти, залякування, штрафи, компрометації <...>, показове розвінчування так званої реакційної діяльності сектантів в пресі, радіо, телебаченні і кіно, театрі, адміністративні заходи за участю лікарів, пожежників тощо» [221, с. 128]. Проте О. Висовень, назвавши зазначені форми роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР, майже не навела історичних фактів їх реалізації.

Так у працях О. Висовень (це стосується й докторської дисертації) не прослідковано реалізацію агентурно-оперативних операцій, проведених радянськими спецслужбами серед ЄХБ в досліджуваний період. Як наслідок, залишився нерозкритим ряд важливих питань, а саме: механізм об'єднання та взяття під контроль органами НКВС-МДБ УРСР общин ЄХ і Б; створення на їх базі прорадянського союзу ВСЄХБ; введення в ньому (із агентів НКВС-

МДБ) інституту старших (республіканського і обласних) пресвітерів; висвітлення напрямів їх роботи в середовищі вірян; взяття під контроль та долучення до ВСЄХБ інших, неспоріднених із ЄХБ, євангельських конфесій, таких як п'ятидесятники тощо.

Враховуючи те, що О. Висовень розглядала общини ЄХБ як об'єкт агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб, поза увагою дослідниці залишилося й питання розшифрування секретних псевдонімів агентури із числа адептів та керівництва ЄХБ, які брали в цій роботі найактивнішу участь (тобто виступали вже не її об'єктом, а – повноцінним суб'єктом або, м'якше кажучи, – співучасником). Окрім зазначених форм роботи органів НКВС-КДБ серед протестантів поза увагою дослідниці залишилися такі, як: інформаційно-аналітична, розвідувальна та контррозвідувальна.

У статті про роботу радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР в 1940-х – 1950-х рр., Л. Бабенко доходить аналогічних висновків, що і О. Висовень [189]. Вона, на основі аналізу історичних джерел, оцінила суспільно-політичну ситуацію як згортання масових репресій органами НКДБ-МДБ у повоєнний час, зазначивши їх «вибіркове» застосування до протестантів протягом всього періоду пізнього сталінізму. Проаналізувавши заходи органів НКДБ-МДБ щодо євангельських конфесій Чернівецької області за допомогою причиново-хронологічного методу, авторка розробила періодизацію «вибіркових» репресій, виокремивши три основні етапи їх застосування: 1) 1944–1945 рр. – репресії вмотивовані головним чином антимілітаристськими діями і агітацією представників євангельських конфесій; 2) друга половина 1940-х – початок 1950-х рр. – репресії, спричинені реакцією опозиційних протестантських громад на соціально-економічні та політичні заходи радянської влади; 3) середина – друга половина 1950-х рр. – репресії, що відбулися внаслідок опозиційних настроїв щодо угодовської позиції керівництва окремих деномінацій, посилення місіонерської діяльності, поширення релігійної літератури та інших друкованих матеріалів з критикою богоборчої політики держави [189, с. 365]. Аналізуючи запропоновану Л. Бабенко періодизацію, можна дійти висновку, що дослідниця покладає частину провини за застосування органами НКДБ-МДБ репресій власне на євангельські конфесії УРСР. Справедливість такого твердження потребує подальшої перевірки та додаткової уваги науковців. Зауважимо, що поза сферою досліджень авторки залишилася робота радянських спецорганів, спрямована на утворення наймасштабнішого протестантського об'єднання тих часів – ВСЄХБ. Також малодослідженими аспектами виступають такі форми секретної роботи НКВС-КДБ серед євангельських конфесій УРСР, як інформаційно-аналітична, розвідувальна та контррозвідувальна.

У своїй статті (*Agent-operational activities of soviet security services in a protestant environment (1945–1953)*) О. Тригуб розкриває місце і роль радянських спецслужб у розвитку двох протестантських течій УРСР (п'ятидесятників і адвентистів-реформістів) у період пізнього сталінізму.

Автор доходить висновку про насильницький характер об'єднання п'ятидесятників із баптистами, що відбулося 1945 р., та простежує роботу НКДБ-КДБ, спрямовану на одержавлення тих п'ятидесятницьких общин, які не бажали приєднуватися до баптистського союзу. Окрім виконання наукових завдань із дослідження агентурно-оперативної роботи серед даних конфесій, О. Тригуб виконав також завдання й методологічного характеру. Історик розробив та запропонував класифікацію понять і термінів, які часто вживалися співробітниками НКДБ-КДБ в оперативному діловодстві та використовувались автором при написанні статті [408].

Дослідження роботи радянських спецслужб в євангельському середовищі відбувалося і в рамках сучасної російської історіографії. Об'єктом вивчення російських авторів постає робота радянських спецслужб, проведена ними в релігійному середовищі не стільки України, скільки всього СРСР. Аналіз таких публікацій показав, що загальним недоліком російської історіографії є нерепрезентативність джерельної бази творів, породжена політичним курсом сучасної російської влади, спрямованим на глорифікацію діяльності радянських спецслужб. Тому від 1994 р. документи з агентурно-оперативної, контррозвідувальної, слідчої та інформаційно-аналітичної роботи ВНК-КДБ фактично не розсекречено. Обмеження доступу до архівних документів ускладнює роботу російських колег, оскільки в їх розпорядженні залишаються лише архівні кримінальні справи репресованих, а також звітна та нормативно-розпорядча документація ВНК-КДБ по партійній лінії.

Через це російські історики змушені досліджувати дану тему в контексті радянської релігійної політики та державно-церковних відносин. Найвідомішими працями цього напрямку стають роботи Л. Мітрохіна, М. Одинцова [315], С. Савинського [346; 347]. Т. Нікольської [314], О. Горбатова [243; 244], А. Корольова, Л. Корольової та С. Артемова [231].

Названі історики продовжують традиції радянської історичної школи, зображаючи пізньосталінський період як час кардинальної зміни курсу радянської релігійної політики в напрямі лібералізації і нормалізації державно-церковних відносин. При цьому роки десталінізації автори подають як відхід від «гуманного» пізньосталінського алгоритму відносин із церквою, який і спровокував новий виток гонінь. В їхніх працях РС РПЦ та РСРК, створені у 1943 – 1944 рр. за ініціативою Й. Сталіна, показано як демократичні установи, що виконують функції не контрольних резидентур НКДБ-КДБ, а неупереджених арбітрів у відносинах між державою і церквою, «роль та значення» яких «важко переоцінити» [321, с. 286]. Однак фактичні дані розсекречених документів радянських спецслужб спростовують таку концепцію названих авторів [28, арк. 288–289]; [31, арк. 19]; [40, арк. 203]; [58, арк. 25–27]. Водночас автори не заперечують наявності «перегинів» у радянській релігійній політиці та використання владою цих інституцій задля обмеження релігійної діяльності вірян. Однак це не досліджено як узгоджений процес, спрямований на радянізацію інституту церкви як такого. У тих же працях, де висловлено таку думку [307, с. 400–401], автори не розкривають ані

сам механізм реалізації цього процесу, ані тієї ролі, яку виконував у ньому радянський апарат держбезпеки. Керівників же ЄХ і Б (Я. Жидков, О. Карєв, М. Левінданто, О. Андрєєв та ін.) зображено самостійними фігурами, активними релігійними діячами, які мають повноваження за власною ініціативою скликати наради всесоюзного масштабу, здійснювати патріотичну роботу, утворювати (за узгодженням із РСРК) міжконфесійний союз ВСЄХБ⁵, зав'язувати та підтримувати міжнародні контакти зі світовими релігійними центрами. Такі евентуальні дії названих духовних лідерів російські автори подають як аргументи на користь демократизації державно-церковних відносин в пізньосталінський період. Радянський же апарат держбезпеки показано як орган, що карав представників тільки тих конфесій, які не бажали легалізуватися та нормалізувати свої відносини із радянською владою.

До цієї ж категорії робіт можна віднести й сучасне дипломне дослідження магістра церковного служіння Московської семінарії ЄХ С. Лавриненка [291]. Спираючись на наукове надбання своїх попередників (М. Одинцова, Т. Нікольської, С. Савинського та інш.), він, як і зазначені автори, дійшов висновку про лібералізацію і нормалізацію державно-церковних відносин в пізньосталінський період. Причиною цьому у С. Лавриненка виступає німецько-радянська війна (яка, на його думку, консолідувала усі народні сили на перемогу з нацизмом) та патріотична позиція протестантів по відношенню до радянської влади [291, с. 133]. Враховуючи те, що у своїй роботі С. Лавриненко не використав жодних історичних джерел (в тому числі й архівів спецслужб), форми, цілі та методи роботи нацистських та радянських органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій ним взагалі не розглядалися.

На противагу до таких досліджень виступають роботи О. Нежного [313], Л. Алексєєвої [184] та А. Савіна [343-345]. Автори даних розвідок доводять, що в СРСР у добу пізнього сталінізму та десталінізації не відбулося принципових змін у державно-церковних відносинах, аргументуючи свою позицію тим, що і після війни продовжив існувати прискіпливий контроль держструктур за життям та діяльністю релігійних громад. На жаль, за браком джерел механізм встановлення цього контролю та його реалізації відповідними органами залишилися в цих роботах недослідженими.

Варті уваги й роботи таких російських істориків, як Н. Беякова [200-203; 377; 378] та О. Будницький [212]. Н. Беякова вивчає радянську релігійну політику, соціальні відносини та гендерне питання в общинах ЄХБ, а О. Будницький досліджує репресивну складову в роботі НКВС-НКДБ по «церковно-сектантській» лінії.

---

⁵ Що правда Л. Мітрохін, в одній із своїх останніх праць [306], піддає сумніву можливість самостійного (без тиску влади) утворення ВСЄХБ і вказує на те, що в кінці-кінців це був взаємовигідний процес, спрямований на підпорядкування цього релігійного союзу державі. Однак він підкреслює, що це його особиста думка, яка не може бути підтверджена емпіричним шляхом за браком джерел і тому потребує подальшої перевірки [306, 400-401]

На тему загальної діяльності та формування структури КДБ, його реформування, долі окремих керівників та членів Президії СРСР, а також про деякі із форм та методів роботи радянських спецслужб в релігійній сфері писали такі російські історики, як А. Пожаров [333], М. Петров [328; 329], А. Смирнов [350] та А. Черкасов [370].

Корисними для нашого дослідження формування організаційних структур протестантів в умовах тоталітарного нацистського окупаційного режиму стали роботи В. Захарова [256], В. Шкаровського [368] та одна із розвідок М. Одинцова, написана у співавторстві з Г. Кочетовою [321]. Ці автори розкривають нацистську релігійну політику в райху та на окупованих вермахтом територіях, а також певні аспекти роботи нацистських спецслужб в сфері релігії (активізацію протестантського руху для розколу РПЦ). Однак, поряд із цим, вони зовсім не розглядають участь нацистських спецслужб у створенні на окупованих територіях України пронацистських релігійних союзів протестантів, використання їх керівництва для боротьби із більшовизмом, а також контрверсійні дії з боку НКВС.

1.1.3. Західноєвропейська та американська історіографія. У західноєвропейській та американській історіографії дослідження роботи радянських спецслужб серед протестантів тривалий час (через відсутність відповідних джерел) подавали у контексті вивчення радянської релігійної політики (і ширше – радянології). Такому критерію відповідають праці В. Коларца [394], В. Флетчера [392], Р. Конквеста [386], Ф. Корлі [387; 388], В. Заватські [255] та колективна монографія під редакцією Р. Маршала-молодшого [376].

Найбільш фундаментальною працею, в якій розглядалася радянська релігійна політика в післявоєнний період, вважається робота В. Коларца (*Religion in the Soviet Union*), видана у 1961 р. Автор подав всебічний огляд становища різних релігійних груп в СРСР, включаючи й євангельські конфесії, у період пізнього сталінізму та за часів правління М. Хрущова. В. Коларц довів, що попри оголошення курсу на лібералізацію релігійного життя, повної свободи совісті в СРСР в цей період не існувало. Автор зробив сміливе припущення, що відродження патріархату РПЦ та створення ВСЄХБ відбулося під впливом держави і мало під собою політичне підґрунтя. Такими тезами В. Коларц спростовував існування свободи совісті в СРСР в повоєнний та хрущовський періоди.

Іншою, не менш фундаментальною працею, в якій було досліджено радянську релігійну політику протягом 1917 – 1967 рр., є колективна робота, видана під редакцією Р. Маршала-молодшого [376]. У ній розглянуто наступ більшовиків на релігію в довоєнний період, крах політики «войовничого атеїзму», сталінська лібералізація церковно-державних відносин та хрущовська антирелігійна кампанія. Дослідники, як і В. Коларц, прийшли до висновку про відсутність свободи совісті в СРСР та про прагнення радянської влади одержавити інститут церкви в післявоєнний період. Однак за браком джерел механізми одержавлення та роль радянських спецслужб у цьому

процесі ними досліджені не були. Хоча деякі з прикладів репресування органами НКВД-КДБ вірян в СРСР, у книзі подаються.

Вагомий внесок у дослідження різних аспектів радянської релігійної політики та репресій, реалізованих органами КДБ щодо незареєстрованих в РСРК та РСР євангельських конфесій, зробив засновник Кестон-коледжу, канонік Англійської церкви М. Бурдо [384; 385]. У його працях також піднімалися проблеми обмеження прав вірян в СРСР на законодавчому рівні, висвітлювався процес внутрішнього розколу в лавах ВСЄХБ (1960-ті рр.) та поява релігійного дисидентства серед ЄХБ.

Ще одним із відомих дослідників релігійної політики СРСР щодо протестантів є професор церковної історії та місіології, директор Центру дослідження місії при біблійній менонітській семінарії Елкхарту (Індіана), США, В. Заватскі. Він є автором великої кількості наукових публікацій, які торкаються різних аспектів проблеми: загальної історії післявоєнного євангельського руху [400-401], еволюції радянського релігійного законодавства [402-403], діяльності Ради Церков ЄХБ в СРСР [404] та релігійної політики в країнах Східної Європи [405-406]. Його найбільш фундаментальною роботою, в якій досліджено післявоєнну релігійну політику СРСР щодо протестантів (особливо ЄХБ), є монографія «Євангельські віруючі після Другої Світової війни» [85]. Автор стверджує про певну лібералізацію державно-церковних відносин в повоєнному СРСР, пробує довести штучний характер створення ВСЄХБ та описує репресії КДБ, спрямовані проти «ініціативників» з ЄХБ (О. Прокоф'єва, Г. Крючкова та Г. Вінса) у період десталінізації.

Дослідження істориків української діаспори представлені працями М. Подворняка [334], Г. Домашовця [250] та Б. Боцюрківа [380-383]. М. Подворняк і Г. Домашовець описали відродження общин ЄХ і Б України за часів німецької окупації та надали деякі автобіографічні відомості їх керівників. В їх працях підкреслюється самостійність дій керівництва ЄХБ під час нацистської окупації та замовчується участь окупаційних органів влади та нацистських спецслужб в процесі відродження діяльності євангельських конфесій. Праці ж Б. Боцюрківа є аналітичними дослідженнями державно-церковних відносин, особливо пов'язаними з проблемою кризи післявоєнної релігійної політики СРСР у першій половині 1960-х рр. Б. Боцюрків доходить висновку про зміну вектору державно-церковних відносин у повоєнний період у бік лібералізації. Але стверджує, що основним мотивом цього кроку було прагнення радянської влади радянлізувати та русифікувати (особливо в Україні) інститут церкви. ВСЄХБ він вважає радянською інституцією, створеною для встановлення централізованого контролю над діяльністю протестантів з боку радянської влади. За браком джерел автор не розкриває механізм створення зазначеного союзу, роль радянських спецслужб в цьому процесі та не описує взяття ними під контроль найбільших євангельських конфесій СРСР. Хоча при цьому й наводить деякі дані щодо репресування

органами КДБ лідерів ЄХБ (О. Прокоф'єва, Г. Вінса та інш.), які очолили рух за вихід із ВСЄХБ.

Відсутність надійних джерел для дослідження радянської релігійної політики та діяльності радянських спецслужб серед протестантів підштовхнули деяких західних істориків досліджувати соціальну структуру та міжособистісні зв'язки в протестантських общинах СРСР. Найвідомішою працею з цих питань є робота британської дослідниці К. Лейн [396]. Авторка запропонувала соціальну стратифікацію та надала оцінку чисельності вірян різних конфесій в СРСР. При цьому К. Лейн спробувала дослідити вплив атеїстично-матеріалістичної культури радянського суспільства на християнську релігію та вірян. Вона проаналізувала релігійне життя в тогочасних церквах та євангельських общинах, описуючи при цьому їх соціальний склад, а також соціальну та політичну орієнтацію adeptів.

Вплив євангельських конфесій на генезу політико-економічної системи СРСР досліджували такі історики, як Етен і Деніс Данн [389; 390] та А. Блейн [379]. Вони розкрили взаємозв'язок між діяльністю євангельських конфесій та процесами модернізації в СРСР (хоча дещо і перебільшили роль протестантів в цих процесах).

Діяльність західних протестантських центрів (особливо баптистів та п'ятидесятників) на території «східного блоку» (колишнього СРСР) описав М. Еліот [391]. Основна мета його роботи полягала в прагненні надати оцінку діяльності цих центрів, віднайти в ній слабкі та сильні сторони, щоб потім успішно застосувати отриманий досвід на теренах інших комуністичних держав, таких як Китай.

Після розпаду СРСР дослідження роботи НКВС-КДБ в середовищі протестантів західні дослідники стали проводити у співавторстві з перебіжчиками – колишніми співробітниками ПГУ⁶ КДБ СРСР та спецслужб інших держав так званого соцтабору. Джерельну базу цих розвідок становлять копії або рукописи секретних документів КДБ, вивезені цими втікачами до західних країн (переважно до Великої Британії та США). Найвідомішими такими працями стали публікації британського дослідника К. Ендрю та радянських офіцерів ПГУ КДБ СРСР О. Гордієвського і В. Мітрохіна [374; 375] американського юриста Р. Ричлака та шефа закордонної розвідки румунської Секуарітате⁷ генерал-полковника І. Пачепа [398], американського правозахисника Б. Перчаткіна та колишнього підполковника ПГУ КДБ СРСР К. Преображенського [399]; [336]. Названі автори подають свої версії змісту агентурно-оперативної роботи НКВС-КДБ в середовищі РПЦ та євангельських конфесій СРСР. Вони стверджують, що найбільші релігійні інституції, сформовані за часів пізнього сталінізму (Патріархія РПЦ та ВСЄХБ), утворено за ініціативою радянських спецслужб задля встановлення

⁶ ПГУ (Перше головне управління) – структурний підрозділ Комітету державної безпеки Радянського Союзу, відповідальне за зовнішню розвідку.

⁷ Департамент державної безпеки Румунії (рум. Departamentul Securității Statului) – таємна поліція в Соціалістичній Республіці Румунії в 1948-1989 рр.

над ними негласного контролю та подальшого використання в агентурно-оперативних та зовнішньополітичних цілях. Наведено приклади використання духовних ієрархів у роботі щодо закордону, а також розглянуто процес створення найбільшої резидентури КДБ, яка працювала під релігійним прикриттям в Європі, – Християнської мирної конференції (далі ХМК). Подібній же тематиці приділено увагу й у творі норвезького дослідника, співробітника правозахисної організації «Fotum 18» Ф. Корлі [387; 388]. Достовірність фактів, наведених у зазначених розвідках, підтверджується розсекреченими матеріалами з фондів ГДА СБУ м. Києва.

У руслі стосунків тоталітарної держави із конфесіями варта уваги історіографія не тільки щодо СРСР, а й дотична до нацистського режиму. Тут слід виокремити праці С. Циммерманн [409] та Р. Томашевського [407]. Названі автори розкрили політику нацистського режиму щодо одержавлення євангельських конфесій у третьому райху та Генерал-губернаторстві для окупованих польських земель (далі ГГ), до складу якого входили деякі західноукраїнські території.

Отже, можна висновувати, що західноєвропейська та американська історіографія пройшла тривалий шлях еволюційного розвитку. Вона не зазнавала таких трансформацій, як вітчизняна, оскільки була вільною від ідеологічних догм та партійних установок. Тому, використовуючи усі доступні джерела, у своїх висновках вона була більш об'єктивна та ґрунтовна. Хоча при цьому основні цілі, форми та методи роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР в 1940-х – сер. 1960-х рр. залишалися недослідженими в роботах західних істориків.

Таким чином аналіз історіографії за темою дослідження дає підстави для висновку, що на сьогодні, внаслідок тривалої засекреченості архівних фондів радянських спецслужб, дослідження форм та методів їх роботи серед євангельських конфесій УРСР в сер. 1940-х – сер. 1960-х рр. лише розпочалося. Наявні нечисленні публікації правлять за підставу для прагматичного висновку про актуальність і своєчасність комплексного дослідження, яке повною мірою розкрило б зміст, форми та методи роботи радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій України в часи пізнього сталінізму та хрущовський період. Джерельна база, яку використано в проаналізованих творах, засвідчує все ще недостатню наукову запотребованість інформаційного потенціалу і ретельність вивчення архівних документів щодо звітної, інформаційно-аналітичної, агентурно-оперативної, слідчої, розвідувальної та контррозвідувальної роботи, яку інспірували радянські спецслужби в середовищі євангельських конфесій України в сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.

1.2. Характеристика інформаційного забезпечення дослідження

Інформаційне забезпечення дослідження визначене специфікою обраної теми, передусім тим, що проблематика вивчення роботи радянських спецслужб, через її здебільшого репресивний характер, належала до однієї з

табуйованих у радянській історичній науці, а тому більшість документів, у яких містилася інформація про цю роботу серед євангельських конфесій України, зберігались в архівах ВУНК-КДБ під грифом «цілком таємно» і була практично недоступною для науковців.

Інформаційну основу дослідження сформовано переважно неопублікованими документами, виявленими в результаті тривалої евристичної роботи автора дисертації у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України міста Києва (далі ГДА СБУ), Управлінь Служби безпеки України у Дніпропетровській, Одеській, Рівненській, Полтавській областях, а також неопубліковані документи, передані Управліннями Служби безпеки України в Кіровоградській, Черкаській та Чернівецькій областях на постійне зберігання до Державних архівів цих областей відповідно.

Враховуючи те, що РС РПЦ, РСРК, а потім і РСР СРСР тривалий час очолювали начальники антирелігійних підрозділів НКВС-КДБ СРСР (Г. Карпов, І. Полянський та В. Куроєдов відповідно) і ці довокарелігійні структури були, за твердженням Д. Веденєєва, «де-факто» філіями радянських спецслужб [215, с. 138], в цьому дослідженні, для створення якнайповнішої історичної картини, були використані раніше не введені до наукового обігу неопубліковані матеріали з роботи й республіканського уповноваженого РСРК-РСР УРСР, які зберігають в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України м. Києва (далі ЦДАВО). У дисертації також використано неопубліковані документи з фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України м. Києва (далі ГДА МВС) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України м. Києва (далі ЦДАГО), передані до цієї установи на постійне зберігання з ГДА СБУ. Всього під час роботи над темою дисертації опрацьовано 138 архівних справ.

Залучення нововиявлених архівних документів у даному дослідженні вимагало з'ясування їх інформаційного потенціалу для вирішення завдань дисертації. З'ясування фактів як безпосередньої інформації, так і прихованого змісту виявлених і вивчених документів відбувалося з урахуванням специфіки лексики чекістського діловодства 40 – 60-х рр. ХХ ст. та конотацій релігійної термінології. Широко вживані у нормативних і виконавчих документах союзних та республіканських структур НКВС-КДБ та їх обласних управлінь спеціальні терміни, наприклад: «сектант», «церковник», «антирадянська діяльність», «антирадянське сектантське підпілля» тощо вимагали адекватного усвідомлення їх сутності саме з точки зору авторів цих документів. Важливою також була наукова інтерпретація історичних фактів, відображених у документах радянських органів держбезпеки, без чого дисертант був би «приречений відтворювати події у тому вигляді, як це передбачалося офіційною ідеологією» [325]. Зокрема, в документах чекістського діловодства 1940 – 1960-х рр. як «сектантів» кваліфікували усіх вірян (здебільшого adeptів євангельських конфесій), які не сповідували традиційне християнство (православне, католицьке чи лютеранське),

«антирадянською діяльністю» – несанкціоноване РСРК чи РСР відправлення релігійних культів, «антирадянським сектантським підпіллям» – незареєстровані в РСРК чи РСР общини протестантів (переважно п'ятидесятників, «чистих» баптистів та баптистів-ініціативників), «патріотичною позицією» – негласні (агентурні) зв'язки об'єкта з радянськими органами держбезпеки і т.п.

У процесі аналізу комплексу документів важливе значення мало встановлення сутності статусу їх таємності, оскільки саме у колись закритих архівних фондах містилися документи для «внутрішнього використання» вищим союзним та республіканським керівництвом, що може служити підставою для визначення їх як таких, що мають високий рівень достовірності.

Основний масив використаних у дисертації документів належить до типу писемних джерел, які за рівнем оприлюднення можна поділити на опубліковані та неопубліковані, а за ступенем задокументованості – на документальні та наративні. З прагматичних позицій для вирішення завдань даної дисертації опрацьовані документальні джерела розподілено за походженням та функціональним призначенням на: директивні (нормативні); ділові (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні, агентурно-оперативні); статистичні; слідчі та судові документи; матеріали періодики. Наративні джерела представлені переважно мемуаристикою. Окрім писемних джерел використано також аудіодокументи (інтерв'ю з К. Воронаєвою, дружиною голови Всеукраїнського союзу ХЄВ І. Воронаєва), що зберігаються у фондах п'ятидесятницького та харизматичного дослідницького архіву університету Південної Каліфорнії (*Pentecostal and Charismatic Research Archive (PCRA) of University of Southern California*).

1.2.1. Характеристика інформаційного потенціалу комплексу архівних документів. Основною складовою джерельної бази дисертаційного дослідження стали неопубліковані документи, виявлені автором під час евристичної роботи у фондах ГДА СБУ та обласних Управлінь Служби безпеки України. Унікальність цього комплексу архівних неопублікованих документів пов'язана як з місцем НКВС-КДБ УРСР у структурі загальносоюзного апарату держбезпеки, його роллю в реалізації вказівок керівного центру (НКВС-КДБ СРСР) та партійних органів (ЦК КПРС та ЦК КПУ) у справах релігій, так і з тим, що саме тут концентрувалися основні потоки цілком таємних матеріалів щодо роботи радянських спецслужб у релігійній сфері загальносоюзного, республіканського та обласного масштабів⁸. Аналіз структури архівних фондів, на нашу думку, дозволяє

⁸ Наявність найбільшої оперативної бази щодо протестантів (70 % усіх євангельських общин СРСР діяло саме в Україні) робило українську філію радянського апарату держбезпеки основною зброєю партійного керівництва з підкорення та ліквідації євангельського руху в усьому СРСР. Складність оперативної ситуації щодо «церковників та сектантів» в Україні підсилювало ще існування тісного сплетіння соціально-політичного та національно-ідеологічного спротиву комуністичному режиму із закликами до захисту віри та свободи совісті, що створювало сприятливі умови для нацистських спецслужб райху в часи німецько-радянської війни і, як стверджували керівники НКВС-КДБ, спецслужбам країн Західного блоку під час «холодної» війни кон'юнктурного використання релігійної сфери України.

зрозуміти як саме (та якими силами) організовувалася робота органів держбезпеки серед євангельських конфесій. Завдяки особливостям формування фондів ГДА СБУ та тривалості дії статусу таємності значної частини документів, що забезпечило задовільний стан їхньої збереженості, непошкодженості та цілісності, у ході підготовки дисертації вдалося виявити і результативно використати документи центрального апарату НКВС-КДБ СРСР, його республіканського філіалу (НКВС-КДБ УРСР) та інших периферійних органів, яких немає в наявності (або ж їх з різних причин не видають для ознайомлення) у профільних архівах обласних Управлінь СБУ. Йдеться про такі комплекси документів: нормативні документи центрального апарату НКВС-КДБ СРСР та УРСР; звітні та інформаційно-аналітичні документи НКВС-КДБ УРСР; особові справи колишніх співробітників НКВС-КДБ УРСР; колекція друкованих видань оперативного архіву КДБ УРСР із статусом «цілком таємно»; оперативні матеріали; слідчі та судові документи, кримінальні справи; ділові документи республіканського та обласних уповноважених РСРК-РСР; директивні документи МВС СРСР.

До першого комплексу віднесено нормативні документи центрального апарату НКВС-КДБ СРСР та УРСР: накази, положення, директиви, розпорядження, інструкції, вказівки керівництва і т. д. У ході цього дослідження використано нормативні документи ГДА СБУ, що зберігаються у Фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ» та у Фонді 1 «2-ге Управління МГБ-КГБ УРСР» (Справи 5 та 6. Директиви 2-го Управління НКДБ УРСР за 1943 та 1944 рр. відповідно). Їх можна оцінити як такі, що мають неабияку інформативність щодо обґрунтування причин, перебігу та наслідків проведення агентурно-оперативних заходів у релігійному середовищі. Як указують у своїй монографії Р. Подкур та В. Ченцов, такі документи дають можливість чітко зрозуміти, «чим регламентувалася робота спеціальних служб по лінії відомства» [332]. Саме в документному комплексі цих фондів (переважно Фонду 9) були віднайдені вказівки та інструкції НКВС-НКДБ УРСР, які дозволили розкрити зміст та форми діяльності нацистських спецслужб у релігійній сфері, спрямованої на консолідацію євангельських конфесій навколо баптистів в один союз та подальше його використання в оперативних та політичних цілях (Інструкція 3-го Управління НКВС УРСР від 02.01.1943 р. [2, арк. 2-5]; вказівка 2-го Управління НКДБ УРСР № 520/с від 11.03.1944 р. [37, арк. 84-107] та № 943/2 від 17.03.1944 р. [3, арк. 45-47]). Накази та директиви про очищення євангельських конфесій України від нацистської агентури та створення на противагу їм серед протестантів УРСР розгалуженої агентурної мережі органів НКДБ (НКДБ УРСР № 610/25 від 06.11.1943 р.) [2, арк. 135-137], про відкриття церков та молитовних будинків тільки з урахування оперативної необхідності і тільки із санкції НКДБ УРСР (НКДБ УРСР № 12/28 від 18.06.1943 р.) [2, арк. 21] та (НКДБ СРСР № 25 від 21.02.1944 р.) [29, арк. 20], про ліквідацію НКДБ створених за часів нацистської окупації України євангельських релігійних союзів (НКДБ УРСР № 943/2 від 17.03.1944 р.) [40, арк. 87], про пошук та використання документів

з діяльності нацистських спецслужб у релігійній сфері в оперативних цілях, про утворення із агентури НКДБ-МДБ інституту старших уповноважених (республіканського та обласних пресвітерів) ВСЄХБ (НКДБ УРСР 22.09.1944 р. від № 8180/2) [3, арк. 208], про об'єднання общин ЄХ і Б України між собою та про перепідпорядкування їх керівництву ВСЄХБ (НКДБ СРСР № 157 від 12.12.1944 р.) [29, арк. 223-224], про приєднання до ВСЄХБ інших євангельських конфесій, таких як п'ятидесятники (НКДБ УРСР № 98/д від 08.08.1945 р.) [41, арк. 90], про використання пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ в агентурно-оперативних цілях на території СРСР та закордоном (КДБ УРСР № 44/сс від 18.07.1958 р.) [6, арк. 60], (КДБ СРСР № 1/сс від 02.01.1963 р.) [36, арк. 39].

Залучення до наукового обігу цілком таємних наказів сприяло досягненню мети даного дослідження. Аналіз перелічених директивних документів дав можливість з'ясувати, в який спосіб у періоди пізнього сталінізму та десталінізації радянські органи держбезпеки здійснювали заходи щодо встановлення контролю та радянзації євангельських конфесій, яку роль вони відігравали в створенні та ліквідації релігійних союзів та формуванні їх керівних інституцій, чи втручалися в процес формування кадрового складу на найвищі духовні посади і чи використовували ієрархів євангелічних церков в оперативних та політичних цілях як на території СРСР, так і за його межами? Ці документи дали можливість визначити також і сутність заходів щодо встановлення контролю спецорганів тоталітарних (нацистського та комуністичного) режимів над общинами євангельських конфесій.

Другий комплекс документів формують такі звітні та інформаційно-аналітичні документи НКВС-КДБ УРСР, як звіти, огляди, зведення, донесення, доповіді за відомчою (до НКВС-КДБ СРСР) та компартійною (до ЦК КП(б)У та ЦК КПУ) лініями, а також внутрішні звіти, огляди кожного підрозділу НКВС-КДБ УРСР в середині самого апарату та на місцевому рівні. Ці документи акумульовані у Фонді 1 «2-ге Управління МГБ-КГБ УРСР», Фонді 2 «Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ-КГБ УРСР», у Фонді 3 «5-те Управління МГБ-КГБ», у Фонді 42 «Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР», у Фонді 16 «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР» та у Фонді 71 «Звітні матеріали обласного управління НКВД-КГБ у Львівській та Дрогобицькій областях» ГДА СБУ. Інформація, що міститься в цьому корпусі джерел, як наголошують Р. Подкур та В. Ченцов, «являє собою не тільки огляд, але і аналіз діяльності відомства, його структурних підрозділів за певний період часу» [332, с. 166]. Зовнішня та внутрішня критика цієї групи джерел показала, що документи представлені у ній, вирізняються високим ступенем інформативності.

Аналіз звітної документації секретаріату ДПУ-КДБ за «партійною лінією» та «відомчою лінією⁹» загальносоюзного масштабу (Фонд 16) дозволив встановити роль апарату НКВС-КДБ УРСР та його підрозділів у

⁹ Термін «лінія діяльності» запозичено із оперативно-слідчої документації радянських спецслужб. Цим терміном чекісти позначали напрям роботи служби в тривалій перспективі.

реалізації релігійної політики компартії в країні. Завдяки цьому вдалося з'ясувати механізм втілення державно-партійних актів у сфері релігійної політики та наказів загальносоюзного керівництва НКВС-КДБ за відомчою лінією в оперативно-службову діяльність республіканського апарату НКВС-КДБ та його обласних управлінь. У свою чергу аналіз звітної документації Фондів 1–3, 42, 71 за «відомчою лінією» на рівні 2-го, 4-го та 5-го Управлінь в УРСР дав можливість встановити характер, засоби, методи, масштаби та спрямованість проведеної ними агентурно-оперативної роботи в релігійному середовищі України, розкрити агентурну мережу з її резидентурами в «духовній» сфері, визначити її кількість, склад, роль та спільний з НКВС-КДБ характер діяльності. Вивчення пласту таких документів дозволяє схарактеризувати участь та персональну відповідальність євангельського духовенства (особливо серед ВСЄХБ) у впровадженні репресивної політики радянської влади, спрямованої на придушення та радянізацію релігійної діяльності в країні взагалі та знищення протестантських конфесій, зокрема ХЄВ, а також виконання розвідувальних та контррозвідувальних завдань НКВС-КДБ, як в СРСР, так і за межами республіки.

До третього комплексу документів відносно особові справи колишніх співробітників НКВС-КДБ УРСР, які зберігають у Фонді 12 ГДА СБУ. В ході написання цього дослідження використано факти з особових справ начальників 1-го та 3-го відділення 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР капітана В. Калашникова [51] та майора К. Салтикова [49] відповідно, начальника 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР полковника В. Сухоніна [48] та його заступника – полковника В. Секарева [50]. Названі документи містять цінну фактичну інформацію: особисті дані та весь службовий шлях колишніх співробітників антирелігійного підрозділу радянських спецслужб «до найменших дрібниць» [332, с. 238]. У рамках дослідження були вивчені послужні списки, автобіографії, характеристики, атестації, виписки із наказів, відомості про стягнення та винагороди і навіть інформацію про стан здоров'я зазначених осіб. Використані архівні матеріали надали фактичні дані, що дозволили «розгледіти обличчя» керівних співробітників антирелігійного підрозділу НКВС-КДБ УРСР та реконструювати певні періоди їх службового та життєвого шляху. Так було встановлено, що жоден з названих керівників антирелігійного підрозділу радянських органів держбезпеки УРСР не був українцем за походженням. Усі вони були уродженцями РРСФР (окрім В. Калашникова, який народився в Казахській РСР) і за національністю росіянами, співробітниками ДПУ-МДБ СРСР (В. Калашников – НКВС Казахської РСР), переведеними за розпорядженням загальносоюзного керівного центру на оперативну роботу до апарату держбезпеки України. Ці факти свідчать про повну політичну і адміністративно-управлінську підпорядкованість НКВС-КДБ УРСР та його антирелігійного підрозділу Москві, разом з тим і в питаннях кадрового забезпечення та напрямів проведення агентурно-оперативної роботи в конфесійному середовищі України.

Четвертий комплекс документів представлено документами Фонду 13 «Колекція друкованих видань оперативного архіву КДБ УРСР» ГДА СБУ. Одиниці зберігання фонду містять таємні або цілком таємні документи, зміст яких відображає історію діяльності радянських органів держбезпеки України, СРСР та спецслужб іноземних держав. До колекції також вміщено таємні або цілком таємні документи архівних фондів Центрального апарату КДБ СРСР, терміни відомчого зберігання яких збігли, але які за своїм змістом мають науково-історичну цінність; друковані видання; рукописи; тексти лекцій про роботу спеціальних служб; довідкову літературу; спогади ветеранів органів державної безпеки України тощо.

Використані архівні документи цього фонду сприяли реалізації завдань дисертації щодо з'ясування форм та методів, до яких вдавалися співробітники антирелігійних підрозділів у своїй роботі щодо протестантів. Наприклад, аналіз профільної спецлітератури (Спр. 225 «Основні принципи агентурної роботи») дозволив виявити метод «Провокація», застосування якого співробітниками МДБ-КДБ (у 1948 та у 1957 рр.) мало наслідком переслідування єпископсько-керівного активу ХЄВ. Важливий матеріал щодо роботи нацистських спецслужб та органів НКВС-НКДБ в середовищі протестантів під час німецько-радянської війни отримано зі звіту голови НКВС-НКДБ УРСР С. Савченка [53]. У підручниках з історії радянських органів держбезпеки [55]; [55; 56] узагальнено досвід їх діяльності за 50 років існування радянської держави. Зокрема було використано фактичний матеріал таких навчальних видань: оперативно-статистичні дані щодо системи заходів КДБ у релігійній сфері, а також накази щодо реформування апарату МВС-МДБ-КДБ, форм і методів його роботи в період десталінізації та «відлиги».

До п'ятого комплексу документів увійшли оперативні матеріали Фонду 11 «Літерні справи¹⁰ КДБ УРСР» та Фонду 60 «Особові та робочі справи агентів КДБ УРСР» ГДА СБУ. Вивчення цих матеріалів уможливило з'ясування певних тенденцій розвитку релігійної ситуації на окупованій вермахтом території України (мається на увазі розвідзведення 4-го Управління НКВС УРСР №30/65) [78]. Окрім того в ході дослідження документів цих архівних справ вдалося ідентифікувати оперативний псевдонім («Петровский»¹¹) обласного пресвітера ВСЄХБ Херсонської області К. Калібабчука (Літерна справа №1131. т.1 на ЄХ і Б Херсонської області).

У шостому комплексі об'єднано слідчі та судові документи, кримінальні справи, «дїзнання та досудове слідство, за якими проводили органи ВУЧК–ГПУ–НКВС» [332, с. 245]. У процесі роботи над темою дисертації використано архівні кримінальні справи на провідних євангельських діячів УРСР, які зберігають у фондах ГДА СБУ (Фонд 6), архівах тимчасового

¹⁰ Літерна справа – це справа оперативного діловодства, яка заводиться не на одну особу (чи групу осіб), а по цілих лініях і напрямах контррозвідувальної роботи або по окремих об'єктах (промисловості, транспорту тощо).

¹¹ З огляду на джерельну базу (сформована російською мовою) та для полегшення пошуку особових/робочих справ агентів в архівних фондах ГДА СБУ і обласних управлінь СБУ іншими науковцями, секретні псевдоніми агентів НКВС-КДБ та назви операцій, проведених за їх участю, автором не перекладаються, а подаються в оригінальному, тобто російськомовному, варіанті написання.

зберігання Управлінь СБУ (Ф 6(Р)) у Дніпропетровській, Одеській, Полтавській, Рівненській областях, а також передані Управліннями СБУ на постійне зберігання до Державних архівів Кіровоградської, Черкаської, Чернівецької областей та ЦДАГО м. Києва. Дослідження цих справ уможливило з'ясування спрямованості та характеру політики органів держбезпеки в релігійному середовищі у період, що відповідає хронологічним межам теми цієї дисертації. З'ясовано, хто з представників релігійного активу став «об'єктом» прискіпливої уваги службовців органів радянської держбезпеки. За кількістю притягнутих до кримінальної відповідальності громадян архівні слідчі справи поділяють на одиночні та групові, співвідношення між якими змінювалось залежно від інтенсивності агентурно-оперативних заходів влади у релігійному середовищі в той чи інший час. Аналіз матеріалів цих кримінальних справ дозволив зрозуміти як кваліфікували співробітники спецслужб звичайні релігійні діяння, як-то богослужіння, проповіді чи обряди хрещення, якщо вони не були санкціоновані радянською владою, та які наслідки це мало для їх організаторів чи учасників відповідно до Кримінального кодексу (далі КК) УРСР. Зокрема з'ясовано, що часто-густо заведення таких справ (особливо групових) службовці органів НКВС-КДБ використовували для компрометації активу общин в очах вірян з метою подальшого його вербування та використання в оперативних цілях.

В особових справах, заведених НКДБ-МДБ на керівників ЄХ і Б і ХЄВ (І. Татарченка, Д. Шаповалова, П. Подзорова, В. Скринника, М. Гнатенка та Г. Понурка), міститься важлива інформація про їх діяльність під час нацистської окупації, про стосунки з окупаційною владою та нацистськими спецслужбами (гестапо та СД), про напрями їх використання інституціями німецької окупаційної влади в оперативних та політичних цілях, про відновлення або створення ними за сприянням нацистських окупантів таких євангельських релігійних союзів, як Всеукраїнський союз ХЄВ, ЄХБ та Союз вільних євангельських церков України (*BEFGU*). Аналіз цієї інформації дав можливість порівняти форми і методи роботи нацистських та радянських спецслужб в релігійній сфері.

В архівно-кримінальних справах виявлено унікальну інформацію, що дозволяє скласти уявлення про особистість кожного заарештованого, систему допиту, вирок, матеріали листування, речові докази (нотатки, щоденники, фотокартки тощо), судові рішення про перегляд справи та реабілітацію засудженого. Така детальна інформація дає можливість оцінити достовірність та об'єктивність історичних фактів, що відображено в цих документах.

Зауважу, що при використанні документів НКВС-КДБ у дослідженні було взято до уваги їхню специфіку, яка впливає з «карального» призначення цих документоутворювачів, що зумовлювало й можливу появу вигаданих справ з викриття так званих «антирадянських сектантських центрів» та «шпигунів інорозвідок». З іншого боку, в процесі роботи з такими документами перевірено й використано чимало унікального фактологічного

матеріалу, викладеного у них, що має досить високий ступінь достовірності, з огляду на те, що інформаційно-аналітичні та звітні матеріали відповідальні співробітники органів держбезпеки готували для найвищого радянського та компартійного керівництва СРСР та УРСР, «яке мало бути вичерпно обізнане щодо ключових питань суспільно-політичного стану та ідейно-моральних настроїв суспільства. Часто-густо інформація, отримана саме від спецслужб, як зазначав у мемуарах генерал-лейтенант МВС СРСР П. Судоплатов, інспірувала усі партійні й урядові рішення «з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики» [176, с. 17].

Сьомий комплекс сформовано з ділових (організаційно-розпорядчих, звітних, інформаційно-аналітичних) документів республіканського та обласного уповноважених РСРК-РСР, що зберігаються в ЦДАВО (м. Київ) та Державному архіві Дніпропетровської області. Вони вирізняються високим ступенем інформативності про релігійну ситуацію в області та республіці через те, що в них представлені статистичні звіти про стан, кількість, розміщення та діяльність релігійних громад. Також у цих документах схарактеризовано роботу уповноважених РСРК-РСР в релігійному середовищі, вказано на їх зв'язки з релігійним активом та іншими органами радянської влади. За цими документами простежено процеси виконання партійних розпоряджень органами РСРК-РСР за допомогою пресвітерсько-проповідницького активу зареєстрованих у РСРК-РСР релігійних громад. Чи не найважливішим наслідком використання цих архівних джерел стала можливість шляхом накладання офіційної інформації на цілком таємну ідентифікувати оперативні псевдоніми таких важливих у роботі з євангелістами агентів НКВС-КДБ УРСР, як О. Андреєва, В. Міцкевича, М. Мельника та ін.

До восьмого комплексу документів віднесено цілком таємні документи з архівних фондів ГДА МВС м. Києва, що стосуються євангельських конфесій. У результаті евристичної роботи у Фонді 45 «Нормативно-правова база МВС СРСР (з 1934 р.)» віднайдено наказ НКВС СРСР № 001124 від 01.06.1942 р. «Про роботу 4-го Управління НКВС СРСР та 4-х відділів НКВС-УНКВС», з якого вдалося дізнатися про розподіл повноважень в апараті НКВС. Аналіз змісту документа уможливив з'ясування факту наявності оперативних умов для співробітників радянських спецслужб не тільки збирати інформацію про конфесійну ситуацію на окупованих гітлерівцями теренах УРСР, а й шляхом її аналізу детально ознайомитися з формами і методами роботи нацистських спецслужб у релігійній сфері [1, арк. 69 зв.].

Висвітлений комплекс різноманітних архівних документів дає можливість скласти уявлення про структури та напрями роботи НКВС-КДБ серед протестантів. З'ясування обставин походження цих фондів дає підстави для висновку про належний рівень достовірності наявної в них інформації. Змістовий аналіз цих архівних документів дозволяє з'ясувати конкретні факти про форми та методи роботи НКВС-КДБ щодо установа контролю та радянської євангельських конфесій в УРСР в 1940-ві – сер. 1960-х рр.

1.2.2. Оpubліковані документи. У даній дисертаційній роботі використано інформаційний потенціал тематичних збірок документів і матеріалів, опублікованих протягом останніх двох десятиліть у процесі поступового розсекречування архівних фондів України й Російської Федерації. Вибірку комплексу опублікованих документів здійснено на засадах якнайінформативнішого відображення історичних фактів діяльності органів держбезпеки серед протестантів. Так у 10-титомному виданні «Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне» [167; 168] опубліковано трофейні документи нацистських спецслужб, в яких відображено їх структуру та окремі лінії роботи в релігійній сфері СРСР. У збірниках – «Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы» [162], «Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени. Документы из личного фонда Н.С. Хрущева» [165], «Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы» [173] вміщено документи, які стосуються реформування радянських органів держбезпеки, форм та методів їх роботи (в тому числі і в релігійній сфері СРСР), а також реабілітації жертв їх протиправної діяльності власне в період хрущовської «відлиги». На основі цих документів вдалося з'ясувати механізм реформування апарату радянської служби безпеки та мотиви перетворення його в КДБ, ідеологічну основу роботи цих служб в релігійній сфері, а також основні завдання, які ставилися перед ними на різних етапах державно-церковних відносин.

Стосовно суті цих процесів інформація також міститься в офіційних документах центральних органів радянської влади. В Конституціях СРСР та УРСР, ухвалених відповідними Радами, було задекларовано свободу совісті і право на вільне віросповідання, а також особисті права радянських громадян. Юридично стосунки між радянською державою та віруючими громадянами були врегульовані Кримінальним та Адміністративним кодексами СРСР та УРСР. З положень КК довідуємося, що переслідування вірян могло здійснюватися за статтями, що інкримінували антирадянську та антидержавну діяльність. Водночас аналіз КК не дає підстав говорити про переслідування радянських громадян за їх релігійність. За Постановами ВР СРСР та УРСР можна відстежити основні заходи радянської держави в релігійній сфері, що запроваджувалися під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

На додачу до названих, вельми інформативним є видання із науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» під назвою «Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини: 1930 – 1960 рр. (упорядник О. Коротаєв), яке вийшло друком 2019 р. у Дніпрі [177]. Це одне із небагатьох видань в Україні, в якому оприлюднено нещодавно розсекречені документи (більшість з яких опубліковано вперше) із фондів ГДА СБУ м. Києва, ЦДАГО та архівів тимчасового зберігання Управління УСБУ Дніпропетровської та Одеської областей. Вивчення цього комплексу документів уможливило з'ясування механізмів та методів боротьби радянських спецслужб проти євангельських

організацій (п'ятидесятників, євангельських християн та баптистів) Дніпропетровської області у 1930-х – 1960-х рр. До збірки вміщено репрезентативний матеріал (цілком таємні документи ДПУ-КДБ), на основі якого стало можливим висвітлити механізм створення адміністративно-керівного апарату ВСЄХБ та використання його радянськими спецслужбами у боротьбі проти незареєстрованих релігійних громад ХЄВ; розкрити форми та зміст проведеної ДПУ-КДБ агентурно-оперативної роботи у релігійному середовищі регіону, а також встановити її основні результати та наслідки.

Досить репрезентативною групою опублікованих джерел є мемуаристика. У спогадах очевидців тих трагічних подій містяться конкретні факти практичної реалізації репресивних заходів влади щодо протестантських релігійних організацій. Зокрема у мемуарах керівників СЦ ЄХБ Г. Крючкова [161], Б. Здоровця [155] та О. Семченка [175] детально описано процедуру щодо розколу ВСЄХБ. У спогадах п'ятидесятницьких лідерів В. Бойко [139], М. Горетого [151] та І. Федотова [178] відображено механізм створення ВСЄХБ та заходи щодо примусового приєднання до нього п'ятидесятників. Спогади баптистських лідерів часів німецької окупації В. Гусарука [152] та С. Нищика [166] проливають світло на релігійну політику нацистів, спрямовану на створення в РКУ підконтрольного їм євангельського союзу.

Певний інформаційний потенціал для розкриття теми мають сповіді «ренегатів», тобто колишніх керівників або членів євангельських конфесій УРСР, які під тиском співробітників радянських спецслужб так би мовити «добровільно» порвали з релігією та публічно «сповідалися» у своєму перебуванні в «секті» перед радянським суспільством [158]; [171]; [156]; [164]. Фактична база даних творів не видається достовірною через примусовий характер їх виникнення. Тому їх взято до уваги як один із інформаційних продуктів, що стали результатами діяльності НКВС-КДБ і додатковим доказом відповідних форм, методів та наслідків роботи співробітників органів держбезпеки індивідуально з євангелістами.

Окрім лідерів євангельських конфесій власні спогади публікували й ветерани НКВС-КДБ П. Судоплатов [176] та Г. Санніков [174]. Спогади Г. Саннікова особливо цінні для дисертаційної теми, оскільки він на початку 1950-х рр. працював в антирелігійному підрозділі МДБ УРСР під керівництвом В. Сухоніна, особисто знав усіх співробітників підрозділу та провів декілька успішних вербувань цінних агентів із середовища ЄХБ та ХЄВ. Тому виклав доволі детальну інформацію про конкретних осіб, що виконували відповідну роботу серед євангельських конфесій.

Проте в процесі роботи з цим різновидом джерел було враховано фактор суб'єктивності, притаманний такого роду творам. Водночас взято до уваги і те, що вони містять багатий фактичний матеріал, який дає можливість, ніби очима очевидця (водночас оперативного працівника та об'єкта оперативної розробки) поглянути на реалізацію роботи радянських спецслужб в євангельському середовищі України.

У дослідженні використано також матеріали періодики ВСЄХБ, зокрема офіційний орган друку «Братский вестник». У цьому виданні опубліковано листи та звернення керівництва ВСЄХБ до підвідомчих їм общин, вітальні телеграми радянському уряду та зарубіжним релігійним центрам, звіти про поїздки керівників ВСЄХБ закордон або по церквах в регіонах СРСР, а також біографії старших пресвітерів ВСЄХБ.

Загалом вибірку використаних у дисертації опублікованих документів можна охарактеризувати як такі, що мають необхідну інформаційну репрезентативність, надійну автентичність та високий рівень достовірності і дозволяють розкрити певні факти роботи органів держбезпеки серед протестантів УРСР в 1940-х – сер. 1960-х рр.

1.2.3. Технотронні документи. До технотронних віднесено документи, для відтворення яких використовують спеціальні технічні засоби (аудіопрогравач, комп'ютер), зокрема аудіо- та цифрові документи. Як фактичний матеріал у ході роботи над темою дисертації використано аудіозапис інтерв'ю з К. Воронаєвою, дружиною голови Всеукраїнського союзу ХЄВ, репатріанта зі США І. Воронаєва. Файл аудіозапису зберігається у фондах п'ятидесятницького та харизматичного дослідницького архіву університету Південної Каліфорнії (*Pentecostal and Charismatic Research Archive (PCRA) of University of Southern California*). Цей матеріал дає уявлення про те, як К. Воронаєвій вдалося в обмін на співпрацю з КДБ (у питанні об'єднання п'ятидесятників з ЄХБ в один союз) покинути у 1960 р. СРСР й повернутися до постійного місця проживання у США.

У сучасному інтернет-просторі наявні корисні ресурси, що уможливають доступ до історичних джерел, які є цифровими повнотекстовими копіями рідкісних рукописних або друкованих оригіналів. Найбільшими цифровими довідковими ресурсами, використаними при написанні дисертації, стали «Енциклопедія євангельських християн-баптистів» (<http://baptistru.info/>) та «Відкритий список жертв політичних репресій в СРСР» (<https://ru.openlist.wiki/>). На порталі «Енциклопедія євангельських християн-баптистів» опубліковано повнотекстовий комплекс документів з історії євангельсько-баптистського руху (в тому числі «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВСЄХБ» і «Положення про Союз євангельських християн-баптистів в СРСР», ухвалені керівництвом ВСЄХБ в грудні 1959 р.). Інтернет-портал «Відкритий список жертв політичних репресій в СРСР», в свою чергу, містить інформацію про 3 226 664 особи, які були репресовані радянськими органами держбезпеки, в тому числі і за релігійними мотивами. Використовуючи цей інтернет-ресурс, була віднайдена цікава біографічна інформація щодо В. Рачека, місіонера Всесвітнього баптистського альянсу (англ. *Baptist World Alliance*, далі – *BWA*), який був заарештований 1949 р. співробітниками МДБ за антирадянську діяльність в Іркутській області та направлений 1956 р. (після відбуття строку покарання) на постійне місце проживання до Одеси. Наявний аналогічний український портал жертв політичних репресій «Український мартиролог ХХ ст.»

(<https://archives.gov.ua/um.php>), який містить інформацію про 76 262 жертви політичних репресій в Україні.

Як цифрові персональні архіви використано особисті сайти священника Я. Кротова (www.krotov.info), О. Семченка (www.atsemchenko.ru) та Б. Перчаткіна (www.bperchatkin.wordpress.com), де розміщено оцифровані рідкісні видання та документи щодо діяльності ВСЄХБ.

Залучення в процесі реалізації завдань дисертації комплексу різноманітних джерел, їх зіставлення й синтез інформації дають змогу уникнути однобічності, упередженості, ілюстративності, описовості дослідження. Схарактеризований у цьому підрозділі комплекс джерел відповідає вимогам фактологічної репрезентативності, надійної вірогідності й перевіреної автентичності і став інформаційно достатнім для реалізації всього спектру дослідницьких завдань дисертаційної роботи.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

1.3.1. Проблема термінології. Ключовим для історичного дослідження роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР за часів пізнього сталінізму та десталінізації є поняттєво-категоріальне забезпечення. Наприклад, згідно з Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317–VIII, комуністичний та нацистський режими визнано тотожними злочинними тоталітарними режимами, а їх спецслужби – репресивними каральними органами. Тому в дисертаційному дослідженні поняття «тоталітарні режими» вжито як щодо нацистського, так і стосовно комуністичного способів правління. А термін «репресивні каральні органи» – щодо їх силових структур (відповідно РЗГА та ВНК-КДБ), як таких, що насильницькими і часто-густо людиноненависницькими засобами впроваджували нацистську або радянську державно-суспільну політику, в тому числі і в релігійній сфері.

Взявши до уваги, що Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років» (в редакції ЗУ № 2325-VIII від 13.03.2018) дав чітке визначення поняттю «репресії» («засоби примусу, що здійснювалися репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму у 1917 – 1991 роках, зокрема позасудовими органами, проти окремих осіб, груп населення, народів з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів у формах, визначених цим Законом» [154]), у рамках цього дисертаційного дослідження даний термін вжито саме у значенні українського права. Під терміном «десталінізація», який також вживається в даному дослідженні, пропонуємо означити період між таємною доповіддю М. Хрущова з викриття культу особи Й. Сталіна до середини 1960-х рр., коли в Комуністичній партії відбулася зміна лідера і, як наслідок, – внутрішньої політики, відомої в історіографії як неосталінізм.

У меті цього дослідження вжито термін «радянiзацiя». За визначенням російської історикiни Н. Белякової, яка пропонує вживати його також й по відношенню до інституту церкви, термін «радянiзацiя» означає «складне явище, що поєднує рiзні за своїм походженням та напрямом процеси» [204, с. 108–109]. До цих процесів дослідниця відносить: 1. Поширення соціалістичних ідей у церковному середовищі та перенесення революційних методів боротьби в це середовище; 2. Процес пристосування церковного керівництва та церковних структур до нової, радянської дійсності; 3. Свідому політику державної влади, спрямовану на пошук важелів, а потім й інститутів підпорядкування церкви контролю комуністичної держави та можливості використання її у своїх інтересах – як внутрішніх, так та міжнародних; 4. Трансляцію та експорт церковним керівництвом завдань, поставлених радянською владою; 5. Засвоєння церковним керівництвом радянської ідеології у поєднанні зі звичним захистом «інтересів Вітчизни»; 6. Прийняття, адаптація вірянами існуючих інституцій, практик і цінностей соціалістичної держави і глобально радянського суспільства [204, с. 108–109]. Ми солідаризуємося з думкою нашої колеги і вживаємо термін «радянiзацiя» в означених рамках.

Для адекватного розуміння термінології таємного діловодства щодо євангельських конфесій доцільно з'ясувати ключові терміни документів спецслужб. Аналізуючи конотації термінів щодо специфіки роботи радянських органів держбезпеки в релігійному середовищі УРСР, О. Тригуб пропонує поділити їх на дві категорії: 1. релігійні терміни в розумінні працівників радянських спецслужб; 2. конкретні терміни, які безпосередньо пов'язані з оперативною роботою НКВС-КДБ [408] (дата звернення: 03.08.2023).

До першої категорії історик відносить такий часто вживаний в оперативному діловодстві термін, як «релігійна секта». Його тлумачення, як до речі, і тлумачення інших термінів, О. Тригуб пропонує подавати, використовуючи навчальні матеріали КДБ, а саме – Контррозвідувальний словник (далі КРС), виданий ВЧШ КДБ СРСР. За ствердженням науковця, даний підручник радянські спецслужби використовували для підготовки своїх співробітників аж до 1991 р. [408]. Згідно із ним «релігійна секта» – це об'єднання вірян, які відкололися з різних причин від того чи іншого панівного напрямку в християнстві, ісламі та інших релігіях [159, с. 292, 293]. Співробітники радянських спецслужб всупереч чинним Конституціям СРСР та союзних республік, а також радянського законодавства про культу поділили усі євангельські конфесії на дві групи – «секти легальні та нелегальні» [159, с. 293]. «Легальними сектами» називали офіційно зареєстровані організації (об'єднання) вірян, діяльність яких, з точки зору чекістів, не суперечила нормам радянського права, зокрема радянському законодавству про релігійні культу [159, с. 293]. До «легальних сект» відносили ЄХ і Б, адвентистів, менонітів, духоборів, молокан тощо. «Нелегальними сектами» в нормативних документах радянських спецслужб називали «релігійні організації

(об'єднання) вірян різних сектантських типів, діяльність яких, що визначена догмами та обрядами віри, суперечить нормам радянського права та комуністичній моралі» [159, с. 295]. До категорії «нелегальних сект» зараховували п'ятидесятників, свідків Ієгови та адвентистів реформістів. Причиною цього, на думку співробітників НКВС-КДБ, слугувала буцімто наявність т. зв. «бузувірських» практик у релігійному культі даних конфесій і пацифізм, тобто відмова їх adeptів проходити службу в радянській армії зі зброєю в руках [159, с. 295–297]. Через ці обставини «нелегальні» конфесії не підлягали реєстрації в РСРК і їх діяльність була заборонена.

Другу категорію термінів сформовано такими професійними лексемами: «агент», «вербування агента», «інформатор», «резидент», «резидентура», «оперативна розробка», «підстава агента», «вживлення агента», «дезорганізаційна діяльність», «профілактичні заходи». Тлумачення термінів подаємо за Контррозвідвальним словником ВЧШ КДБ. Так, агентом, радянських органів державної безпеки названо особу, яка добровільно або вимушено погодилася виконувати в інтересах радянської держави таємні доручення радянських спецслужб та дала обіцянку зберігати в таємниці факт своєї співпраці з ними та характер наданих їй доручень [159, с. 9]. Термін «вербування агента» означав систему агентурно-оперативних заходів, що здійснювали радянські органи держбезпеки, спрямованих на залучення до таємної співпраці із ними особи, що була здатна надати їм допомогу у вирішенні розвідвальних та контррозвідвальних завдань [159, с. 49]. Інформатором називали особу, що була позаштатним негласним співробітником органів ВНК-МДБ та надавала відомості про стан справ на підприємствах, установах, залізничному транспорті, в сільському господарстві та в інших місцях або відомості, які представляли оперативний інтерес щодо осіб, що розроблялися ВНК-МДБ, з якими вона зустрічалася на службі або у побуті, але не мала можливості брати участь в їх активній розробці [159, с. 195]. Терміном «резидент» позначали: 1. позаштатного співробітника органів державної безпеки, який керував групою агентів або довірених осіб; 2. кадрового співробітника або агента розвідки, який, перебуваючи на території іноземної держави, проводив розвідницьку діяльність в інтересах СРСР [159, с. 279]. Резидентурою радянських спецслужб називався резидент та група переданих йому на зв'язок агентів, що виконували таємні доручення органів НКВС-КДБ за різними напрямками роботи. Оперативна розробка це: 1. процес негласного всебічного вивчення в розвідвальних та контррозвідвальних цілях окремих громадян, груп, організацій та установ супротивника, що представляли оперативний інтерес для радянських органів держбезпеки; 2. форма оперативної діяльності, яка проводилася щодо конкретних осіб або груп, що підозрювалися в причетності або причетних до підготовки або вчинення державних злочинів, метою якої було найбільш повне розкриття такої злочинної діяльності та підготовка заходів з її припинення [159, с. 280]. Термін «підстава агента» означала різновид вживлення агента радянських спецслужб в агентурну мережу іноземних

розвідок, в зарубіжні антирадянські організації, в антирадянські групи всередині країни і т. д., при якій ініціатива з встановлення контакту з агентом походила від сторони, що розроблялася радянськими органами держбезпеки [159, с. 217]. Відповідно під терміном «вживлення агента» розуміли спосіб агентурного проникнення в розвідувальні й інші спеціальні служби противника, їх агентурну мережу, в зарубіжні «антирадянські» організації, в «антирадянські» групи всередині країни, а також в будь-яке оперативне середовище, що цікавило органи НКВС-КДБ [159, с. 54]. Дезорганізаційною діяльністю називали різновид оперативної роботи радянських спецслужб, спрямованої на розклад чи дезорганізацію «антирадянських формувань», яку проводили не тільки оперативними засобами й методами, а й відкритим способом, наприклад, публікаціями критичного змісту в ЗМІ, публічним викриттям ватажків «антирадянських формувань» та профілактичними заходами стосовно учасників різних «антирадянських груп» [159, с. 272, 273]. Профілакуванням називали сукупність заходів виховного впливу, що застосовувалися радянськими спецслужбами самостійно або спільно з іншими державними органами чи громадськими організаціями щодо конкретних осіб з метою запобігання вчинення з їх боку державних злочинів і політично шкідливих вчинків. До профілактичних заходів відносилися: арешти, залякування, штрафи, компрометації, показове розвінчування так званої «реакційної діяльності» сектантів у пресі, радіо, телебаченні і кіно, адміністративні заходи за участю лікарів, пожежників тощо [159, с. 238].

1.3.2. Теоретичні засади дослідження. У ході реалізації наукових завдань цієї дисертації неабияку роль відіграли теоретичні засади та методологічні напрацювання дослідників української та зарубіжної історичної науки, які вивчали проблему державно-церковних відносин та діяльність спецслужб у релігійній сфері у більш ширшому контексті – дослідження феномену тоталітарних режимів. Я виходжу з розуміння, що органи НКВС-КДБ були виконавчою силою з реалізації завдань тоталітарного режиму в радянській державі.

Використовувані нині концепції дослідження феномену тоталітарних режимів спираються на відмінні підходи. Перший підхід репрезентують представники т. з. «тоталітарної» історичної школи (Х. Арендт, К. Фрідріх, Х. Лінц, З. Бжезинський та ін.). Прихильники такого підходу стверджують, що у Радянському Союзі від часів правління Й. Сталіна шляхом «терору, цензури і пропаганди» було встановлено тотальний (від лат. *totalitos* – цілісний; той, що охоплює усе загалом) контроль над усіма сферами життя, разом з тим і релігію [322, с. 320]. У дослідженнях «тоталітарної школи» суспільство стало «пасивним об'єктом експериментів сталінського режиму» [322, с. 320]. Прибічники «тоталітарного» підходу вважали, що сталінський режим вдавався до репресій як до найбільш оперативного й ефективного засобу соціалістичної трансформації економіки та суспільства, а також як до одного із найдієвіших способів утримати владу з використанням суспільного терору.

Сучасні науковці неоднозначно оцінюють теоретичні положення «тоталітарної школи». Певна частина дослідників вважає «тоталітаризм» застарілою методологією, продуктом ідеологічного протистояння доби «холодної війни». Їх опоненти, такі як російська історикня І. Павлова, наполягають, що лише така концепція уможливіє адекватне реконструювання радянської дійсності сталінського правління [324, с. 53].

Другий підхід можна назвати конкурентним до концепції «тоталітаризму». Його сформували «ревізіоністи» – нове покоління західних істориків (Ш. Фіцпатрік, А. Гетті, Л. Віолла та ін.), які у 1970 – 1980-х рр. піддали ревізії ідеї так званої «тоталітарної школи», зокрема, тезу про можливість абсолютного контролю тоталітарної влади над суспільством. «Ревізіоністи» доводили, «що у сталінізмі були не лише репресії, а й позитивна соціальна політика, і що певні групи населення свідомо, у своїх власних інтересах підтримували сталінський режим» [322, с. 321].

В останніх дослідженнях західних радянологів запропоновано синтез «тоталітарного» і «ревізіоністського» підходів, що спричинило так званий «постревізіонізм», прибічники якого визнають провідну роль радянської влади у вчиненні репресивного тиску на суспільство, але при цьому вказують і на відповідальність мас за співучасть у впровадженні комуністичним режимом репресивних заходів проти співгромадян.

Видається, що саме застосування «постревізіоністського» підходу при дослідженні діяльності радянських спецслужб як карального органу тоталітарного режиму серед євангельських конфесій дозволяє подолати методологічну однобічність, врахувати ідеї й напрацювання як «тоталітарної», так і «ревізіоністської» концепцій. У такий спосіб буде продуктивним простежити роль радянських органів держбезпеки у проведенні репресивних заходів євангельських конфесій УРСР, але при цьому не відкидати чинника співучасті самих же вірян, наприклад, із числа пресвітерсько-проповідницького складу, зареєстрованих релігійних громад, що погоджувалися на колаборацію зі співробітниками репресивно-каральних за суттю державних органів.

1.3.3. Принципи та методи дослідження. Мета і завдання дисертації визначили й комплекс використаних у ній методів, які спираються на засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, системності. Принцип історизму вимагає від науковця розуміння сутності і специфіки предмету вивчення з огляду на сутність певного історичного періоду, дослідження історичних подій або явищ у конкретному історичному середовищі. Застосування цього принципу зумовило дослідження діяльності радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР у контексті тоталітарного режиму.

Дотримання принципу історизму передбачало розгляд діяльності одного з органів тоталітарного режиму серед протестантів УРСР з урахуванням історичного тла. Зокрема це проявилось в тому, що в дисертації приділено увагу і зміні системи заходів радянських органів держбезпеки щодо

евангельських конфесій на тлі зміни політико-ідеологічного курсу радянсько-компартійного керівництва. Наприклад, фултонська промова В. Черчилля (05.03.1946 р.) та початок «холодної» війни з СРСР мали наслідком активізацію агентурно-оперативних розробок незареєстрованих в РСРК конфесій за лінією «шпигунство на користь іноземних розвідок Англії та США». А ухвалення третьої програми компартії, спрямованої на побудову комуністичного суспільства, визначило комплекс рішучих заходів щодо мінімізації релігійних осередків і числа вірян. Крім того, в дисертації діяльність радянських органів державної безпеки серед євангельських конфесій висвітлено з урахуванням панівної на той час ленінської концепції «релігія – опіум для народу», що була покладена в основу антицерковних заходів. Це дало можливість з'ясувати, як саме реалізовувалися завдання взяття під контроль та подальшої радянзації євангельських конфесій.

З огляду на значну заполітизованість тогочасних процесів у сфері державно-церковних відносин особливе значення має дотримання принципу об'єктивності, за яким слід прагнути забезпечення максимальної неупередженості, виключення особистих симпатій та антипатій дослідника при вивченні форм і методів роботи НКВС-КДБ серед євангельських конфесій УРСР у всій їх складності, багатогранності та суперечливості. Реалізацію цього принципу було забезпечено комплексним аналізом широкого кола писемних джерел, про які йшлося в попередньому підрозділі. Зіставлення зафіксованих у них історичних фактів з точки зору несуперечливості сприяло автору дисертації у подоланні певних усталених стереотипів й уникненні упереджених оцінних суджень про те, що керівники євангельських конфесій УРСР були не тільки об'єктами (жертвами) репресивного тиску радянських спецслужб, а й ставали активними суб'єктами (співучасниками) впровадження антирелігійної політики.

Прикладом дії принципу об'єктивності в дослідженні може слугувати аналіз роботи 6-го відділу 2-го СПУ КДБ УРСР та його відділень на місцях за «церковно-сектантською лінією». Автор дисертації з'ясував і вказав усі «об'єкти» (тобто церкви, релігійні організації) усіх деномінацій та конфесій, які перебували в «обслуговуванні» оперативного складу цього відділу та його підрозділів на місцях разом із підвідомчим йому агентурним апаратом. Окрім того автор висвітлив, як агентурно-оперативну роботу в середовищі зареєстрованих релігійних організацій, над якими офіційно було встановлено прямий контроль радянських спецслужб (як, наприклад, ВСХБ), так і з'ясував як здійснювали неочевидний контроль над осередками незареєстрованих релігійних конфесій, таких, наприклад, як п'ятидесятники.

Невід'ємною складовою теоретико-методологічної бази дослідження став принцип системності, який дозволив виявити тісний взаємозв'язок між заходами радянських органів держбезпеки та реакцією на них євангельських конфесій. Зокрема вдалося з'ясувати відмінності життєвих стратегій (від колаборації до дисидентства) лідерів різних євангельських конфесій, як

відповідна реакція на репресивні заходи радянських органів держбезпеки щодо них.

Схарактеризовані принципи були реалізовані шляхом застосування комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних та конкретно-історичних методів. Серед загальнонаукових найбільш продуктивними для досягнення мети дослідження стали методи аналізу, синтезу, а також історичний і логічний методи. Історичний метод дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою їх всебічного висвітлення. Методи дедуктивної та індуктивної логіки склали онтологічну, гносеологічну і доказову основи роботи. Так, закони дедуктивної (формальної) логіки стали основою для формулювання узагальнень і висновків. Системно-структурний метод уможливив з'ясування конфігурації центральних, республіканських та місцевих органів радянського апарату держбезпеки, що були задіяні в реалізації антицерковних заходів серед протестантів. З'ясовано також й організаційну структуру євангельських конфесій УРСР в 1940-х – сер. 1960-х рр. Наслідком застосування цього методу стало також з'ясування соціальних комунікацій між радянськими органами держбезпеки та євангельськими конфесіями.

Спеціально-історичні методи застосовано відповідно до етапів роботи. На стадії евристики використано джерелознавчі методи: пошуку, відбору, атрибуції, класифікації та систематизації, зовнішньої та внутрішньої критики, формування репрезентативної вибірки джерел, встановлення їх об'єктивної цінності. Дослідження історіографічних джерел ґрунтувалося на застосуванні методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їх фактологічну наповненість, проблемно-тематичну та концептуальну домінанту, визначити основні етапи та особливості історіографічного процесу щодо предмету дисертації.

Проблемно-хронологічний метод полягав у розчленуванні теми на декілька більш вузьких і взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, кожену із яких було розглянуто у хронологічній та логічній послідовності. Застосування цього методу стало основою для визначення хронологічних меж теми дисертації. Діахронний метод (метод періодизації) уможливив виокремлення сутнісно відмінних етапів (періодів) діяльності радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР.

З'ясування сутності роботи радянських органів держбезпеки серед євангельських віруючих був би некоректним без звернення і до герменевтичного аналізу. Річ у тім, що в офіційних документах і періодиці радянської доби використовували специфічний радянський «новояз», або, за влучним виразом російського історикіні І. Павлової, «псевдопоняття» [324], які фактично не відповідали реальному змісту означуваних тогочасних подій в житті радянського суспільства. Скажімо, репресованих вірян називали «сектантами», «мракобісами», «бузувірами», «антирадянцями», «агентами імперіалістичних розвідок» тощо. Використання названих термінів при

вивченні тогочасної релігійної політики комуністичної влади вимагало наукової інтерпретації задля звільнення від ідеологічних контекстів.

Важливу роль у процесі роботи над завданнями цієї дисертації відіграли конкретно-історичні методи. Зокрема, історико-порівняльний метод застосовано при вивченні форм, методів, засобів та результатів роботи спецслужб нацистського окупаційного режиму серед євангельських конфесій України та НКВС-НКДБ. Завдяки застосуванню історико-порівняльного методу виявлено спільні та відмінні характеристики роботи спецслужб цих двох тоталітарних режимів серед євангельських конфесій України. Використання історико-генетичного методу, сутність якого полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій досліджуваних явищ у процесі їх історичного розвитку, зокрема, дозволило простежити трансформацію комплексу заходів радянських спецслужб серед протестантів УРСР у досліджуваний період.

Специфіка порушених у цьому дослідженні питань зумовила необхідність використання й міждисциплінарних методів дослідження. Нормативно-правовий метод став пізнавальною основою для аналізу юридичного підґрунтя застосування репресій стосовно представників євангельських конфесій УРСР. Було, зокрема, розглянуто диспозиції ст. 54 КК УРСР (в редакції 1927 р.) та ст. ст. 138 та 209 КК УРСР (в редакції 1960 р.), якими співробітники радянських спецслужб послуговувалися під час розроблення й реалізації заходів щодо євангельських конфесій. Принцип історичного антропологізму дав змістовні результати під час студіювання мемуарної літератури, передусім спогадів керівників євангельських конфесій та ветеранів радянських спецслужб. Застосування окремих методів статистики дозволило встановити загальну кількість євангельських конфесій в УРСР, чисельність репресованих органами НКВС-КДБ вірян та склад агентурної мережі серед євангельських конфесій України та інше.

У цілому застосовані в дисертації концептуальні підходи, понятійно-категоріальний апарат, принципи та методи наукового пізнання, які визначили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів, дозволили досягти поставленої мети та реалізувати заявлені дослідницькі завдання.

Висновки до розділу. Аналіз історіографії проблеми дозволив дійти висновку, що тематичне спрямування досліджень вітчизняних і зарубіжних істориків різних поколінь при вивченні радянської релігійної політики та роботи радянських спецслужб у релігійній сфері залишило актуальною перспективу для проведення спеціального дослідження форм, методів та цілей їх роботи серед євангельських конфесій України в добу пізнього сталінізму та десталінізації.

Можна дійти висновку, що суть історіографічної традиції сформована зосередженням основної уваги дослідників на вивченні історії появи та розвитку євангельських конфесій, розбудові їх адміністративних структур,

встановленні державно-правових відносин із радянською владою, радянській політиці в сфері релігії, а також на винятково репресивній компоненті діяльності НКВС-КДБ серед вірян. Водночас можемо констатувати певну історіографічну ситуацію, що дослідження аспектів конкретної діяльності радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій УРСР в 1940-х – сер. 1960-х рр. на сьогодні не здійснено. Цей факт актуалізує тему даної дисертації.

Використане в процесі роботи над темою інформаційне забезпечення сформовано автором як достатньо різнопланове та репрезентативне. Основу його складає комплекс неопублікованих документів, виявлених і опрацьованих дисертантом у фондах ГДА СБУ м. Києва, архівах тимчасового зберігання управлінь СБУ у Дніпропетровській, Одеській, Рівненській та Полтавській областях, неопубліковані документи, передані управліннями СБУ в Кіровоградській, Черкаській та Чернівецькій областях на постійне зберігання до Державних архівів цих областей відповідно, документи передані ГДА СБУ на постійне зберігання до ЦДАГО м. Києва, а також документи, що зберігаються в ЦДАВО м. Києва та ГДА МВС м. Києва. Аналіз комплексу архівних документів у поєднанні з опрацюванням значного масиву опублікованих джерел і наукової літератури уможливив досягнення мети та реалізацію дослідницьких завдань дисертації завдяки достатньому інформаційному потенціалу та задокументованого фактажу.

Досягнення наукових результатів цього дослідження уможливило дотримання принципів історизму, об'єктивності, системності та діалектики. Цьому сприяє використання різноманітного методичного інструментарію дослідження: загальнонаукових (аналізу, синтезу, історичного, логічного, системно-структурного), спеціально-історичних (джерелознавчих, історіографічних, проблемно-хронологічного, діахронного, герменевтичного аналізу), конкретно-історичних (історико-порівняльного, історико-статистичного, історико-генетичного), міждисциплінарних (нормативно-правового, статистичного). Застосування названого комплексу принципів і методів дослідження забезпечило отримання доведених результатів і змістовних висновків.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ СЕРЕД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС (1941 – 1953 рр.)

В цьому розділі ми аналізуємо діяльність органів державної безпеки у продовж двох цікавих, але різних за своєю суттю, періодів, а саме: періоду німецько-радянської війни і нацистської окупації УРСР (1941 – 1945 рр.) та періоду післявоєнної відбудови, т. зв. періоду пізнього сталінізму (1945 – 1953 рр.).

Підрозділ 2.1. цього розділу присвячений дослідженню періоду німецько-радянської війни та нацистської окупації УРСР (1941 – 1945 рр.). Цей хронологічний період має свої особливості, які змушують нас зробити короткий екскурс у довоєнну епоху в СРСР та детально проаналізувати діяльність нацистських органів державної безпеки серед євангельських конфесій окупованої України. Це досить складний період, оскільки на розвиток цих конфесій одночасний вплив мали, як нацистські (гестапо та СД), так і радянські спецслужби (НКВС-НКДБ). Для того, щоб зрозуміти характер роботи нацистських спецслужб в окупованій УРСР ми змушені були звернутися й до аналізу політики нацистської Німеччини щодо релігійних об'єднань (зокрема протестантів) у 1930-х рр. Так як саме в цей період були сформовані та реалізовані основні принципи нацистської політики («гляйхшальтунг»), у фарватері якої діяли й нацистські спецслужби. Без розуміння основного змісту цієї політики, а також діяльності нацистських спецслужб в релігійному середовищу райху, неможливо зрозуміти й зміст їх роботи в конфесійному середовищі окупованої вермахтом УРСР, а звідси й контрдії з боку радянських органів держбезпеки.

Роботу нацистських спецслужб, проведену ними серед євангельських конфесій, ми вирішили розглянути на прикладі РКУ. Так як саме РКУ, на відміну від інших окупаційних адміністративних одиниць (дистрикту Галичина, губернаторств Трансністрія, Бессарабія та Буковина), охоплював ту частину територій, де найбільш повно проявлялася діяльність центрів впливу євангелістського руху колишньої УРСР. Так, наприклад, саме в РКУ (01.11.1942 р.) було проголошено відновлення діяльності Всеукраїнського союзу ХЄВ з центром у смт П'ятихатки Дніпропетровської області. Саме в РКУ відбулося створення (21.11.1942 р.) й Всеукраїнського союзу ЄХБ з центром у Рівному. В РКУ ж діяв і Союз вільних євангельських церков України (нім. *Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in der Ukraine*, скороч. *BEFGU*), створений 12.01.1943 р. з центром також у Рівному. В РКУ було відроджено (18.07.1943 р.) й діяльність Всеукраїнського союзу баптистів, центр якого розташовувався у Дніпрі тощо. Враховуючи дані обставини, діяльність нацистських та радянських спецслужб на територіях, що входили до складу РКУ, серед ЄХБ та ХЄВ була найбільш активною.

Таким чином при викладі матеріалу в цьому підрозділі, ми вирішили не ігнорувати питання дослідження роботи нацистських спецслужб серед

евангельських конфесій колишньої УРСР, так як це позбавляє нас важливої інформації і не розкриває мотиви контрдіяльності радянських спецслужб. Після викладу цієї інформації (в підрозділах 2.2. та 2.3.) ми аналізуємо діяльність вже суто радянських спецслужб, яку вони проводили на всій території УРСР, звільненій від нацистської окупації в період пізнього сталінізму.

Підрозділи 2.2. та 2.3. присвячені дослідженню роботи радянських спецслужб під час звільнення та деокупації території УРСР. В цих же підрозділах розглядається робота НКВС-МДБ у повоєнні роки аж до самої смерті Й. Сталіна (т. зв. період пізнього сталінізму). Це зовсім інший за характером період, тому що в цей час відбувається повернення радянської влади та ствердження радянського режиму на всій території УРСР (окрім Кримського півострову, який входив до складу РРФСР). Саме в цей період відбувається інтенсивне очищення радянськими спецслужбами общин євангельських конфесій від так званих «фашистських посібників» і підпорядкування їх органам НКВС-МДБ. Для цього протягом 1944-1948 рр. організовується процес реєстрації релігійних громад та формується нова релігійна мережа протестантів – радянський релігійний союз ВСЄХБ. До якого під тиском НКВС-МДБ долучаються менш чисельні за ЄХБ протестантські конфесії СРСР, серед яких центральне місце займали п'ятидесятники.

Враховуючи характер розвитку протестантського руху в країні, ми вирішили показати роботу спецслужб на прикладі кількох конфесій, а саме: євангельських християн, баптистів та християн віри євангельської (п'ятидесятників). Через те, що основу віровчення даних конфесій складає Євангеліє, що на відміну від інших протестантських конфесій, відображається і в їх самоназві («євангельські» християни; християни віри «євангельської» і т.п.), ми, як і ряд інших відомих істориків (В. Заватски, Н. Белякова, А. Савін, О. Будницький), вживаємо в цій роботі по відношенню до них назву «євангельські» конфесії.

Дані конфесії являлися найчисельнішими та найвпливовішими в СРСР (за оцінками РСРК приблизно 85% від кількості усіх протестантів СРСР складала ЄХБ та ХЄВ), тому на їх підпорядкування була в першу чергу спрямована робота, як нацистських, так і радянських органів держбезпеки. За даними РСРК УРСР 3/4 adeptів даних конфесій знаходилися саме в УРСР. В УРСР діяв (до його ліквідації більшовиками) й загальносоюзний керівний центр християн євангельської віри (п'ятидесятників), який до 1930 р. розташовувався в Одесі, а з 1941 р. у – смт П'ятихатки Дніпропетровської області. Також в УРСР діяв й керівний центр Всеукраїнського союзу баптистів, який до 1937 р. перебував у Києві, а з 1943 р. – у Дніпрі. Даний союз був найчисельнішим баптистським союзом в СРСР, так як об'єднував в собі близько 70% усіх баптистів Радянського Союзу. Пріоритетність напрямку роботи спецслужб серед цих конфесій підтверджує й той факт, що саме на їх базі були створені найбільші, спочатку нацистський, а пізніше й радянський, протестантські союзи (*BEFGU* та *ВСЄХБ* відповідно). До складу останнього

вже в повоєнний час були інтегровані громади менш чисельних протестантських конфесій СРСР, таких як: братські меноніти, колосковці, смородинці, шмідтівці, «чисті» баптисти, вільні християни тощо.

Важливість напрямку роботу НКВС-КДБ серед ЄХБ та ХЄВ (в порівнянні з іншими протестантськими конфесіями) опосередковано підтверджує й той факт, що в корпусі архівних фондів ВУНК-КДБ найбільше документів присвячено роботі чекістів саме серед цих трьох «сект». Хоча треба сказати, що документація періоду їх роботи з 1962 по 1965 рр. серед цих (а також й інших) конфесій представлена в архівних фондах вкрай бідно. Причиною цього слугує реалізація обласними управліннями КДБ УРСР наказу центрального апарату КДБ УРСР № 00150 від 1990 р., за яким були буквально «зачищені» фонди підрозділів КДБ, що займалися релігійною сферою в означений період.

Також наголосимо, які саме аспекти комплексу заходів НКВС-КДБ серед зазначених конфесій буде вивчено в цьому дослідженні. Дотримуючись принципу системності щодо цього, основну увагу буде приділено таким структурним елементам, як: мета, форми, засоби, методи, кадрове забезпечення та результати діяльності радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР. Уточнимо сенс названих складників роботи НКВС-КДБ. Під **формою діяльності** радянських спецслужб розуміються відносини, що склалися між учасниками оперативного процесу, а також сам спосіб його організації. **Методами діяльності** НКВС-КДБ називаються варіанти їх впливу на суб'єкт (об'єкт) розробки, в ході якого отримувалася оперативна інформація та досягалися поставлені цілі оперативної діяльності. Під **засобами діяльності** розуміються засоби психічного та фізичного впливу на вірян з боку співробітників НКВС-КДБ.

2.1. Розвиток євангельських конфесій УРСР в роки німецько-радянської війни та окупації і характер діяльності органів державної безпеки Третього райху серед протестантських об'єднань

Відповідно до засадничих основ комуністичного режиму релігійність є атрибут минулих епох й зайва риса людини, що має сама керувати своїм життям у суспільстві нового зразка. Основою ідеології комуністичного суспільства став історичний матеріалізм. Тому комуністичне керівництво радянського суспільства вживало різноманітних заходів щодо витравлювання зі свідомості громадян самого поняття Бог, вдаючись до широкого спектру засобів – від «культурної революції» до кримінального (а здебільшого політичного) переслідування людей. Одним із таких інструментів була система «інквізиції» від більшовиків – так звані органи державної безпеки. Діяльність органів НКВС-НКДБ УРСР довоєнного періоду (впритул до лютого 1941 р.) була спрямована на знищення інституту церкви адміністративно-оперативним шляхом. На відміну від партійних органів, що були змушені взаємодіяти з релігійними організаціями в рамках радянського

правового поля, антирелігійні відділи НКВС-НКДБ завжди розглядали їх «як органи буржуазної реакції, що слугують для захисту експлуатації та одурманення робітничого класу» [163, с. 416.]. Внаслідок такої ідеологічної установки, усі без винятку релігійні організації СРСР стали розглядатися радянськими спецслужбами як потенційний об'єкт розробки. У результаті їх руйнівної діяльності в середовищі євангельських конфесій України в 1930-х рр. припинили свою діяльність Всеукраїнський союз християн євангельської віри¹² та Всеукраїнський союз християн баптистів. Керівний склад та проповідницький актив названих союзів відіслали до ГУЛАГу або розстріляли службовці НКВС. За підрахунками О. Бажана протягом року від серпня 1937 р. в Україні «по церковно-сектантській лінії» було репресовано 8 832 особи [192, с. 15, 17]. Своїми репресивними діями влада загнала церкву в підпілля, але рівень релігійності населення по країні в цілому залишався дуже високим. Про це свідчать результати Всесоюзного перепису населення 1937 р., за яким 55 млн. 277 тис. громадян (або 56,16 % населення) визнали себе віруючими, із яких 457 тис. 885 чол. (або 0,47 % населення) назвали себе вірянами євангельського спрямування [387, с. 407]. Після приєднання у 1939 р. території Західної України, а у 1940 р. Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР, репресії щодо «релігійників» проводили і на цих землях. За даними архівних документів органами НКВС, від січня 1940 р. до лютого 1941 р., заарештовано 988 осіб із числа «церковників та сектантів» [55, арк. 297]. Наслідком таких дій стала ліквідація Церкви християн віри євангельської Західної України та Білорусі (далі ЦХВС), яка входила до складу Союзу євангельських християн-п'ятидесятників у Польщі (пол. *Stowarzyszenie Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce*), та Бессарабської церкви п'ятидесятників (далі БЦП) [64, арк. 168 зв.]. Общини ж євангельських християн¹³ та баптистів Західної України, які входили до складу Союзу слов'янських общин євангельських християн в Польщі (пол. *Związek Słowiańskich Zborów Ewangelicznych w Polsce*) та Союзу слов'янських баптистських общин у Польщі (пол. *Związek Zborów Słowiańskich Baptystów w Polsce*), були «вичищені» від «неблагонадійного» елементу та перереєстровані в радянських органах влади. Лише частині їх керівників (В. Гусаруку, С. Нищику та ін.) пощастило уникнути репресій, оскільки вони в той час перебували за межами СРСР (у Варшаві та Лодзі відповідно) [84, арк. 94, 96, 113]; [166, с. 64]; [407, с. 242-244].

Загальним результатом роботи радянських спецслужб у релігійній сфері України стало те, що на початок 1941 р. в СРСР легально діяла лише Всесоюзна рада євангельських християн (далі ВРЄХ), адміністративний центр

¹² Християни євангельської віри (далі ХЄВ) або християни віри євангельської (далі ХВЕ) на теренах радянського простору мали ще й іншу назву – п'ятидесятники, бо сповідували доктрину про хрещення Святим Духом, яке відбулося згідно Євангелія на єврейське свято П'ятидесятниці (див. Дії Апостолів 2:1).

¹³ Євангельські християни – (далі ЄХ) протестантська конфесія, яка виникла на теренах колишньої російської імперії в результаті місіонерської діяльності лорда Г. Редстока (1833 – 1913 рр.). Найвідомішими його послідовниками були генерал В. Пашков (1831 – 1902) та І. Проханов (1869 – 1935). Тому ЄХ називаються ще «проханівці».

якої розташовувався в Москві [5, арк. 88]. В Україні налічувалося 426 молитовних будинків, що входили до її складу, а також общин християн баптистів, які не встигли закрити більшовики [135, арк. 21]. Число культових установ зменшилось в 11,4 рази порівняно з їх загальною кількістю (4 875) в Україні 1929 р. [114, арк. 80].

Від початку німецько-радянської війни та з окупацією вермахтом території України, органи НКВС УРСР мусили евакуюватися до м. Енгельса Саратовської області РРФСР [53, арк. 8]. Ця евакуація була частковою, так як на окупованій вермахтом території УРСР залишалися діяти резидентури НКВС (особливо у великих містах, таких як Харків, Київ, Дніпро, Миколаїв і т. д.), які підтримували секретний зв'язок зі своїм саратовським центром. На них покладалося завдання з моніторингу оперативної ситуації (в тому числі і в релігійній сфері), яка складалася на окупованих територіях УРСР. Однак фактичний контроль над релігійними конфесіями відтепер перейшов до справ гітлерівської окупаційної влади та німецьких спецслужб. Щоб краще зрозуміти роботу нацистських окупантів в релігійній сфері, а відтак заходи протидії, організовані радянськими спецслужбами, доцільно спочатку розглянути засади вирішення релігійного питання у райху (адже релігійна політика на окупованих гітлерівцями територіях була природнім продовженням їх загальнонацистської релігійної політики, у фарватері якої діяли нацистські спецслужби).

Від часу приходу А. Гітлера до влади в Німеччині розбудовували тоталітарну державу на засадах консолідації та підпорядкування усіх сфер життя райху цінностям націонал-соціалістичної ідеології. В нацистській термінології цей процес отримав назву «гляйхшальтунг» (нім. Gleichschaltung – включення, під'єднання, підпорядкування). За твердженням німецького дослідника М. Грютнера «гляйхшальтунг» означав ліквідацію демократичних структур влади на користь «принципу фюрерства», реалізацію антисемітських принципів та повну або часткову заміну «старого» керівництва усіх державних і недержавних організацій ставлениками «нового» режиму [393, с. 40]. Процес «гляйхшальтунгу» не оминув й інститут церкви. Як зазначав російський дослідник В. Захаров «Католицька і протестантська церкви Німеччини, а також віряни обох конфесій опинилися перед складним моральним і політичним вибором: або долучитися до політики нацистського "гляйхшальтунгу" і стати складовою частиною державної машини Третього райху, або спробувати відстояти свої релігійні переконання і організаційну автономність навіть за умов нацистської диктатури» [256]. За твердженням німецької дослідниці С. Циммерманн протестантські церкви в райху в більшості своїй (окрім так званої «Сповідницької церкви») обрали перший варіант [408, с. 89–91]. У результаті нацисти розпочали роботу, спрямовану на підпорядкування їх своєму режиму. Виконання цього завдання було покладене на гестапо, до компетенцій якого належала й «боротьба з політичним протестантизмом та сектантством» [167, с. 320]. Таким чином, на відміну від органів НКВС, завданням гестапо було поставлено не фізичну ліквідацію

інституту церкви шляхом репресій, як то було в СРСР, а лише встановлення над ним політичного контролю з метою підпорядкування його діяльності нацистській державі. Тобто існування інституту церкви в райху було дозволене лише в тих межах, в яких цей інститут був лояльним до політики НСДАП.

Як зазначав В. Захаров, у конфесійному середовищі райху гестапо вдалося до таких практичних заходів: «негласне спостереження за релігійними об'єднаннями та конфесіями, вивчення настроїв духовенства і вірян, насадження агентури в церковних адміністративно-управлінських структурах, просування "потрібних людей" на різні ієрархічні посади» тощо. В. Захаров дійшов висновку, що в результаті цих дій «в осередку основних церковних конфесій і релігійних об'єднань Німеччини було створено розгалужену агентурну мережу» [256].

Після встановлення кураторства над діяльністю основних церковних конфесій райху, гестапо спрямувало діяльність на долучення до них менших релігійних організацій. Наприклад, 27.06.1936 р. за ініціативою гестапо церковне міністерство райху заборонило діяльність п'ятидесятників, як таких, що «збивають з пантелику співвітчизників»¹⁴ [408, с. 72]. У результаті цього вірян конфесії п'ятидесятників змусили приєднатися до легально діючого баптистського союзу Німеччини, який, за інформацією радянських спецслужб, очолював резидент гестапо П. Шмідт [409, с. 72]; [99, арк. 2, 66]. 13.04.1937 р. райхсфюрер СС Г. Гімmlер видав пакет указів під загальною назвою «Про заборону діяльності небезпечних "сект"», в результаті чого унеможливлено діяльність вільних євангельських християн, близьких до п'ятидесятників християн шопдахерського віросповідання (нім. *Schopdacher Freundeskreis*) та адвентистів сьомого дня. Названі конфесії, на думку гестапівців, були недостатньо активними в підтримці політичних заходів, які провадила НСДАП та нацистський уряд. Це дало підстави керівникам політичної поліції звинуватити вірян «небезпечних сект» у підтримці марксизму та наданні притулку євреям [409, с. 52, 53]. За допомогою гестапо ці конфесії «очистили» від «неблагонадійного» елементу та об'єднали в єдиний Союз вільних церков (нім. *Bund freikirchlicher Christen*, далі – *BfC*). Ця релігійна організація мала «прозорий» керівний апарат на чолі зі ставлеником гестапо Г. Беккером [409, с. 58, 59].

Від початку Другої світової війни відбулося ще одне масштабне корегування релігійної палітри райху. За сприяння керівництва гестапо, *BfC* приєднали до Баптистського союзу, який в свою чергу реорганізували у велику пронацистську організацію «Союз вільних євангельських церков Німеччини: Публічна корпорація» (нім. *Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland: Körperschaft des öffentlichen*, далі – *BEFG*) [409, с. 76]. Уточнювальне доповнення «Публічна корпорація» мало означати, що цей Союз є напівсвітська організація, участь в якій була «публічною», тобто, не

¹⁴ Мова йшла про наявність в культурі п'ятидесятників практики молитви «духом» (т. зв. «глосолалії») та пророцтв (т. зв. «чисті глосолалії»), яка бентежила представників основних конфесій райху (лютеран та баптистів).

пов'язуваною з обрядом Водохреща [409, с. 49]. Така вимога не відповідала догматичним засадам усіх протестантських конфесій¹⁵ (особливо баптистів¹⁶), яких приєднали до складу *BEFG*. Однак вимушене погодження з таким порушенням канонів може свідчити про те, що протестанти підтримали нацистську релігійну політику, сенс якої полягав у нацифікації інституту церкви. Результатом цієї політики, на думку ідеологів радянських спецслужб, мала стати «фашистська модернізація релігії взагалі» та заміна її нацистською ідеологією [37, арк. 103]. Отже, утворення *BEFG* можна розглядати як появу перехідної ланки між «старою» християнською церквою та «ною» арійською.

Новоутворена організація налічувала 150 тис. осіб, а її адміністративний центр був розташований в Берліні. Федеральним директором *BEFG* став П. Шмідт, а другим головою – Г. Беккер [409, с. 76, 78]. Посаду пресвітера берлінської общини *BEFG* обіймав Р. Фогель, який, як і П. Шмідт, за даними документів радянських спецслужб, був резидентом гестапо [99, арк. 2, 66]. Керівництво *BEFG*, в особі П. Шмідта та К^о, дотримувалося пронацистських поглядів. Гаслом Союзу був обраний вірш із Нового Заповіту (1-й Лист Петра 2:17), перероблений П. Шмідтом у пронацистському дусі: «Бійтесь Бога, любіть братство та шануйте Фюрера!»¹⁷ («Fürchtet Gott, habt die Brüder lieb, ehret den Führer!») [409, с. 80]. Обраний девіз адекватно відображав роботу всього Союзу. На сторінках періодичних видань, які друкували баптисти та вільні євангельські християни, А. Гітлера зображали правителем за «призначенням Бога», здобуття ним влади трактували як «акт Божої волі», а запроваджену диктатуру підносили до рівня «божественних» засад керування державою, який протиставляли «розпливчастому» плюралізму та демократії¹⁸ [409, с. 18, 20, 25]. За таких акцентів агресивну зовнішню діяльність нацистської Німеччини, як-то аншлюс Австрії, окупацію Чехії та загарбання Польщі, у більшості конфесій, що входили до складу *BEFG*, тлумачили як відновлення Божої справедливості через «Божого помазаника» А. Гітлера щодо німецького народу [409, с. 73, 74, 81]. У баптистському журналі «Вісник істини» 03.09.1939 р. опубліковано статтю П. Шмідта, в якій він від імені усіх вільних євангельських християн райху висловлював підтримку А. Гітлеру та схвалював розпочату ним Другу світову війну. «В наші дні, – писав П. Шмідт, – не може бути жодного християнина, який пристрасно не вболівав би за

¹⁵ Наріжним каменем спасіння в протестантизмі являється хрещення по вірі.

¹⁶ Баптист (βαπτιστής /баптістес/) в перекладі з грецької мови означає «той, хто хрещений по вірі» (від грецького βαπτίζω /баптізо/ – хрестити, тобто занурювати у воду). Тому водне хрещення, прийняте людиною свідомо, разом з її покаанням являється основою всього баптистського віровчення.

¹⁷ Йдеться про А. Гітлера. В німецькій же Біблії М. Лютера, виданій 1545 р. (а саме звідти взято цю цитату), замість слова «Führer» /Фюрер/ (Вождь) стоїть слово «König» /Кеніг/ (Король – від імені володаря франків Карла Великого, пол. król від koriti «покоряти»). Так само і в оригінальному тексті Листа вжито грецьке слово «βασιλεύς» (базіліус, василевс, насправді «владика»). Слово «цар» вжито у вказаному вірші в українському перекладі Біблії І. Огієнка.

¹⁸ У Гамбурзькій баптистській семінарії теологи навіть розробили спеціальну доктрину («Теологія порядків творіння» /нім. Theologie der Schöpfungsordnungen/), яка підносила «принцип вождізму» до одного з «принципів творіння» Самого Бога при створенні всесвіту [408, с. 25].

Фюрера та людей, яким він довіряє, і які всіляко намагаються виправити несправедливість Версалу <...>. Як християни ми абсолютно віддані у своїй природній покорі нашому Народу та його Фюреру» [409, с. 81].

Після окупації вермахтом Західної Польщі, гестапо розпочало і тут роботу, спрямовану на підпорядкування своєму впливу діяльності церковних конфесій. Від початку 1940 р. в Генерал-губернаторстві для окупованих польських земель і на приєднаних безпосередньо до райху польських територіях, набули юридичної чинності укази райхсфюрера СС Г. Гімmlера «Про заборону діяльності небезпечних "сект"» [409, с. 74]. Водночас видано декрет генерального губернатора Г. Франка щодо ліквідації на землях ГГ усіх релігійних організацій і союзів як таких, що не визнає нацистська влада [407, с. 217-218]. Оскільки єдиною визнаною євангельською релігійною організацією в райху був *BEFG*, то керівники євангельських конфесій ГГ мали обрати: увійти до його складу чи припинити діяльність своїх парафій. Через арійський пункт, Союз німецьких баптистських общин у Польщі (пол. *Unia Zborów Baptystów Języka Niemieckiego w Polsce*) як такий, що складався з фольксдойче¹⁹, був приєднаний безпосередньо до *BEFG*. Інші ж євангельські союзи колишньої Польщі (Союз слов'янських общин євангельських християн – пол. *Związek Słowiańskich Zborów Ewangelicznych*, Союз євангельських християн-п'ятидесятників – пол. *Stowarzyszenie Ewangelicznych Chrześcijan* та Союз церков Христових – пол. *Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych Wyznania Ewangelicznego*), до складу яких до 1939 р. входили общини євангельських християн та п'ятидесятників Західної України, були змушені об'єднатися на базі Союзу слов'янських баптистських общин в Польщі²⁰ (пол. *Związek Zborów Słowiańskich Baptystów w Polsce*) в неарійській філіал *BEFG* під назвою Союз ненімецьких вільних євангельських общин (нім. *Bund Nichtdeutscher Evangelisch-Freikirchlicher Gemeinden*, далі – *BNEFG*) [407, с. 225]. У результаті такого корегування конфесійної ситуації найбільші євангельські союзи колишньої Польщі опинилися під контролем гестапо.

Влучно, на нашу думку, зміст тих подій описав їх очевидець, конфесійний діаспорний історик (баптист) Г. Домашовець. Порівнюючи створення Й. Сталіним 1944 р. підконтрольного радянській владі релігійного союзу (Всесоюзної спілки євангельських християн-баптистів, тобто ВСЄХБ), Г. Домашовець зазначав, що А. Гітлер випередив Й. Сталіна зі створенням аналогічного пронацистського союзу *BEFG* на чотири роки: «Сталін за свого панування в СРСР майже за одним махом позгав усіх до купи. Усе по волі, чи не поволі, злилося в один струмок. Тоді (1944 р. – Авт.) баптисти під новим режимом були змушені організувати зі всіх новий союз під назвою "Всеросійський Союз Євангельських християн Баптистів" (у скороченні ВСЄХБ). Таке саме сталося, коли в 1941 році Гітлер блискавичною війною

¹⁹ Фольксдойче (нім. *Volksdeutsche*) – нацистське позначення «етнічних німців».

²⁰ До Союзу слов'янських баптистських общин в Польщі (до 1939 р.) також входили баптистські общини Західної України.

зайняв майже цілу Європу. 1941 року він розв'язав²¹ на терені бувшої Польщі усі євангельські союзи, усі "стоважишення" Фетлера, усіх "вільних і невольних"²², не оминаючи і баптистів. Але баптисти зараз таки звернулися до гітлерівського уряду запевнити їм правне існування, і таке право вони здобули. Тоді усім союзам та стоважишенням треба було з покорю й по-братньому єднатися з баптистами» [250, с. 237–238].

Зважаючи на те, що керівні центри общин євангельських конфесій Західної України, окупованої 1939 р. СРСР, перебували в складі підконтрольного нацистам *BEFG*, ці общини стали розглядати як сферу впливу *BEFG*, а отже і гестапо. Перебування керівників євангельсько-баптистського руху Західної України (В. Гусарука та С. Нищика) в ГГ (у Варшаві [84, арк. 94, 96, 113] та Лодзі [166, с. 64] відповідно) створювало, у разі окупації нацистами території України, можливість використання їх у справі об'єднання євангельських конфесій УРСР в один підконтрольний гестапо союз. На існування таких планів у нацистів вказував й український історик, військовий аналітик та експерт з діяльності спецслужб Д. Веденєєв. Він зазначав: «У м. Лодзь (Польща) для роботи на українських землях окупанти утворили "центр" баптистів для об'єднання різних течій в одну під егідою Берліна» [215, с. 122]. З тією ж метою, за сприянням баптистського керівництва, в Гамбурзькій баптистській семінарії від січня 1940 р. почали діяти спеціальні місіонерські курси для української молоді [117, арк. 7–9]. На них виховували майбутніх місіонерів та проповідників для «східних земель» [10. арк. 194]. Оскільки на цих курсах як обов'язкову дисципліну опановували теологію [166, с. 63], можна припустити, що підготовку місіонерів і проповідників на них здійснювали в пронацистському дусі. Тому що саме на базі Гамбурзької баптистської семінарії розробили та викладали пронацистську доктрину «Теологія порядків творіння» (нім. *Theologie der Schöpfungsordnungen*), яка стала духовним обґрунтуванням диктатури А. Гітлера та тоталітарної націонал-соціалістичної моделі держави [409, с. 25].

Таку посилену увагу агресора до релігійного питання в Україні Д. Веденєєв пояснив прагненням нацистів використати релігійні об'єднання в процесі окупації УРСР для зміцнення нацистської влади та підриву лояльності населення до радянського режиму [215, с. 69]. Ці намагання, на думку Д. Веденєєва, були частиною стратегії «розвідувально-підривної "тотальної" війни», розробленої в Третньому райху ще в 1935 – 1938 рр. [215, с. 69]. Важливу роль у цій стратегії відводили «небойовим» способам боротьби, які мали доповнювати військові дії вермахту [215, с. 69]. Іншими словами, у боротьбі з більшовизмом нацисти хотіли використовувати не тільки власні збройні сили, а й невдоволене більшовицькою релігійною політикою місцеве населення та інститут церкви.

²¹ «Розв'язання» від польського (*rozwiązanie*) – розпуск, ліквідація.

²² «Вільні» конфесії в Польщі – це ті конфесії, які існували незалежно (вільно) від державного фінансування. «Невольні» конфесії в Польщі – це ті конфесії, діяльність яких підтримувалася за рахунок держави.

Для виконання цієї роботи повноваження гестапо як політичної поліції були значно розширені. Від початку німецько-радянської війни відбулася реорганізація німецьких спецслужб відповідно до вимог воєнного часу та наказу РЗГА від 04.08.1941 р. «Про реорганізацію розвідувальної і контррозвідувальної служби». За цим наказом контррозвідка (за винятком військової) переходила до компетенції IV-го Управління РЗГА (тобто до політичної поліції, гестапо). А інформація «що стосувалася ідеологічних противників (масонів, євреїв, церкви)» набувала вже не політичного, а контррозвідувального призначення [168, с. 649]. Для ефективного проведення контррозвідувальної роботи в релігійному середовищі УРСР та зміцнення в такий спосіб на окупованих територіях України нацистської влади, шеф РЗГА Р. Гейдрих вирішив скористатися невдоволенням служителів культу і широких верств населення атеїстичною політикою більшовиків. З цією метою Р. Гейдрих підготував спеціальний оперативний наказ № 10 від 16.08.1941 р. «Про розуміння церковних питань в зайнятих областях Радянського Союзу», який надалі уточнював (аж до початку 1942 р.), враховуючи оперативну обстановку та особисті вказівки А. Гітлера [37, арк. 13, 101]; [368, с. 136, 137]. За цим наказом (в редакції від 01.11.1941 р.) на окупованих територіях СРСР дозволяли релігійний рух, але планували використовувати його (як і в райху) в політичних цілях, тобто для боротьби із більшовизмом. Водночас були передбачені заходи, які б не допустили його небажаної консолідації навколо РПЦ, єпархії якої контролювалися Москвою. Для цього пропонували знести РПЦ та активізувати на протигагу їй діяльність євангельських конфесій (в першу чергу баптистів, що з'явилися на українських землях у результаті німецької колонізації). У такий спосіб планували створити в релігійному середовищі «вигідне для себе співвідношення сил», яке після переможного закінчення війни мало б сприяти проведенню «фашистської модернізації релігії взагалі» [37, арк. 13, 101–103]; [101, арк. 29, 31].

Для відродження діяльності баптистських общин та об'єднання навколо них інших євангельських конфесій в один релігійний союз з ГГ та Німеччини на окуповані території України прибули українські баптистські проповідники та місіонери на чолі з В. Гусаруком та С. Нищиком. Дані місіонери пройшли відповідну підготовку та закінчили релігійні курси в райху [2, арк. 2–5]; [3, арк. 45–47]; [10, арк. 194]; [84, арк. 96–97, 113–114]; [166, с. 63, 64]. Віцепрезидент Союзу слов'янських баптистських общин у Польщі (який був реорганізований нацистами у міжконфесійний союз *BNEFG* у складі *BEFG*), етнічний німець В. Гутче, писав до одного із керівників колишнього Всеукраїнського баптистського союзу П. Каплієнка, що «німецька влада хоче об'єднання усіх віруючих баптистів, євангелістів та адвентистів в єдину Христову церкву» [215, с. 122].

Формування єдиної «Христової церкви» в Україні, основу якої склали б баптистські общини, розпочали з утворення Волино-Подільського об'єднання ЄХБ. Прибувши до Рівного, В. Гусарук та С. Нищик як місіонери *BNEFG* та колишні керівники євангельсько-баптистського руху Західної України

розпочали перереєстрацію в окупаційних органах влади общин баптистів та євангельських християн західних областей України (Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської і частково Тернопільської). Ці общини до 1939 р. входили до Союзу слов'янських баптистських общин у Польщі та Союзу слов'янських общин євангельських християн у Польщі відповідно. З окупацією Радянським Союзом 1939 р. західних областей України, частину керівників цих общин органи НКВС піддали репресіям, а самі общини – перереєстрували в культвідділах при НКВС. Відтак для В. Гусарука та С. Нищика уможлиблювалося швидке відновлення діяльності цих общин, але вже в умовах гітлерівської окупації і під патронатом *BNEFG* [84, арк. 94, 96 зв.]. Зусиллями В. Гусарука та С. Нищика ці общини спочатку інтегрували в обласні об'єднання ЄХБ, а згодом – у більшу релігійну одиницю під назвою «Волино-Подільське об'єднання ЄХБ», розташовану на теренах генерал-комісаріату Волинь-Поділля з адміністративним центром у Рівному. Головою об'єднання став В. Гусарук, а С. Нищик обійняв посаду секретаря [84, арк. 96 зв.]. За оперативними матеріалами НКВС, це об'єднання виникло за сприяння німецьких спецслужб, а його організатори – В. Гусарук та С. Нищик були резидентом та агентом гестапо відповідно [2, арк. 2]; [3, арк. 45–46]; [10, арк. 194]; [60, арк. 12]; [64, арк. 169]. Після утворення об'єднання ЄХБ в генерал-комісаріаті Волинь-Поділля, В. Гусарук розпочав формування подібних об'єднань і в інших територіальних одиницях РКУ. За дорученням В. Гусарука, С. Нищик виїхав до генерал-комісаріату Житомир, де в співпраці з іншим місіонером *BNEFG* З. Речун-Паньком відновив діяльність общин баптистів та євангельських християн у Житомирській, Вінницькій та частково Поліській областях (Білорусь). По тому, за ініціативою В. Гусарука, провели з'їзд делегатів відновлених общин у Житомирі. На ньому ухвалили рішення про об'єднання цих общин у союз генерал-комісаріату Житомир. Головою союзу став З. Речун-Панько [84, арк. 22, 93 зв., 94, 96 зв., 114 зв., 115].

Для створення аналогічних об'єднань у Східній Україні, С. Нищик налагодив зв'язок з уцілілими після репресій керівниками колишнього Всеукраїнського союзу християн баптистів П. Каплієнком, П. Метелицею та І. Татарченком. Дані особи були пресвітерами центральних баптистських общин Харкова, Києва та Кіровограда (суч. Кропивницький) відповідно. З їх допомогою В. Гусарук та С. Нищик в серпні – жовтні 1942 р. організували об'єднання ЄХБ генерал-комісаріату Дніпропетровськ, Київ та Миколаїв [84, арк. 96 зв., 113 зв., 114]. З огляду на те, що 18.07.1943 р. у Дніпропетровську (сучасне м. Дніпро) проголошено відродження Всеукраїнського союзу християн баптистів, головою якого став пресвітер Дніпропетровської обласної общини Д. Шаповалов, вважаю за необхідне розглянути механізм його утворення детальніше. Зауважу, що за аналогічною схемою відбувалось утворення об'єднань ЄХБ і в інших генерал-комісаріатах РКУ.

Від початку гітлерівської окупації в Дніпропетровську перебував всесоюзний благовісник колишнього Всеукраїнського баптистського союзу І. Татарченко. Він разом із давніми приятелями, членами баптистської общини

Дніпропетровська Д. Шаповаловим та С. Варлигою, відвідав міську управу. Там І. Татарченко отримав від німецької окупаційної влади дозвіл на відновлення діяльності Дніпропетровської общини баптистів, в обмін на підтримку її майбутнім керівництвом політики нацистського режиму [98, арк. 16 зв.]. Відтак І. Татарченко підбрав керівництво новоствореної общини, запропонувавши призначити С. Варлигу головою общини, а Д. Шаповалова – заступником голови общини²³ [84, арк. 18]. Діяльність нового керівництва Дніпропетровської общини проходила в пронацистському дусі й була скерована І. Татарченком на підпорядкування своєму впливу общин баптистів та євангельських християн, розташованих на території генерал-комісаріату [84, арк. 18, 44, 45]. Після проведення необхідних організаційних заходів, І. Татарченко виїхав до місця проживання – генерал-комісаріату Миколаїв, де розпочав аналогічну роботу з відновлення діяльності та об'єднання в один союз общин євангельських християн та баптистів [98, арк. 16 зв.].

Виконуючи настанови І. Татарченка, Д. Шаповалов звернувся до голови відділу культів при міській управі О. Шарека з проханням про надання йому посвідчення служителя культу. Це дозволило б йому переміщуватися територією генерал-комісаріату задля відновлення діяльності баптистських общин. Разом із посвідченням Д. Шаповалов отримав від О. Шарека завдання збирати та передавати до культвідділу всю документацію, необхідну для реєстрації баптистських общин, а саме: клопотання про дозвіл на відновлення діяльності общини, відомості про її керівний склад, списки вірян з обов'язковим зазначенням їх прізвищ, років народження, національностей та релігійного стажу [84, арк. 18, 47]. Завдяки Д. Шаповалову, гітлерівці швидко отримали всю облікову інформацію, потрібну для контролю за діяльністю усіх баптистських общин у генерал-комісаріаті. Сформовано й струнку ієрархію їх підпорядкування: відділ культів → обласний пресвітер (Д. Шаповалов) → пресвітери помісних общин. Усвідомлюючи підтримку, яку надавали баптистам органи нацистської влади, керівник євангельських християн Я. Ходюш відмовився від реєстрації підпорядкованих йому общин окремо від баптистів і передав справу реєстрації общин євангельських християн до рук Д. Шаповалова [84, арк. 48].

Після реєстрації общин баптистів та євангельських християн органами німецької окупаційної влади, С. Варлига і Д. Шаповалов ініціювали утворити на їх основі обласне об'єднання ЄХБ генерал-комісаріату Дніпропетровськ. Але відділ пропаганди та гестапо їм цього не дозволили [84, арк. 19, 20, 50 зв., 100]. У приватній розмові зі співробітниками відділу пропаганди, Д. Шаповалов був зорієнтований на кооперацію з В. Гусаруком та С. Нищиком для утворення (за принципом *BEFG*) не просто обласного об'єднання ЄХБ, а цілого міжконфесійного союзу. Причиною створення такої інституції окупанти ставили вимогу «представляти більш соліднішу одиницю» перед нацистською владою [84, арк. 21, 78].

²³ Оскільки С. Варлига був похилого віку і недужим, фактичним керівником общини став Д. Шаповалов [84, арк. 20 зв.].

Враховуючи «рекомедації», Д. Шаповалов звернувся по допомогу у створенні обласного об'єднання ЄХБ до В. Гусарука. Він обіцяв останньому, що інтегрує це об'єднання у Всеукраїнський міжконфесійний союз [84, арк. 93]. Об'єднання ЄХБ генерал-комісаріатів Волинь-Поділля та Житомир В. Гусарук створював шляхом скликання з'їздів делегатів від помісних общин ЄХБ. Для проведення таких з'їздів слід було брати дозвіл у відділі пропаганди та гестапо. Проте В. Гусарук у ньому не мав потреби, так як мав наказ за підписом Е. Коха, який дозволяв йому скликання та проведення різних релігійних заходів на території всього РКУ. Цей наказ В. Гусарук й використав як найвищий дозвіл для скликання та проведення об'єднавчого з'їзду в генерал-комісаріаті Дніпропетровськ [84, арк. 100 зв.]. Дату з'їзду В. Гусарук призначив на 30.08.1942 р. (у генерал-комісаріатах Миколаїв та Київ на 06.09.1942 р. та 06.10.1942 р. відповідно) [84, арк. 94]. За два тижні до початку з'їзду до Дніпропетровська прибули як посланці від В. Гусарука С. Нищик та І. Поліщук (ще один місіонер *BNEFG*). Їх завданням було сповістити Д. Шаповалова про обрану дату з'їзду, допомогти підготувати захід та підібрати керівні кадри майбутньої організації [84, арк. 94 зв., 99]. Оскільки Д. Шаповалов, як майбутній голова об'єднання, не мав духовного сану (а отже і не міг претендувати на духовне керівництво), з Кіровограду запросили І. Татарченка. Останній негайно висвятив Д. Шаповалова в сан пресвітера [84, арк. 83–84], [85, арк. 217–218]. Після узгодження кандидатур на керівні посади майбутнього об'єднання, члени правління Дніпропетровської общини баптистів роз'їхалися територією генерал-комісаріату з метою скликання делегатів на запланований з'їзд [84, арк. 99].

30.08.1942 р. у центральній общині Дніпропетровська, яка розташовувалася в приміщенні колишньої єврейської синагоги на вул. Комсомольська, 34 (суч. вул. Старокозацька, 34 Центрально-Міського району),²⁴ відбувся об'єднавчий з'їзд ЄХБ. На ньому були присутні 80 делегатів від 40 общин ЄХБ генерал-комісаріату Дніпропетровськ. Додатково на з'їзд прибули В. Гусарук, С. Нищик, З. Речун-Панько, І. Татарченко та І. Тарасюк (як представник від П. Каплієнка) [84, арк. 17, 101]; [166, с. 90]. Порядок денний з'їзду складала всього два питання: 1. Утворення об'єднання ЄХБ генерал-комісаріату Дніпропетровськ та 2. Обрання керівництва цього об'єднання. Відкрив з'їзд вітальним словом та молитвою за окупаційну владу Д. Шаповалов [84, арк. 102–103, 105–106]. З першого питання виступив В. Гусарук, який наголосив, що для кращого функціонування общин ЄХБ в умовах нацистського окупаційного режиму їм треба об'єднатися за прикладом релігійних організацій райху. Таке об'єднання, за словами В. Гусарука, було створене у Волино-Подільському та Житомирському генерал-комісаріатах і давно існувало у Німеччині. З огляду на це, В. Гусарук поставив перед

²⁴ Під час відступу німців з Дніпра, приміщення синагоги було зруйноване. На сьогоднішній день за цією адресою розміщується енергорозподільча компанія «ДТЕК (Дніпровські електромережі) – центр обслуговування клієнтів».

делегатами общин завдання утворити таке саме об'єднання і в генерал-комісаріаті Дніпропетровськ [84, арк. 93-94, 102-103].

Виступ В. Гусарука підтримав голова євангельських християн Я. Ходюш та голова баптистів Д. Шаповалов. Делегати з'їзду одностайно проголосували за утворення об'єднання ЄХБ у генерал-комісаріаті Дніпропетровськ. Керівником новоствореного об'єднання обрали Д. Шаповалова, а його заступником – Я. Ходюша. Після В. Гусарука виступив С. Нищик. Він закликав присутніх згуртуватися навколо окупаційної влади, яка санкціонувала створення об'єднання, й «активно втілювати в життя її настанови». З'їзд закрив В. Гусарук, який націлив новообране керівництво ЄХБ на утворення районних об'єднань [84, арк. 103 зв., 104].

Слідуючи настановам В. Гусарука та користуючись сприянням гітлерівської окупаційної влади, Д. Шаповалов і Я. Ходюш у короткий термін забезпечили формування районних (гебітс) об'єднань ЄХБ генерал-комісаріату Дніпропетровськ. Зрештою до складу обласного об'єднання ЄХБ увійшло близько 100 общин загальною чисельністю до 10 тис. осіб [84, арк. 107, 108, 144]. При обласному управлінні ЄХБ задля ефективного функціонування було створено п'ять відділів (місіонерський, видавничий, жіночий, молодіжний та освітній) [84, арк. 105]. Фінанси для діяльності об'єднання надавала німецька місія «Світло на Сході». З території ГГ та райху за сприянням П. Шмідта і В. Гутше через В. Гусарука до РКУ надходила духовна література, якою послуговувалися відділи обласного об'єднання та помісні общини ЄХБ генерал-комісаріату Дніпропетровськ [10, арк. 195]; [84, арк. 21, 78 зв., 149–151]; [250, с. 225, 226].

Д. Шаповалов зареєстрував утворене об'єднання у відділі пропаганди генерал-комісаріату Дніпропетровськ. Основною умовою реєстрації була підтримка членами правління ЄХБ усіх заходів окупаційної влади. Діяльність об'єднання не мала зачіпати інтереси німецької окупаційної політики або суперечити їм. Д. Шаповалов та інші члени обласного керівництва зобов'язувалися проводити належну роз'яснювальну роботу зі своєю паствою. Вони отримали посвідчення служителів культу, які давали їм право вільного переміщення територією генерал-комісаріату [84, арк. 107 зв., 132–133]. Таке посвідчення служителя культу федеральний директор *BEFG* П. Шмідт передав через В. Гусарука Д. Шаповалову. Цим документом П. Шмідт засвідчував посаду Д. Шаповалова та клопотав перед нацистською адміністрацією про сприяння Д. Шаповалову у вирішенні організаційних питань, пов'язаних з його діяльністю [84, арк. 108 зв., 109]. Вручення Д. Шаповалову цього посвідчення, на нашу думку, свідчить про існування ще юридично не оформленого підпорядкування новоутворених обласних об'єднань ЄХБ РКУ німецькому нацистському союзу *BEFG*.

За аналогічною схемою у вересні-жовтні 1942 р. були створені об'єднання ЄХБ генерал-комісаріату Миколаїв та Київ. У генерал-комісаріаті Київ євангельські християни не бажали об'єднуватися з баптистами, тому у справу об'єднання мусило втрутитись гестапо та П. Шмідт. За інформацією

НКВС задля проведення об'єднання ЄХ з Б в генерал-комісаріаті Київ у квітні 1942 р. гестапо завербувало як агента активного члена центральної київської общини ЄХ – В. Скринника [99, арк. 76 зв.]. 23.09.1942 р. резиденти гестапо Р. Фогель та П. Шмідт зустрілися з В. Скринником у Берліні. Від них В. Скринник отримав відкритого листа до пресвітерів центральних київських общин ЄХ і Б О. Тринадцятка та П. Метелиці відповідно. У листі містився заклик до всіх євангельських християн генерал-комісаріату Київ утворити в інтересах «Великої Німеччини» та «Нової України» об'єднання з баптистами [99, арк. 65, 80, 91 зв., 110]. Після того, за сприянням гестапо та особисто обергрупенфюрера СС П. Вегенера, В. Скринника повернули до Києва. Там 06.11.1942 р. на об'єднавчій нараді керівників ЄХ і Б генерал-комісаріату Київ він зачитав відкритого листа перед присутніми. У виступі В. Скринника та промові Грушке (представника від П. Шмідта) прозвучали переконливі аргументи щодо доцільності утворення об'єднання ЄХБ у генерал-комісаріаті Київ. Окремо В. Скринник відвідав помісні общини євангельських християн генерал-комісаріату Київ, де зачитав лист від П. Шмідта, агітуючи за утворення союзу із баптистами [99, арк. 19, 21, 80 зв., 82 зв., 92, 93].

21.11.1942 р. у Житомирі за сприяння німецької окупаційної влади під керівництвом В. Гусарука відбулася нарада очільників усіх об'єднань ЄХБ (Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв) РКУ. На нараді ухвалили об'єднатися в один Всеукраїнський союз євангельських християн-баптистів з центром у м. Рівне (далі ВС ЄХБ) [84, арк. 131]. За даними документів НКВС до складу союзу увійшли 1 880 общин чисельністю 87 тис. вірян²⁵ [10, арк. 194]. Союзом керував спеціальний Комітет на чолі з І. Татарченком, але фактично функції керівника ВС ЄХБ виконував В. Гусарук [64, арк. 169]; [84, арк. 110]. Після створення ВС ЄХБ керівництво одразу розпочало роботу з долучення до його складу інших євангельських конфесій. 12.01.1943 р. в Рівному за сприяння окупаційної влади відбулися переговори членів Комітету ВС ЄХБ з керівниками Союзу вільних християн (далі СВХ) та Союзу церков Христових (далі – СЦХ), общини яких розташовувались переважно на території генерал-комісаріату Волинь-Поділля. Результатом цих переговорів стала угода про долучення названих конфесій до складу ВС ЄХБ та реорганізація останнього, за прикладом *BEFG*, у Союз вільних євангельських церков України (нім. *Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in der Ukraine, BEFGU*) на чолі з В. Гусаруком [84, арк. 117]; [99, арк. 22 зв.].

Як доповідали агенти радянських спецслужб, основною метою створення такого союзу було прагнення гітлерівців використовувати його для боротьби із більшовизмом та зміцнення нацистської влади на окупованих територіях України [10, арк. 194]. У звітах та директивах НКВС УРСР зазначено, що основними лініями використання гестапо та іншими нацистськими органами євангельсько-баптистського союзу були:

²⁵ За даними секретаря цього союзу С. Нищика, до складу ВСЄХБ входило близько 1000 общин загальною чисельністю 100 000 членів [166, с. 74].

«1. Проведення профашистської антирадянської агітації; 2. Проведення роботи серед населення з розкладу та паралізації партизанського руху; 3. Проведення розвідувальної та контррозвідувальної роботи; 4. Проведення агітації за добровільний виїзд населення на роботи до Німеччини і т.п.» [2, арк. 2]; [3, арк. 45-46]; [53, арк. 167]; [59, арк. 197, 198].

Наведені в службовій документації органів НКВС УРСР дані знайшли своє підтвердження при дослідженні нами слідчих справ, заведених органами НКВС-НКДБ на пресвітерсько-керівний склад ЄХБ та іншої оперативної інформації. Наприклад, І. Татарченко за завданням відділу пропаганди «на сторінках місцевої профашистської преси викладав статті, в яких закликав населення надавати німцям всебічну допомогу» та сам «активно надавав німецьким окупантам грошову та іншу допомогу» (провів шість благодійних концертів для нацистів і отримані за них кошти (15 тис. марок) передав для потреб окупаційного режиму) [61, арк. 41]; [98, арк. 15, 26]. Пресвітерсько-керівний актив об'єднання ЄХБ Миколаївської (Ф. Мітряєв, К. Гнатенко та С. Кругліков) та Харківської областей (П. Каплієнко, І. Тарасюк, Чепачков, Морозов) за завданням окупаційної влади складав та поширював серед вірян спеціальні звернення, в яких закликав їх підтримувати усі заходи нацистів, агітував населення за виїзд до Німеччини. Пресвітер А. Федорченко (Харківська область) конфіскував худобу вірян на потреби вермахту [105, арк. 84]. Маючи завдання від відділу пропаганди, Д. Шаповалов систематично проводив серед членів ЄХБ пронацистську агітацію, закликаючи вірян генерал-комісаріату Дніпропетровськ підтримувати всі заходи нацистської окупаційної влади та сумлінно працювати для потреб вермахту [84, арк. 44, 45, 133 зв.]. Окрім цього, Д. Шаповалов надавав церковну кафедру співробітникам окупаційної адміністрації для проголошення ними нацистської агітації. 18.07.1943 р. заступник начальника відділу пропаганди того самого генерал-комісаріату Вессель особисто виступив на Всеукраїнському з'їзді ЄХБ у центральній общині ЄХБ Дніпропетровська. Він закликав вірян, на знак подяки за надану релігійну свободу, підтримати нацистський режим у боротьбі з більшовиками [84, арк. 81, 82, 145-146]; [96, арк. 6]. Солдати вермахту та співробітники окупаційної адміністрації також виступали з нацистською агітацією на зібраннях ЄХБ в Донецькій та Харківській областях [63, арк. 35-36]; [104, арк. 84]. Для посилення нацистської агітації через інститут церкви, 01.03.1943 р. службовці відділу пропаганди організували в приміщенні генерал-комісаріату Миколаїв прийом місцевих служителів культу. За документами НКВС, духівництво висловлювало подяки генерал-комісару за надану релігійну свободу та обіцяло нацистам усіляку підтримку в боротьбі з більшовиками. Керівник обласного об'єднання ЄХБ Ф. Мітряєв (колишній агент НКВС) на цьому прийомі заявив, що «він застосує усі свої здібності для посилення німецьких збройних сил і для досягнення перемоги над більшовизмом» [65, арк. 154].

Водночас із відділом пропаганди, нацистські спецслужби також використовували пресвітерсько-керівний склад ЄХБ для боротьби з

більшовиками. За твердженням Д. Веденєєва та О. Лисенка «у середовищі легалізованих або штучно створених "сект" енергійно вербували агентуру абверу, гестапо, румунської розвідки сервічул-сервіс і контррозвідки сигуранци» [218, с. 122]. За оперативною інформацією НКВС, сформовану в середовищі євангельських конфесій агентуру, нацистські спецслужби активно залучали до проведення розвідувальних та контррозвідувальних заходів, спрямованих проти НКВС [37, арк. 13]; [53, арк. 167]; [59, арк. 197, 198]. Зокрема голову ВС ЄХБ І. Татарченка тричі викликали до СД²⁶, де йому ставили завдання, прикриваючись посадою служителя культу, виявляти партизан, комуністів та підпільний партактив²⁷ [98, арк. 29]. Аналогічне завдання виконували у с. Сазоновка Кіровоградського району Кіровоградської області шестеро осіб з керівництва місцевої баптистської общини під орудою старости сільуправи (теж баптиста) В. Чумаченка. За документами НКВС на території району вони вдавалися до активної боротьби з партизанським рухом, виявляючи та повідомляючи до німецьких каральних органів радянських партизан та комуністів-підпільників [61, арк. 18, 19]. До боротьби з партизанами гітлерівці залучили і «відомого резидента німецьких спецслужб», голову Союзу вільних євангельських церков України (*BEFGU*) В. Гусарука [64, арк. 179]. Він наполегливо закликав своїх adeptів не йти до партизан та не вдаватися до боротьби проти німців [105, арк. 84].

Окрім розвідувальної та контррозвідувальної роботи, німецькі спецслужби проводили в середовищі ЄХБ інформаційно-аналітичну та агентурно-оперативну роботу. Прикладом такої агентурно-оперативної роботи може слугувати використання гестапо своїх агентів (В. Гусарука, С. Нищика, П. Шмідта та ін.) для створення в Україні таких нацистських релігійних союзів, як ВС ЄХБ та Союз вільних євангельських церков України (*BEFGU*). У рамках інформаційно-аналітичної роботи гестапо використовувало пресвітерсько-керівний склад ЄХБ, від якого отримувало відомості щодо конфесійної ситуації у підвідомчих їм общинах. Наприклад, з цією метою до гестапо систематично викликали голову Комітету ЄХ України В. Скринника [99, арк. 65, 87–88] та пресвітера київської общини ЄХБ О. Тринадцятка [23, арк. 2, 3, 24]. Аналогічні завдання німецькі спецслужби ставили пресвітерам Дніпропетровської (С. Варлига) [84, арк. 49, 50 зв.], Кіровоградської (І. Татарченко) [98, арк. 29] та Полтавської (М. Гнатенко) [93, арк. 39-41, 58, 72] общин ЄХБ [60, арк. 11, 12].

Задokumentовані факти дозволяють дійти висновку, що внаслідок активної діяльності відділів пропаганди та гестапо, за короткий час (лише за півтора року), нацистам вдалося створити із чотирьох релігійних конфесій УРСР (ЄХ і Б, СВХ та СЦХ) підконтрольний їм релігійний союз (Союз вільних

²⁶ СД (нім. Inland-SD та Ausland-SD) – служба внутрішньої та зовнішньої розвідки Німеччини (III-те та VI-те управління РЗГА відповідно), яка відповідала за збір розвідувальної інформації та передавання її в гестапо.

²⁷ Враховуючи те, що кістяк партизанських загонів складали працівники НКВС, а партактив виступав при цьому у ролі їх підпільного керівного центру, такі дії німецьких спецслужб та їх агентів органи НКВС розглядали як контррозвідувальні операції.

євангелістських церков України, *BEFGU*). Основна діяльність цього об'єднання скеровувалася на зміцнення нацистської окупаційної влади та на боротьбу з більшовизмом.

Але не всі євангелістські конфесії України нацисти встигли за цей період приєднати до складу названого релігійного союзу. Річ у тім, що в першу чергу в цей союз були об'єднані лише ті конфесії, які не мали принципових розбіжностей у віровченні з баптистами. Тим же конфесіям, віровчення яких суттєво відрізнялося від баптистської догматики, як-то п'ятидесятникам, нацисти надали можливість діяти окремо від баптистів, щоб не ускладнювати сам процес об'єднання. Це був лише тактичний хід, продиктований умовами війни. Тому, що в самому райху діяльність п'ятидесятників була заборонена гестапо, і їх змусили інтегруватися з баптистами. Але в РКУ, щоб заручитися їх підтримкою в боротьбі з більшовизмом, нацисти вирішили до остаточної перемоги над СРСР призупинити дію указу Г. Гімmlера та дати п'ятидесятникам можливість діяти незалежно від баптистів.

Не знаючи про такі плани нацистів, п'ятидесятники зустріли їх як визволителів, а тому швидко активізували свою діяльність та стали підтримувати окупаційну владу. В січні 1942 р. у Дніпропетровську один із членів правління колишнього Всеукраїнського союзу ХЄВ Г. Понурко організував із колишніх керівників цього ж союзу (Д. Пономарчука, П. Бідаша, Д. Боюна, П. Шокала та інш.) так звану Колегію єпископів. Зазначена Колегія була ним зареєстрована у відділі пропаганди генерал-комісаріату Дніпропетровськ початково як керівний орган усіх п'ятидесятників Дніпропетровської області [53, арк. 128]; [83, арк. 19 зв.]. Згодом, за підтримки нацистської окупаційної влади, Колегія підпорядкувала своєму впливу майже всі общини п'ятидесятників РКУ (за винятком західних областей), які раніше входили до складу Всеукраїнського союзу ХЄВ [53, арк. 128]. 01.11.1942 р. Г. Понурко, з дозволу гітлерівців, скликав у смт П'ятихатках Дніпропетровської області обласний, а фактично всеукраїнський, з'їзд п'ятидесятників. На ньому було проголошено відродження Всеукраїнського союзу ХЄВ, обрано його керівництво на чолі з шеф-єпископом Г. Понурком та призначено пресвітерів помісних п'ятидесятницьких общин [215, с. 122]; [218, с. 114]. Загальна чисельність Всеукраїнського союзу ХЄВ на 1942 р. складала близько 25 тис. чоловік [83, арк. 133, 142].

Реєстрація Всеукраїнського союзу ХЄВ у відділі пропаганди генерал-комісаріату Дніпропетровськ відбулася на тих самих умовах, що і обласного об'єднання ЄХБ, очолюваного Д. Шаповаловим. Це означало, що Колегія єпископів та пресвітери помісних п'ятидесятницьких общин, як і керівництво баптистів, були зобов'язані підтримувати нацистський режим. У виступах на з'їздах та під час богослужінь Г. Понурко та інші керівники ХЄВ були змушені закликати свою паству молитися за гітлерівську владу та допомагати їй сумлінною працею в тилу. Вони також переконували adeptів свого культу в доцільності виїзду на роботи до Німеччини [87, арк. 20, 30–32, 47, 140, 142]. За документами радянських спецслужб усі обласні центри п'ятидесятників і

баптистів «були тісно пов'язані з відділами пропаганди та гестапо, останні контролювали та скеровували їхню роботу у вигідному для себе напрямку» [64, арк. 165 зв.].

Наприклад, керівництво п'ятидесятників генерал-комісаріату Київ через пресвітера-зв'язкового Ю. Юрчака та членів общини Полякова і Баракіна підтримувало зв'язки з німецькими спецслужбами та регулярно інформувало гестапо з питань оперативного стану конфесійного середовища, боротьби проти партизан, виявлення євреїв тощо. У Ворошиловграді (суч. Луганськ) таку саму роботу виконував пресвітер Безобразов, а в Сумах – пресвітер Шабло [64, арк. 165 зв.]. За документами радянських спецслужб, пресвітер общини п'ятидесятників с. В.-Олександрівка Казанського району Миколаївської області П. Коваленко, за завданням гестапо, виявляв членів ВКП(б) та місцевий партактив. Слідчі НКВС-НКДБ закидали П. Коваленку та іншими членам общини, що вони вдавалися до нацистської агітації серед місцевого населення, опікувалися збиранням теплих речей та харчів для вермахту [62, арк. 50, 51]. За даними радянських спецслужб, пресвітер Броварської общини п'ятидесятників А. Татарченко, як староста общинного господарства, також тісно співпрацював з місцевою поліцією. Він регулярно інформував її про осіб, що саботували роботу на підприємствах, розташованих у Броварському районі Київської області. Співробітники держбезпеки звинувачували А. Татарченка також у проведенні нацистської агітації та сприянні примусовому відправленню місцевого населення на роботу до Німеччини [64, арк. 172].

Таким чином можна дійти висновку, що Всеукраїнський союз ХЄВ був створений на таких самих засадах, що й Союз вільних євангельських церков України (*BEFGU*). Він так само, як і *BEFGU*, діяв під контролем гестапо та відділів пропаганди, які скеровували його діяльність на утвердження нацистського режиму в РКУ та на боротьбу з більшовизмом.

П'ятидесятники західних областей України на чолі із Д. Адамиком вирішили відновити окремий релігійний союз (ЦХВС), що входив раніше до складу Союзу євангельських християн-п'ятидесятників у Польщі і був ліквідований 1939 р. окупаційним більшовицьким режимом. Але, не отримавши дозволу гітлерівської влади, мусили увійти до складу ВС ЄХБ та надалі діяти узгоджено з баптистами. П'ятидесятники Бессарабії та Північної Буковини не змогли отримати дозвіл на відродження релігійного союзу (Бессарабської церкви п'ятидесятників, тобто БЦП) від румунської окупаційної влади, тому здійснювали релігійну діяльність підпільно [64, арк. 168 зв., 169].

З наближенням фронту очільники Союзу вільних євангельських церков України (В. Гусарук, С. Нищик, З. Речун-Панько, П. Каплієнко та інш.), побоюючись арешту співробітниками НКДБ, виїхали в тил німецьких військ. Втеча керівництва призвела до поступового розкладу *BEFGU*. Із його складу вийшли євангельські християни та наближені до них течії СВХ та СЦХ, які утворили окремий керівний центр (Колегію) на чолі зі В. Скринником [99, арк.

20 зв., 99]. Тому 18.07.1943 р. баптисти з дозволу гестапо провели в Дніпропетровську всеукраїнський з'їзд, де проголосили відродження Всеукраїнського союзу християн баптистів, який очолив Д. Шаповалов [53, арк. 132]; [84, арк. 144–148].

Загальним результатом роботи гестапо та інших органів гітлерівської окупаційної влади в релігійній сфері стало відновлення діяльності на території України 4 200 общин євангельських конфесій та трьох релігійних центрів [5, арк. 90]. Серед них 2 778 общин ЄХ і Б загальною чисельністю 98 681 вірянин [135, арк. 29] та 828 общин п'ятидесятників числом 33 794 особи [10, арк. 196]. Решта (594 общини) охоплювала представників адвентистів, єговістів, дарбістів та інших дрібних конфесій. Число общин ЄХ і Б, що відновили свою діяльність за часів гітлерівської окупації (2 778) було в 6,5 разів більше від їх довоєнної кількості (426) та майже удвічі меншим від їх кількості у 1929 р. (4 875) [135, арк. 29]; [114, арк. 80]. Кількість же п'ятидесятників у 1944 р. (33 794 осіб у 828 общинах) майже дорівнювала їх кількості в 1930 р. (35 000 осіб в 350 общинах), коли органи ОДПУ ліквідували Всеукраїнський союз ХЄВ [83, арк. 133, 142].

Отже, можна дійти висновку, що в роки нацистської окупації території України, під контролем гестапо та відділів пропаганди були відроджені погромлені сталінським режимом Всеукраїнський союз християн баптистів та Всеукраїнський союз ХЄВ. При цьому баптистський союз нацисти реорганізували у великий Союз вільних євангельських церков України (*BEFGU*) під орудою агентів гестапо або лояльного до нацистського режиму пресвітерсько-проповідницького активу. Нацисти раціонально скористалися агресивною антирелігійною політикою більшовиків та вдалися до відновлення майже всіх релігійних союзів євангельських конфесій України, ліквідованих у 1930-х рр. радянським комуністичним режимом. Таку конфесійну політику гітлерівців підтримали представники пресвітерсько-проповідницького складу протестантів. Плекаючи цю підтримку, гестапо та відділи пропаганди змогли оперативним чином взяти під контроль діяльність цих релігійних союзів та скерувати їх очільників та підконтрольні їм релігійні общини на боротьбу із більшовизмом.

У ході дослідження нами були також встановлені й основні причини, які штовхали керівництво євангельських конфесій РКУ на співпрацю з нацистською окупаційною владою та гестапо. Ними були: 1. бажання отримати довгоочікувану легалізацію власної релігійної діяльності; 2. прагнення помститися радянській владі за вчинені репресії щодо вірян²⁸; 3. політичний конформізм; 4. спотворене розуміння слів апостола Павла про те, що «влада, яка існує, призначена Богом» (Римлянам 13: 1–2). Так, пояснюючи офіцерам МДБ причини своєї співпраці з нацистами, голова Всеукраїнського союзу баптистів Д. Шаповалов зазначав: «Я вважаю, що

²⁸ Наприклад, батько В. Гусарука – Ігнатій Гусарук загинув від рук НКВС; шеф-єпископ ХЄВ Г. Понурко тричі заарештовувався органами ОДПУ-НКВС і відбув на початок німецько-радянської війни 10 років ГУЛАГу; І. Татарченко до самого початку німецько-радянської війни переховувався від НКВС, живучи у скритті соломи.

форма правління для мене не важлива. Мені особисто все одно, яка існує політична система: радянська чи нацистська, чи якась інша. Я готовий існувати при будь-якій формі правління і держави. Тільки була б можливість вільної релігії» [84, арк. 29 зв.]. Аналогічні заяви були зроблені під час слідства й шеф-єпископом Всеукраїнського союзу ХЄВ Г. Понурко. Прикриваючись Святим Письмом (віршами з послання Павла до Римлян 13: 1–2), він зазначав, що «дійсно за євангельським вченням, живучи при радянській владі, ми молилися за неї, а тепер, коли влада німецька, стали молитися за неї» [83, арк. 20 зв.].

Таким чином можна стверджувати, що вище перелічені причини спонукали євангельських християн, баптистів та п'ятидесятників схилитися на бік нацистської окупаційної влади. Гестапо не довелося занадто багато працювати, щоб знайти собі підтримку серед них. На жаль архіви колишнього КДБ не містять точної інформації про кількість агентів нацистських спецслужб серед означених конфесій в цей період. Тому не можна з впевненістю сказати, наскільки поширеним було це явище і які верстви євангельських громад воно охопило. Достеменно відомо, що серед вірян усіх конфесій РКУ діяло чотири головні резидентури РЗГА [6, арк. 135]. Але їх чисельний склад наразі невідомий. Ці питання, на мій погляд, потребують окремого неупередженого дослідження.

2.2. Створення ВСЄХБ та формування пресвітерського складу УРСР органами НКВС-НКДБ

Питаннями релігійної сфери в радянській Україні опікувалося 3-тє (секретно-політичне) Управління НКВС, основним завданням якого була визначена боротьба з політичною та релігійною контрреволюцією. Від початку німецько-радянської війни, органи НКВС УРСР були евакуйовані до м. Енгельса Саратовської області РРФСР. У результаті чого співробітники 3-го Управління тимчасово втратили можливість безпосередньо впливати на релігійну ситуацію в Україні. Тому моніторинг конфесійної ситуації на окупованих територіях УРСР наказом НКВС СРСР № 001124 від 01.06.1942 р. переадресували до компетенції 4-х відділів (зафронтова розвідувально-диверсійна робота) НКВС-УНКВС республіки [1, арк. 67–69 зв.]. Серед основних завдань 4-х відділів, що стосувалися також відстежування конфесійної ситуації в Україні, визначено: створення нелегальної резидентури у великих населених пунктах, окупованих вермахтом, та забезпечення надійного зв'язку з ними; відновлення взаємодії з найбільш цінною і перевіреною агентурою, залишеною на окупованій гітлерівцями території; вживлення її в розвідувальні, контррозвідувальні, поліцейські, адміністративні та інші сформовані з місцевих мешканців органи супротивника тощо [1, арк. 68]. Наказом прописано, що інформацію, отриману 4-ми відділами про розвідувальні органи противника та їх діяльність, слід передавати до контррозвідувальних відділів НКВС-УНКВС. А інформацію

«про антирадянську діяльність різних політичних та церковних формувань і груп» – до секретно-політичних відділів НКВС-УНКВС [1, арк. 69 зв.]. У таке розмежування повноважень всередині апарату покладено задум не просто збирати інформацію про конфесійну ситуацію на окупованих гітлерівцями теренах УРСР, а шляхом її аналізу, вивчати форми і методи роботи нацистських спецслужб у релігійній сфері. Створення 4-х відділів при п'ятнадцяти обласних УНКВС УРСР, а також невеликих оперативних відділень 4-го Управління НКВС УРСР при штабах 6-ї, 12-ї, 18-ї, 38-ї, 40-ї та 56-ї армії на Південному напрямі радянсько-німецького фронту, дозволило 3-му Управлінню НКВС УРСР оперативно отримувати інформацію про конфесійну ситуацію в РКУ [219, с. 308]. Окрім 4-х відділів та їх резидентур, інформацію про конфесійну ситуацію в Україні під час війни передавали до апарату НКВС УРСР й інші структури. Серед них: розвідувальний відділ Українського штабу партизанського руху; агенти НКВС по релігійній лінії, що були залишені в тилу супротивника; спеціальні агенти-маршрутники (їх було 20 чол.), які з відповідними завданнями перетинали лінію фронту [53, арк. 33–34].

На базі отриманої інформації, вже 1942 р. 4-те Управління НКВС УРСР підготувало для НКВС СРСР розгорнуте розвідзведення № 30/65 «Про церковну політику німецьких фашистів на окупованій території України». Воно було взяте за основу звіту органів НКВС УРСР до ЦК КП(б)У під назвою «Про релігійний рух на тимчасово окупованій території УРСР» [136, арк. 25–61]. Дізнавшись про те, що на окупованих територіях України нацисти розгорнули релігійний рух, опікуються об'єднанням євангельських конфесій в підконтрольний гестапо релігійний союз та використовують його лідерів для боротьби з більшовизмом, органи НКВС (не маючи можливості протидіяти їм адміністративно-оперативним шляхом) взялися за створення в радянському тилу аналогічного, але підконтрольного їм релігійного союзу. За початковим планом цей союз мали утворити дві найбільші в СРСР євангельські конфесії – ЄХ і Б, керівництво яких перебувало під негласним контролем НКВС ще від початку 1930-х рр. [59, арк. 200]; [343, с. 38, 44, 45]. Релігійні центри інших євангельських конфесій (п'ятидесятників, адвентистів та єговістів), що відновили свою діяльність в умовах німецької окупації, планували розпустити через відділи культів, а общини в їх складі – розкласти агентурно-оперативними заходами²⁹ [59, арк. 200, 203]. Оскільки більшість (3/4 від загальної кількості) общин ЄХ і Б перебувала в зоні нацистської окупації, органи НКВС не могли, на відміну від гестапо, розпочати створення підконтрольного їм релігійного союзу «знизу», шляхом об'єднання помісних общин в обласні, а обласних – у республіканський союз. Тому чекісти розпочали цей процес «зверху», тобто зі створення керівного центру майбутньої організації. В перспективі планувалося шляхом тиску і репресій

²⁹ Цей план змінили вже наприкінці 1944 р., коли, з огляду на політичну обстановку та оперативну доцільність, було ухвалене рішення про приєднання п'ятидесятників до складу союзу ЄХ і Б [29, арк. 225].

підпорядкувати його владі помісні общини ЄХ і Б, що входили до Союзу вільних євангельських церков України (*BEFGU*) [59, арк. 200].

З цією метою 1942 р. у Москві, під опікою НКВС, на базі Всесоюзної ради євангельських християн (ВРЕХ), основу якої склали представники російського духовного християнства³⁰ та штундизму³¹, був створений керівний орган майбутнього релігійного союзу. Він отримав назву «Всесоюзна рада євангельських християн та баптистів» (далі – Всесоюзна Рада ЄХ і Б) [161, с. 15]. До складу Ради увійшло 8 осіб: по чотири представники від євангельських християн (Я. Жидков, О. Карєв, М. Орлов, О. Андрєєв) та баптистів (М. Голяєв, М. Левінданто, П. Малин, Ф. Патковський) [259, с. 230]. Показово, що п'ятьох членів Ради (Я. Жидкова, О. Карєва, М. Левінданто, П. Малина та Ф. Патковського) завчасно звільнили з ГУЛАГу в обмін на їх згоду працювати на НКВС у питанні об'єднання общин ЄХ і Б в один релігійний союз [255, с. 43–45]. Всесоюзну Раду ЄХ і Б очолив «агент ГУДБ НКВС», колишній голова ВРЕХ, Я. Жидков [342, с. 44]. Його заступник, теж євангельський християнин, О. Андрєєв не зазнавав репресій з боку органів НКВС, але також був їх секретним агентом [5, арк. 14]. Аналіз документації радянських спецслужб дає підстави стверджувати, що усі члени Всесоюзної Ради ЄХ і Б були агентами НКВС [46, арк. 121]; [59, арк. 200]; [82, арк. 51 зв., 145 зв., 146]. Описуючи процес добору кадрів для створення Всесоюзної Ради ЄХ і Б, російська дослідниця, дисидентка Л. Алексєєва, зазначала: «Із таборів та заслання стали терміново звільняти служителів, схильних до співпраці із владою. Із таких осіб була сформована Всесоюзна Рада ЄХБ» [184, с. 150].

Відповідальний за роботу з утворення Всесоюзної Ради ЄХ і Б полковник НКВС СРСР І. Полянський у своєму звіті вказував: «"Євангельські християни" і "баптисти" – дві самостійні сектантські організації <...> існували окремо, маючи свої центри до 1936–37 рр. До вказаного часу "Всеросійська рада баптистів" була ліквідована внаслідок антивоєнних настроїв³² більшості членів баптистських общин на місцях і до 1942 р. існував лише один всесоюзний центр – "Рада євангельських християн". У 1942 р., виходячи із політичної обстановки, явочним порядком, без належного офіційного оформлення, був утворений об'єднаний центр цих двох організацій» [161, с. 15]. Під час створення Всесоюзної Ради ЄХ і Б НКВС розподілив її керівні посади між її членами. Так посаду голови союзу ЄХ і Б відвели Я. Жидкову, а генерального секретаря – О. Карєву. Інші члени Ради склали Президію майбутньої організації та мали стати старшими (республіканськими та обласними) пресвітерами для общин ЄХ і Б. Як кандидатуру на посаду республіканського пресвітера в Україні рекомендували О. Андрєєва [179, с. 42]; [255, с. 95, 96].

³⁰ Загальна назва течій російського релігійного різнодумства (т. зв. «сектантства»), які відокремилися від православ'я (молокани, духобори тощо).

³¹ Штундизм – християнський пієтичний релігійний рух, що набув поширення в ХІХ ст. в південних губерніях Російської імперії.

³² Баптисти, на відміну від євангельських християн, у більшості своїй, не бажали з релігійних переконань нести військову службу в РСЧА зі зброєю в руках, за що і були репресовані органами НКВС.

За церковним каноном новостворена Всесоюзна Рада ЄХ і Б була нелегітимним органом. Її не визнавали общини ЄХ і Б, тому що не ініціювали її утворення. Створення радянського керівного центру ЄХБ у такий спосіб, на думку В. Заватскі, «грубо суперечило засадничим принципам обох союзів, проте повністю відповідало новій політиці держави щодо релігії, для здійснення якої (*державі* – Авт.) зручніше було мати справу з централізованим керівництвом» [255, с. 95]. Майже усі общини ЄХ і Б СРСР, інтереси яких Всесоюзна Рада ЄХ і Б воліла представляти, на момент її утворення перебували в зоні нацистської окупації. Вони входили до складу Союзу вільних євангельських церков України (*BEFGU*) і ніяк не могли делегувати новоствореному московському центру свої представницькі повноваження. Проте органи НКВС розпочали роботу, спрямовану на ліквідацію нацистських релігійних центрів і перепідпорядкування їх общин Всесоюзній Раді ЄХ і Б.

Не маючи можливості ліквідувати їх адміністративно-оперативним шляхом, органи НКВС розпочали роботу, спрямовану на їх дискредитацію та формування позитивного образу Всесоюзної Ради ЄХ і Б. Під контролем НКВС члени Всесоюзної Ради ЄХ і Б встановили офіційні зносини з *BWA* та, заручившись його підтримкою, розпочали радянську агітацію серед общин ЄХ і Б РКУ. Від імені Всесоюзної Ради ЄХ і Б агенти НКВС поширювали так звані «Патріотичні звернення» до вірян в зоні німецької окупації із закликом підтримати радянську владу в боротьбі з нацистами, «надаючи братерську допомогу партизанам як кращим представникам нашого народу, що борються проти гітлерівської тиранії» [140, с. 17]; [2, арк. 7, 23]; [3, арк. 33]; [59, арк. 200, 204]. Таким чином нацистській агітації, поширеній гестапо через *BEFGU* та Всеукраїнський союз ХЄВ, органи НКВС протиставили радянську агітацію, поширювану ними через Всесоюзну Раду ЄХ і Б. За лінію фронту ці «Патріотичні звернення» разом з виданням РПЦ «Правда про релігію в Росії» та аналогічними зверненнями інших православних ієрархів, сили НКВС УРСР систематично доставляли через 4-ті відділи УНКВС та їх резидентури, партизанські загони та агентів-кур'єрів [2, арк. 7]. У радянському тилу через Всесоюзну Раду ЄХ і Б НКВС організував так звану «патріотичну роботу», вмотивовуючи adeptів культу на збір коштів, теплих речей, харчів та сумлінну працю для потреб фронту [59, арк. 200, 204]; [140, с. 18]. Ці дії можна розцінювати як контрвідповідь НКВС нацистським спецслужбам, які організовували в РКУ аналогічні заходи через керівництво підконтрольних їм релігійних союзів. Результат такого суперництва спецслужб у релігійній сфері зрештою вирішили успіхи РСЧА на німецько-радянському фронті. З наближенням фронту від Союзу вільних євангельських церков України (*BEFGU*) відокремилися євангельські християни, які пристали на радянські позиції і створили на базі Київського обласного об'єднання керівний центр (Колегію) на чолі зі В. Скринником [99, арк. 20 зв., 99].

З метою підвищення ефективності роботи радянських спецслужб на території, з якої вигнали гітлерівців та їх союзників, у квітні 1943 р. із НКВС виокремили апарат НКДБ. При розмежуванні повноважень між двома

наркоматами, діяльність у релігійній сфері віднесли до компетенції НКДБ. За наказом голови НКДБ СРСР В. Меркулова № 7 від 27.05.1943 р., релігійними питаннями став опікуватися 4-й (в РРФСР – 5-й) відділ 2-го (контррозвідувального) Управління НКДБ та 4-ті (в РРФСР – 5-ті) відділення 2-х відділів крайових та обласних УНКДБ [27, арк. 1–4]. Таке рішення свідчить про те, що з того часу основною формою роботи НКДБ у релігійній сфері мала стати контррозвідувальна. Вона полягала не стільки в знищенні релігійних організацій репресивними заходами (сфера компетенції 3-го Секретно-політичного управління НКВС), скільки в «очищенні» конфесій від «агентів» іноземних розвідок (т. зв. «антирадянського» елементу) та підпорядкування їх НКДБ. Водночас за органами НКДБ залишали право на корегування конфесійного середовища шляхом зменшення як чисельності вірян, так і кількості одіозних, з їх точки зору, конфесій, як-то: п'ятидесятників, адвентистів, єговістів тощо [59, арк. 200, 203–204].

Основні завдання роботи 4-х відділень визначено директивою НКДБ УРСР № 610/25 від 06.11.1943 р. Оскільки релігійна сфера ставала пріоритетною ділянкою діяльності контррозвідки, С. Савченко вимагав від начальників обласних УНКДБ укомплектувати 4-ті відділення кваліфікованими співробітниками [2, арк. 135 зв.]; [59, арк. 200]. Основним завданням перед ними поставлено здійснення заходів із очищення від агентів нацистських спецслужб відновлених за німецької влади релігійних конфесій та встановлення над ними негласного контролю НКДБ. Для цього співробітники 4-х відділень мали створити в конфесійному середовищі УРСР розгалужену агентурну мережу так, щоб в кожній релігійній общині або групі діяли хоча б один або пара агентів. На думку С. Савченка, така структура дала б можливість НКДБ «контролювати діяльність групи, розробляти її учасників та проводити наші заходи серед її членів» [59, арк. 202]. Щоб запобігти формальному підходу до створення цієї агентурної мережі, від співробітників 4-х відділень вимагали вербувати агентів переважно з пресвітерсько-керівного складу і тільки під конкретні завдання (інформаторів рекомендували набирати з контингенту рядових вірян). Під час вербування слід було послуговуватися винятково компрометувальними матеріалами про потенційного кандидата (наприклад, праця на німецьку владу, крадіжка грошей з церковної каси, порушення християнської моралі тощо) [2, арк. 136]. Агентів, завербованих із кола керівництва адвентистів, п'ятидесятників та єговістів, за директивою слід було скеровувати на дезорганізацію і ліквідацію підвідомчих їм общин та союзів як таких, що не лояльні до радянського режиму. Агентуру ж, набрану з керівників ЄХ і Б рекомендували використовувати для підпорядкування общин ЄХ і Б України підконтрольній радянським спецслужбам структурі Всесоюзної Ради ЄХ і Б [2, арк. 136 зв.]; [59, арк. 200, 203]. За директивою через агентуру від ЄХ і Б у конфесійному середовищі УРСР слід було виявляти агентів іноземних розвідок та «антирадянський елемент», тобто осіб, що уникали контролю службами НКДБ. Через таку агентуру вимагали проведення в общинах ЄХ і Б «патріотичної роботи» зі зміцнення радянської влади та

виховання вірян у радянському дусі. Таких агентів слід було використовувати також задля запобігання залученню до общин нових вірян, тобто скорочення кількісного складу конфесій [2, арк. 136 зв.]; [59, арк. 203, 204]. Про виконання поставлених завдань начальники 4-х відділень 2-х відділів УНКДБ УРСР мушили щомісяця інформувати НКДБ УРСР, додаючи до звітів й плани майбутніх агентурно-оперативних заходів [2, арк. 137]; [59, арк. 204, 205].

Для підвищення кваліфікації співробітників антирелігійних підрозділів обласних УНКДБ УРСР, від березня 1944 р. (!) у центральному приміщенні НКДБ УРСР (сучасна вул. Володимирська, 33) керівництво апарату організувало спеціальні обов'язкові лекції. На них розбирали такі теми: «Про релігійні угруповання і завдання наших органів для боротьби з ними»; «Боротьба з антирадянським елементом серед церковників та сектантів, католиків та протестантів» тощо. Дані лекційні курси згодом стали невід'ємною частиною навчальної програми Харківської міжкрайової школи НКДБ [38, арк. 4]; [39, арк. 137]. На цих курсах молодих чекістів вчили не стільки знищувати інститут церкви шляхом репресій, скільки підпорядковувати його діяльність у той же спосіб інституту держави.

Із вигнанням гітлерівців з більшої частини території УРСР, органи НКДБ розпочали активне корегування конфесійної палітри України. Згідно з директивою НКДБ УРСР № 943/2 від 17.03.1944 р., перед обласними УНКДБ було поставлено завдання розпустити через відділи культів обласні та республіканські релігійні центри євангельських конфесій, сформовані за німецької окупаційної влади. Службовці обласних УНКДБ мали виявити та заарештувати їх пресвітерсько-керівний склад за звинуваченням у співпраці з нацистами. Натомість слід було провести вербування нової «авторитетної» агентури (переважно із числа служителів ЄХ і Б), через яку можна було б проводити контррозвідувальну та «патріотичну» роботу в общинах [40, арк. 87].

На виконання директиви, службовці обласних УНКДБ розпочали реалізацію низки централізованих агентурних справ, відкритих ними на різні євангельські конфесії УРСР, як-то: єговістів («Завет»), п'ятидесятників («Пророки»), адвентистів («Оракул») та баптистів («Ожившие») [53, арк. 35, 121, 126]. Реалізація цих справ призвела до ліквідації Всеукраїнського союзу ЄХБ, Всеукраїнського союзу ХЄВ та Колегії євангельських християн. Були заарештовані їх керівники: Д. Шаповалов, І. Татарченко, Г. Понурко та В. Скринник. А от В. Гусарук, С. Нищик, П. Каплієнко, З. Речун-Панько та інші «західники» встигли своєчасно евакуюватися до Німеччини та потрапили до американської зони окупації [166, с. 92, 95]; [334, с. 102]. Задля встановлення контролю за общинами, що входили до складу названих об'єднань, службовці НКДБ завербували на компрометувальних засадах заступників їх колишніх керівників, а саме: М. Мельникова [16, арк. 65], Д. Пономарчука [61, арк. 38], О. Тринадцятка [61, арк. 24, 28] та ін.; [20, арк. 50]. Аналіз службової документації НКДБ УРСР дозволив з'ясувати, що в результаті проведення агентурно-оперативних операцій викрито й

розформовано 87 «антирадянських організацій і груп», що діяли в релігійній сфері та заарештовано 875 їх членів [53, арк. 35, 36]. Наразі не вдалося визначити точну кількість завербованих у результаті таких операцій до агентурної мережі служителів культу та простих вірян. Але, порівнюючи загальну чисельність заарештованих за всіма «лініями» роботи органів НКДБ УРСР за роки війни (84 677 осіб) та кількість завербованої ними в той самий час агентури (102 642 осіб), можна дійти висновку, що пріоритетним завданням органів держбезпеки при проведенні агентурно-оперативних операцій, було визначено вербування сексотів [53, арк. 174]. У такий спосіб були ліквідовані створені під контролем гестапо нацистські релігійні союзи, а общини, що раніше входили до їх складу, перепідпорядковані структурам НКДБ.

Для встановлення централізованого агентурного контролю над общинами ЄХ і Б, що раніше входили до складу Всеукраїнського союзу ЄХБ, НКДБ УРСР розпочав роботу щодо підпорядкування їх Всесоюзній Раді ЄХ і Б. З цією метою керівництво НКДБ УРСР 22.09.1944 р. видало цілком таємну директиву № 8180/2. У преамбулі директиви зазначено, що для керівництва общинами ЄХ і Б України був призначений та розпочав виконання належних обов'язків уповноважений (республіканський пресвітер) Всесоюзної Ради ЄХ і Б [3, арк. 208]. При цьому в документі не вказано орган, який санкціонував це призначення, та прізвище республіканського пресвітера общин ЄХ і Б усієї України. Вивчення інших таємних та цілком таємних документів органів НКДБ та РСРК дозволило з'ясувати, що обов'язки республіканського пресвітера УРСР виконував один із заступників голови ВРЄХ Я. Жидкова, агент НКДБ СРСР під псевдонімом «Рязанский» (О. Андреев) [5, арк. 14]. Також встановлено, що О. Андреев як республіканський пресвітер общин ЄХ і Б прибув в Україну з Москви в серпні 1944 р. за санкцією заступника начальника 5-го відділу 2-го Управління НКДБ СРСР полковника І. Полянського [179, с. 42].

У директиві також йшлося про те, що керівництво общинами ЄХ і Б в Україні мало здійснюватися через спеціальний «інститут обласних уповноважених (*обласних пресвітерів* – Авт.) сектантських об'єднань, призначених уповноваженим (*республіканським пресвітером* – Авт.) Всесоюзної Ради (*тобто О. Андреевим* – Авт.) із числа членів місцевих сект» [3, арк. 208]. Наголошувалось, що «враховуючи необхідність взяти під наш вплив діяльність сектантських об'єднань, а також посилити роботу за контррозвідальною лінією серед сектантів, доцільно висунути як обласних уповноважених нашу перевірену агентуру із числа авторитетних сектантів» [3, арк. 208]. Відтак перед обласними УНКДБ поставлено завдання якнайшвидше підібрати з наявної агентури «по сектантах» кандидатури на посади обласних пресвітерів ЄХ і Б. За браком потрібних кандидатур з наявної агентури дозволено завербувати нові кадри серед пресвітерсько-проповідницького активу ЄХ і Б [3, арк. 208].

Таким чином можна стверджувати, що, утворивши з перевірених агентів московський керівний центр (Всесоюзну Раду ЄХ і Б), службовці органів НКДБ розпочали формування його периферійних органів – інституту республіканських та обласних пресвітерів. У такий спосіб забезпечували поширення впливу московського центру на общини ЄХ і Б в інших республіках СРСР, зокрема і в Україні. Розставлення на посади республіканських та обласних пресвітерів (де-факто агентів НКДБ) давало можливість узяти під контроль діяльність об'єднань ЄХ і Б у союзних республіках. Показово, що в названому документі про введення інституту республіканських та обласних пресвітерів йшлося на місяць (22.09.1944 р.) раніше від офіційного ухвалення рішення про це Всесоюзною Радою ЄХ і Б (26.10.1944 р.) [140, с. 35–36]. Цей факт свідчить про те, що ініціатива введення цього інституту належала не Всесоюзній Раді ЄХ і Б, а органам НКДБ. І справжньою метою його введення, як зазначалося в директиві, було завдання НКДБ підпорядкувати через цей інститут своєму впливу діяльність усіх общин ЄХ і Б.

Для цього 26.10.1944 р. у Москві органи НКДБ організували нараду 45 осіб від ЄХ і Б, «схильних до співпраці із владою» [184, с. 150]. Кістяк наради склали члени Всесоюзної Ради ЄХ і Б, їх дружини (Я. Жидков та П. Жидкова, О. Андреев та А. Андреева, М. Орлов та М. Орлова і т.п.) та інші пресвітери общин ЄХ і Б України [140, с. 11–12], що були агентами НКДБ (О. Тринадцятко, Г. Аксьонов [20, арк. 50], С. Бричук [72, арк. 246–247] та ін.). На нараді від імені ЄХ і Б СРСР ухвалено рішення про входження усіх общин Федеративного союзу баптистів (ФСБ СРСР) до складу ВРЄХ і утворення на її базі одного релігійного союзу під орудою Всесоюзної Ради ЄХ і Б. Новопроголошеному союзу дали назву «Всесоюзна спілка євангельських християн та баптистів» (скороч. ВСЄХБ).

Після цього провели «вибори» і в такий спосіб легалізували склад керівництва ВСЄХБ, який ще 1942 р. призначило НКВС. Як і було тоді заплановано, головою ВСЄХБ став агент «ГУДБ НКВС» Я. Жидков, а генеральним секретарем – О. Карев. Аналізуючи механізм створення даного об'єднання, ще до розсекречення архівів радянських спецслужб, російський дослідник Л. Мітрохін стверджував: «на мій погляд, воно значною мірою мало штучний характер та було нав'язане партійно-державними контрольними органами, що, втім, не виключало певні і цілком "земні" вигоди для обох сторін» [307, с. 400]. Цими «земними» вигодами, що спонукали лідерів ВРЄХ та ФСБ СРСР бути слухняними маріонетками в руках радянських спецслужб, на думку Л. Мітрохіна, були: 1. Прагнення баптистів отримати «статус легальної ("зареєстрованої") організації, що давало їм можливість відновити свої зруйновані структури»; 2. Бажання євангельських християн, «які за своєю чисельністю та згуртованістю общин завжди значно поступалися баптистам, посилити свої керівні позиції. Це проявилось вже в тому, що голова ВСЄХБ (Я. І. Жидков) та генеральний секретар (О. В. Карев) були обрані з їх числа» [307, с. 400].

Можна дійти висновку, що НКДБ, маніпулюючи «вигодами» та шантажуючи лідерів ВРСХ та ФСБ СРСР (адже більшість їх достроково звільнили з ГУЛАГу під особисте зобов'язання), добився потрібного рішення про їх об'єднання між собою та створення ВСЄХБ.

На цій же нараді було прийняте і Положення про структуру ВСЄХБ. За цим Положенням центральним керівним органом ВСЄХБ визначено Всесоюзну Раду ЄХ і Б. Для керівництва ж общинами ЄХ і Б на периферії введено (за аналогією з РПЦ) інститут республіканських та обласних уповноважених (старших пресвітерів) ВСЄХБ. Посада республіканського уповноваженого (республіканського пресвітера) ВСЄХБ прирівнювалась до сану митрополита в РПЦ, посада обласного уповноваженого (обласного пресвітера) ВСЄХБ – до посади єпархіального ієрея. Посада ж пресвітера помісної общини ВСЄХБ була тотожною посаді настоятеля парафії [95, арк. 42 зв.]. За нормами цього ж Положення пресвітера більше не обирала община. Відтепер кандидатів на цей сан призначали. Республіканського пресвітера могла призначати тільки Всесоюзна Рада ЄХ і Б. Обласних пресвітерів, після погодження кандидатур з Радою, – тільки республіканський. Обласні пресвітери добирали кандидатури пресвітерів для помісних общин, які обов'язково затверджував республіканський керівник [104, арк. 1, 21]. На цій же нараді республіканським пресвітером ВСЄХБ по УРСР вже офіційно призначили агента НКДБ О. Андреева-«Рязанського», який до того вже третій місяць перебував на цій посаді з санкції НКДБ.

Отже, рішення цієї наради не були самостійними, а стали формальною імплементацією раніше виданих директив НКДБ щодо утворення ВСЄХБ та формування його керівного апарату. Тому, реалізуючи негласний централізований контроль над найбільшими євангельськими конфесіями СРСР, НКДБ різними засобами став примушувати помісні общини ЄХ і Б виконувати всі рішення, прийняті на цій нараді.

Голова РСРК І. Полянський поширив таємну Інструкцію для уповноважених РСРК, якою забороняв їм реєструвати общини ЄХ і Б, які не приєднуються та не визнають влади Всесоюзної ради ЄХ і Б і призначених нею пресвітерів [104, арк. 4 зв., 5]. Водночас НКДБ СРСР видав цілком таємну директиву № 157 від 12.12.1944 р. за підписом В. Меркулова, за якою республіканські НКДБ та їх обласні управління мусили проводити роботу, спрямовану на об'єднання общин ЄХ і Б під егідою Всесоюзної Ради ЄХ і Б і введення інституту уповноважених [29, арк. 223–224]. У преамбулі директиви значилося: «Від 26 по 29 жовтня ц. р. (цього року – Авт.) у Москві відбулася нарада представників релігійних об'єднань євангельських християн та баптистів», на якій було ухвалено рішення «про злиття євангельських християн і баптистів в один Союз» під орудою Всесоюзною Радою ЄХ і Б [29, арк. 223]. Тому усім наркомам союзних республік та керівникам обласних управлінь було вказано не перешкоджати, а сприяти об'єднанню помісних общин ЄХ і Б в один союз під началом Всесоюзної Ради ЄХ і Б. За директивою слід було оперативно запобігати будь-яким спробам вірян помісних общин

протидіяти об'єднанню та підпорядкуванню їх Всесоюзній Раді ЄХ і Б. З метою встановлення централізованого контролю над вже об'єднаними общинами, директивою передбачалося запровадження посади обласних пресвітерів. Кандидатури на цю посаду підбиралися органами НКДБ із числа перевірених агентів, а вводилися через республіканських пресвітерів ВСЄХБ (в Україні через О. Андреева) та обласних уповноважених РСРК [29, арк. 224]. Для запобігання «самодіяльності» з боку агентури із числа пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ, у директиві вказано на необхідність встановити неослабний нагляд за ними іншою агентурою (ймовірно дібраної з рядових членів общини або наближених до керівництва осіб) [29, арк. 224]. У цьому документі також прописано: «Кожну зареєстровану та новостворену общину забезпечувати перевіреною агентурою» [29, арк. 224]. Тобто власне факт утворення та реєстрації помісних общин ВСЄХБ, органи НКДБ мали розглядали як легітимну можливість для встановлення над ними оперативного контролю. Директивою також вказано республіканським НКДБ та обласним УНКДБ у разі бажання п'ятидесятників долучитися до союзу ЄХ і Б, «через агентуру сприяти цьому об'єднанню» [29, арк. 225]. У такий спосіб НКДБ РСРК схвалював своїм регіональним органам заходи щодо приєднання до ВСЄХБ й інших євангельських конфесій.

Отже, ця директива фактично дублювала директиву НКДБ УРСР № 8180/2 від 22.09.1944 р. лише з тією відмінністю, що зобов'язувала республіканські та обласні управління НКДБ не лише запроваджувати посади обласних уповноважених ВСЄХБ, а й сприяти об'єднанню помісних общин ЄХ і Б (як і п'ятидесятників) під орудою Всесоюзної Ради ЄХ і Б.

За директивою В. Меркулова органи НКДБ УРСР мали забезпечити об'єднання общин ЄХ і Б України в підконтрольній Всесоюзній Раді ЄХ і Б союз руками О. Андреева-«Рязанського» та обласних пресвітерів-сексотів. Щоб запобігти можливому опору об'єднавчим процесам, ініційованим «згори», органи НКДБ не надали дозвіл на скликання загальноукраїнського з'їзду общин ЄХ і Б з цього питання. Було прийнято рішення відправити О. Андреева з котримсь із представників Всесоюзної Ради ЄХ і Б для проведення об'єднавчих нарад окремо в різних областях України [114, арк. 79–80]. Механізм проведення цих об'єднавчих нарад і призначення помісним общинам ЄХ і Б обласних пресвітерів ВСЄХБ, можна розглянути на прикладі Закарпатської області УРСР.

Виконуючи вимоги директиви НКДБ УРСР № 8180/2 від 22.09.1944 р. про добір кандидатів на посаду обласних пресвітерів ВСЄХБ, УНКДБ Закарпатської області завербувало як секретного агента під псевдонімом «Альфа» пресвітера Мукачівської общини баптистів Є. Штумпфа. Чекісти скористалися тим, що Є. Штумпф був старшим проповідником у Закарпатській області, а отже «був особисто знайомий з усіма проповідниками сектантських общин Закарпатської області» та «користувався авторитетом і довірою серед сектантів» [62, арк. 67]. Отримавши наказ від В. Меркулова про об'єднання помісних общин ЄХ і Б в один союз, УНКДБ Закарпатської області

поставило перед Є. Штумпфом завдання схилити пресвітерів помісних общин ЄХ і Б до об'єднання та реєстрації своїх общин в РСРК [62, арк. 67].

Під впливом Є. Штумпфа пресвітери помісних общин ЄХ і Б провели належну роботу зі своєю паствою. Після завершення підготовчих заходів з об'єднання ЄХ і Б на Закарпатті, до області запросили О. Андреева та генерального секретаря ВСЄХБ О. Карева. Вони повинні були провести об'єднавчий з'їзд та офіційно призначити обласне керівництво ВСЄХБ. Прибувши до Ужгорода, О. Карев та О. Андреев відвідали кабінет обласного уповноваженого РСРК для інструктажу та отримання адреси Є. Штумпфа. Далі вони разом з Є. Штумпфом відвідали найбільші общини ЄХ і Б Закарпатської області і сповістили їх пресвітерів про обов'язкову явку в Мукачево на загальнообласний з'їзд. Порядок денний з'їзду був таким:

1. Повідомлення помісних пресвітерів про готовності общин до об'єднання;
2. Складання точного списку общин і груп Закарпатської області та їх керівників;
3. Доповідь О. Карева про утворення та діяльність ВСЄХБ;
4. Доповідь О. Андреева про роботу ВСЄХБ в Україні та про радянське законодавство про культу (про обов'язкову реєстрацію общин в РСРК та можливість її отримати тільки через вступ у ВСЄХБ).
5. Резолюція про об'єднання баптистів та євангельських християн Закарпатської області із ВСЄХБ та між собою;
6. Інформація з військового питання (обов'язкове несення військової служби усіма членами ВСЄХБ);
7. Питання та відповіді [144, с. 30–44].

Заслухавши доповіді О. Карева та О. Андреева, пресвітери помісних общин ЄХ і Б «одноставно» проголосували за об'єднання та вступ до ВСЄХБ. Наприкінці з'їзду, під наглядом О. Карева та О. Андреева, створено інститут обласного керівництва Закарпатського регіону у складі обласного пресвітера ВСЄХБ Є. Штумпфа, двох його помічників (один від баптистів, інший – від євангельських християн) та секретаря. Легітимність новоствореного органу і його керівників «одноставно» визнали присутні пресвітери помісних общин ЄХ і Б. Від їх імені складено акт про об'єднання ЄХ і Б Закарпатської області між собою та входження їх до складу ВСЄХБ. Євангельські християни заявили про «добровільну» відмову від догматичних особливостей свого віровчення (у питаннях хрещення, пресвітерського служіння та причастя) і «безперечно» сприйняття баптистської догматики. Пунктом другим акту було затверджено обов'язкове проведення помісними служителями реєстрації усіх общин ЄХ і Б області в РСРК та щомісячний збір коштів на користь ВСЄХБ [144, с. 30–44].

Аналізуючи механізм об'єднання ЄХ і Б Закарпатської області та їх вступ у ВСЄХБ, виникає питання: чому пресвітери помісних общин ЄХ і Б так легко піддалися аргументам Є. Штумпфа, О. Андреева і О. Карева та погодилися на об'єднання і вступ до ВСЄХБ? Відповідь знаходимо у секретній Інструкції І. Полянського до уповноважених РСРК, за якою їм категорично заборонили реєструвати помісні общини ЄХ і Б, які не об'єднуються та не підпорядковуються Всесоюзній Раді ЄХ і Б [104, зв., 5]. Без реєстрації общини ЄХ і Б розпускали, а їх пресвітерам відмовляли в можливості отримання

звання служителя культу, відтак позбавляли їх права займатися релігійною діяльністю, що уможливлювало подальший арешт (за несанкціоноване відправлення богослужіння) органами НКДБ. Реєстрація общин в РСРК надавала їм статус релігійної організації (з обмеженим правом юридичної особи), що дозволяло відкривати рахунок у Держбанку СРСР, користуватися приміщенням для відправлення релігійних обрядів, отримувати від держави будівельні матеріали, транспорт та різні позики. Посвідчення служителя культу дозволяло пресвітерам «легально» займатися релігійною діяльністю та було підставою для їх звільнення від праці на виробництві чи у колгоспі, а також від служби в РСЧА [107, арк. 14]. Воно ж надавало їм статус «службовців радянських установ», що уможливлювало отримання від держави продкарток та різних предметів першої необхідності в перші повоєнні роки [107, арк. 18].

Отже, усвідомлюючи ці переваги як для себе, так і для общини, а також не бажаючи розділити гірку участь колег, репресованих НКДБ, пресвітери помісних общин ЄХ і Б не надто опиралися об'єднавчим процесам та певною мірою долучалися до них. Слушність такого висновку підтверджують і свідчення одного із учасників подібної «об'єднавчої» наради П. Бідаша. Аналізуючи їх, можна встановити, що О. Карев та О. Андрєєв, маніпулюючи питанням реєстрації общин в РСРК з одного боку, та, натякаючи на можливість арешту органами НКДБ – з іншого, схилили пресвітерів помісних общин до об'єднання та до вступу у ВСЄХБ [82, арк. 51 зв., 145 зв., 146]. Про те, що реєстрацію общин в РСРК та звання служителя культу треба буде щорічно «відпрацьовувати» в РСРК та НКДБ,³³ служителям помісних общин ЄХ і Б ніхто не повідомляв.

Варто зауважити, що, окрім маніпуляцій з реєстрацією та тиском через агентів НКДБ на пресвітерів помісних общин ЄХ і Б, існував ще й об'єктивний фактор, який сприяв об'єднавчому процесу. Мова про спорідненість віровчень, ЄХ і Б. При наявних відмінностях в організаційній структурі та формі проведення окремих елементів релігійного культу (хрещення, причастя, рукопокладання тощо), ЄХ і Б мали однакове розуміння основних догматів Євангелія (покаяння, народження «згори» та водне хрещення), що власне і було сприятливим підґрунтям їх об'єднання.

Однак було б історичною неправдою стверджувати, що у всіх областях України процес об'єднання ЄХ і Б відбувся так само легко, як у Закарпатті. Наприклад, у Сталінській (суч. Донецькій) області виник рух т.з. «чистих» баптистів, які ревно оберігали чистоту баптистських традицій³⁴ і жодним чином не мали бажання об'єднуватися в один союз з євангельськими християнами. Цей рух поширився і на території Ворошиловградської (суч. Луганська), Дніпропетровської та Запорізької областей, де традиції баптизму

³³ Посвідчення служителя культу, видане РСРК з санкції НКДБ, діяло лише протягом року. Після закінчення терміну треба було знову звертатися до цих установ для отримання нового посвідчення.

³⁴ Звідси і їх назва – «чисті» баптисти

теж ревно оберігалися³⁵[260, с. 505]; [339]. Для придушення цього руху та схилення баптистів до об'єднання з євангельськими християнами, УНКДБ Сталінської області (за агентурним донесенням «Биса», «Звонка» та інш.) завело на актив «чистих» баптистів низку агентурних справ («Евангелисты», «Мракобесы», «Уповающие») [61, арк. 29–31, 42]; [63, арк. 35–36]. У результаті їх реалізації був заарештований пресвітерсько-керівний актив «чистих» баптистів, а їх общини – приєднані до ВСЄХБ.

До подібних заходів НКДБ вдавалося й задля об'єднання баптистів з євангельськими християнами у Дніпропетровській області. У Кривому Розі віряни центральної общини «чистих» баптистів за жодних умов не вбачали за можливе об'єднатися з общиною євангельських християн. Наполягання обласного пресвітера ВСЄХБ по Дніпропетровській області М. Мельникова та республіканського пресвітера ВСЄХБ О. Андрєєва не допомогли. Службовці НКДБ, які вчасно «отримали сигнал», втрутилися у вирішення справи і доступними засобами спонукали до формального об'єднання цих двох общин [96, арк. 11].

Деякі общини євангельських християн (особливо в Київській та Одеській області) у силу своїх догматичних переконань³⁶ також не поспішали до об'єднання з баптистами. Тому на їх пресвітерсько-керівний склад УНКДБ цих областей завели агентурні справи «Бурьян», «Иуды» та «Пришельцы» [60, арк. 17]; [61, арк. 24]; [63, арк. 20–21, 30–31].

Окрему увагу радянська влада приділила процесу об'єднання та введення посад обласних пресвітерів ВСЄХБ у західних областях України. В окремій директиві НКДБ УРСР № 27/д від 27.03.1945 р. вказано, що попри директиви НКДБ УРСР № 8180/2 від 22.09.1944 р. та НКДБ СРСР № 157 від 12.12.1944 р. про обов'язкове введення в кожній області УРСР інституту обласних пресвітерів ВСЄХБ із агентури НКДБ та неприпустимість існування непідконтрольних органам НКДБ релігійних центрів, в Рівненській, Волинській, Кам'янець-Подільській, Житомирській та Вінницькій областях діяли обласні союзи ЄХ і Б (деякі із них ще з часів нацистської окупації), члени яких самостійно обрали собі обласне керівництво. Радянську владу та її каральний орган непокоїла така свобода вірян, які були непідконтрольними Всесоюзній Раді ЄХ і Б, а відтак не підлягали «патріотичній» пропаганді. У директиві зазначено, що, за агентурними даними, подібні ж тенденції зафіксовано у Львівській та Тернопільській областях. Тому перед УНКДБ названих областей визначено завдання силами уповноважених РСРК розпустити «самочинно» створені обласні центри ЄХ і Б і заарештувати їх пресвітерсько-керівний актив за «самодіяльність». Наказано також провести вербування кваліфікованої агентури з «середовища сектантських авторитетів,

³⁵ Справа в тому, що території цих областей входили за царської Росії до складу Катеринославської губернії – колиски українського баптизму. Тому збереженню чистоти баптистських традицій тут здавна приділялася особлива увага.

³⁶ Євангельські християни мали більше, ніж баптисти свободи у формах відправлення релігійного культу, яку не хотіли втрачати.

пресвітерів та проповідників», через яких встановити контроль над релігійною ситуацією в областях. Ставили завданням задіяти цю агентуру в діяльності з виявлення та долучення ще не підконтрольних Всесоюзній Раді ЄХ і Б і органам НКДБ релігійних общин та груп [40, арк. 87–89].

У директиві йшлося й про те, що обласні УНКДБ Ворошиловградської, Кіровоградської, Вінницької та Чернігівської областей злегковажили у доборі кандидатів на посади обласних пресвітерів ВСЄХБ та впровадили на них агентів, які не мали авторитету серед вірян. З документа дізнаємося, що УНКДБ в Сталінській, Волинській та Тернопільській областях взагалі не дібрали кандидатів на посади обласних пресвітерів ВСЄХБ. Начальникам цих УНКДБ терміново (до 25.04.1945 р.) наказано виправити недбалість та дібрати на посади обласних пресвітерів ВСЄХБ авторитетних осіб, через яких можна було б активно впливати на релігійну ситуацію в областях [40, арк. 88–89]. Бачимо, що від обласних УНКДБ вимагали не формально підходити до роботи щодо об'єднання общин ЄХ і Б і перепідпорядкування їх владі Всесоюзній Раді ЄХ і Б, а отже і НКДБ.

Виконуючи цю директиву, обласні підрозділи НКДБ розпустили через РСРК УРСР «самочинно» створені обласні союзи ЄХ і Б [106, арк. 8]; [107, арк. 39, 59] і завели на їх керівництво агентурні справи («Фараони» – по Вінницькій, Житомирській і Рівненській областях; «Святители» – по Кам'янець-Подільській області) [61, арк. 22, 33]; [62, арк. 62]. Замість обраних помісними общинами ЄХ і Б обласних керівників у Тернопільській та Кам'янець-Подільській областях, відповідними УНКДБ призначено на посади обласних пресвітерів ВСЄХБ агентів П. Теслюка та В. Лук'янчука відповідно [40, арк. 87–89]; [107, арк. 59, 151]; [15, арк. 337].

Вже в лютому 1946 р. об'єднання ЄХ і Б України під орудою Всесоюзної ради ЄХ і Б і створення інституту уповноважених (обласних пресвітерів) ВСЄХБ в Україні було завершено. Як його безпосередній учасник, О. Андреев подав звіт до Москви, який опубліковано в центральному друкованому органі ВСЄХБ «Братському віснику». На початку звіту йшлося: «Доручену вами справу, з Божою поміччю, виконав. У стислий час у нас в Україні провели об'єднання общин євангельських християн та баптистів <...>. За час війни із наших церков вибули деякі керівні брати <...>. Господь дав можливість виділити (замість них – Авт.) особливо ревних служителів, обласних старших пресвітерів, які з особливою любов'ю та ревністю несуть своє служіння <...> в доручених їм областях, допомагаючи в реєстрації <...>, беручи участь у вихованні членів церков та їх пресвітерського складу і, загалом, керують життям та діяльністю церков» [144, с. 51]. Звіт про виконання роботи з об'єднання ЄХ і Б в один союз ВСЄХБ та утворення інституту його обласних уповноважених в Україні, у лютому 1946 р. в НКДБ СРСР подав й С. Савченко. Нарком НКДБ УРСР доповідав, що «з метою підпорядкування нашому впливові діяльності основної сектантської течії в Україні "євангельських християн та баптистів" нами завершено роботу зі створення

інституту старших обласних пресвітерів "ВСЄХБ" та впроваджено на ці посади _____³⁷ із числа сектантських авторитетів» [61, арк. 2].

Оскільки документу надали високий гриф секретності, прізвища агентів у тексті не проставлено. Аналізуючи інші цілком таємні документи органів НКДБ-МДБ УРСР, вдалося з'ясувати, що цими агентами в Україні були – республіканський пресвітер ВСЄХБ в УРСР О. Андреев (агент «Рязанский») [5, арк. 14] та три його заступники: агент «Антип» (прізвище наразі не з'ясовано) [54, арк. 19], А. Міцкевич (агент «Косарев») [7, арк. 51] та Д. Пономарчук (агент «Березовский») [60, арк. 21]. Обласними пресвітерами ВСЄХБ були призначені: у Київській області – Г. Аксьонов (агент «Строгий») [20, арк. 50]; у Дніпропетровській – М. Мельников (агент «Миргородский») [16, арк. 65]; [95, арк. 34]; [97, арк. 103]; у Миколаївській – Ф. Мітряєв (агентурний псевдонім не встановлено) [65, арк. 154]; у Херсонській – К. Калібабчук (агент «Петровский») [12, арк. 231]; [47, арк. 287, 291]; у Закарпатській – Є. Штумпф (агент «Альфа») [62, арк. 67]; у Львівській – С. Бричук (агент «Павлов») [11, арк. 13]; [94, арк. 228, 232, 235]; у Кам'янець-Подільській – В. Лук'янчук (агентурний псевдонім не встановлено) [40, арк. 87-89]; [107, арк. 59]; у Тернопільській – П. Теслиук (агент «М») [15, арк. 337]; [107, арк. 151] та в інших областях України [61, арк. 44]. Список з усіма їх прізвищами опубліковано Президією ВСЄХБ на шпальтах «Братського вісника» [141, с. 42–43]; [143, с. 55]; [144, с. 56]; [145, с. 40].

Водночас вдалося з'ясувати, що разом зі створенням інституту обласних пресвітерів, органи НКДБ, виконуючи вимоги директиви НКДБ УРСР № 610/25 від 06.11.1943 р., «проводили заходи з впровадження агентурно-інформативної мережі серед легально та нелегально діючих сектантських общин і груп» [61, арк. 43]. Обласні УНКДБ УРСР вербували до агентурної мережі не тільки обласних пресвітерів ВСЄХБ, а й їх заступників [60, арк. 22]; пресвітерів помісних общин [18, арк. 129, 271] та активних членів релігійних громад [21, арк. 403]. У результаті таких дій радянських органів держбезпеки вже на 1947 р. агентурний апарат у євангельських конфесіях УРСР (3/4 з яких становили ЄХ і Б) налічував 2 392 особи [10, арк. 229]. З аналізу документації голови РСРК УРСР П. Вільхового встановлено, що загальна чисельність керівного апарату ВСЄХБ в Україні на 1947 р. налічувала разом 1 905 осіб (1 – республіканський пресвітер; 3 – його заступники; 25 – старших обласних пресвітерів; 9 – їх помічників та 1 867 – пресвітерів помісних общин) [114, арк. 86]. Можна стверджувати, що агентурна мережа органів НКДБ-МДБ у середовищі ВСЄХБ, відповідно до вимог директиви НКДБ УРСР № 610/25 від 06.11.1943 р., давала радянським органам держбезпеки можливість повністю контролювати діяльність помісних общин ЄХ і Б.

На підтвердження цієї думки можна навести цитату зі звіту голови РСРК УРСР П. Вільхового, який, аналізуючи новостворену керівну структуру ВСЄХБ, зазначав: «Організаційна структура в секті до 1944 р. була більш

³⁷ Так в тексті документу

"демократичною". На відміну від колишньої, нинішня структура секти висуває на передній план пресвітерський склад як основних керівників не тільки духовного, а й всього іншого життя общини, наближуючись у цьому разі до ієрархії РПЦ. Нинішня структура повністю ліквідує розмитий "демократизм" у секті в питаннях керівництва, передаючи до рук старшого пресвітера ВСЄХБ в УРСР, обласних пресвітерів та пресвітерів общин всю повноту влади в усіх питаннях життя та діяльності общин, полегшуючи добір відповідних пресвітерських кадрів та регулювання їх діяльності уповноваженими Ради з питань релігійних культів», а отже і НКДБ-МДБ³⁸ [114, арк. 86].

Наведені факти дають підстави для висновку, що організація процесу об'єднання общин ЄХ і Б України в один союз на чолі з Всесоюзною Радою ЄХ і Б і введення такої суворої «духовної» ієрархії, підпорядкованої радянським спецслужбам, й було основною метою створення ВСЄХБ. Такий стан речей, як стверджував П. Вільховий, уможлиблював через відповідних агентів (республіканських, обласних та помісних пресвітерів ВСЄХБ) контроль за «життям та діяльністю» усіх помісних общин ЄХ і Б.

Перебування агентів НКДБ на керівних духовних посадах у ВСЄХБ створювало додаткові конспіративні умови для їх використання в різних агентурно-оперативних цілях. Наприклад, перед агентами із пресвітерсько-керівного складу та активу ЄХ і Б органи НКДБ УРСР поставили низку агентурних завдань, а саме: здійснення контролю за діяльністю членів підвідомчих їм общин з метою недопущення «антирадянських випадів» з їх боку; пошук «посібників фашистів», зрадників батьківщини, «антивоєнників»,³⁹ агентури іноземних розвідок, яка, на думку радянських спецслужбовців, могла б залишатись і діяти в релігійному середовищі після відступу нацистів; виявлення та агентурна розробка общин ЄХ і Б (а пізніше й інших конфесій), керівництво яких не бажало реєструватися в РСРК та вступати у ВСЄХБ тощо [29, арк. 224]; [37, арк. 14]; [40, арк. 87–89]; [3, арк. 46–47]; [59, арк. 200–204]; [60, арк. 22]; [61, арк. 39, 40]; [79, арк. 29–30]. З документації органів НКДБ-МДБ видно, що цей перелік завдань не був фіксованим. Їх могли змінювати відповідно до потреб оперативної необхідності або політичної обстановки в країні та за її межами. Загалом протягом 1945 – 1947 рр. антирелігійні підрозділи НКДБ-МДБ УРСР через агентуру викрили в середовищі ЄХ і Б 21 «антирадянське» угруповання та заарештували 480 вірян [10, арк. 224].

³⁸ За даними Д. Веденеева 20 % співробітників НКГБ-МГБ СРСР одночасно працювали і на керівних посадах в апараті РСРК СРСР (в тому числі і його голова І. Полянський одночасно був і полковником НКГБ СРСР), що робило РСРК філіалом радянських спецслужб [215, с. 138]. Дані, наведені Д. Веденеевим, знайшли своє підтвердження під час проведення нами аналізу змісту директив НКГБ-МГБ СРСР та УРСР, які стосувалися розмежування повноважень між ними та апаратом РСРК. Із інформації, вміщеної в директивах, видно, що апарат РСРК в цей період був де-факто філіалом органів НКГБ-МГБ, оскільки вони використовували його як прикриття при проведенні оперативних, розвідувальних та контррозвідувальних заходах [28, арк. 288-289]; [31, арк. 19]; [40, арк. 203]; [58, арк. 25-27]; [128, арк. 23].

³⁹ Осіб, що з релігійних міркувань відмовлялися від служби в РСЧА зі зброєю в руках

Органи НКДБ та РСРК ставили перед пресвітерсько-керівним складом ВСЄХБ завдання і суто організаційного плану. Наприклад, від них вимагали виховувати членів ВСЄХБ у радянському дусі (т.з. «патріотична робота»), зменшувати кількість общин ВСЄХБ та їх чисельний склад, стежити, щоб дії членів помісних общин не виходили за межі суто формального відправлення релігійних культів тощо [59, арк. 200–204]. На виконання цих завдань Президія ВСЄХБ своїми інструктивними листами, написаними всупереч радянському законодавству про культу, зобов'язала республіканських та обласних пресвітерів через пресвітерів помісних общин закрити недільні школи при помісних общинах; заборонити участь (а пізніше і присутність) дітей на богослужіннях; зменшити кількість хрещень обмеживши вік (осіб молодших від 18-25-ти років не допускали до хрещення) [121, арк. 56]; обмежити число проповідників (не більше 3–5 чол. на общину); ввести цензуру на зміст їх проповідей [120, арк. 31, 32] та припинити євангелізаційну діяльність і надання будь-якої матеріальної допомоги незаможним членам общини [104, арк. 24, 50]. Натомість Президія ВСЄХБ вимагала від республіканських та обласних пресвітерів розпочати через пресвітерів помісних общин «патріотичну» роботу, спрямовану на виховання підопічної пастви в радянському дусі. Для цього пресвітерів зобов'язали наполегливо запобігати спробам ухилення пастви від служби в РСЧА «зі зброєю в руках» та відзначення державних (комуністичних) свят (Міжнародного Дня робітників, Дня перемоги над Німеччиною, Дня пам'яті В. Леніна, Дня перемоги над Японією, Річниці Жовтневої революції, Дня сталінської Конституції і т.д.) на рівні з релігійними [140, с. 7]; [144, с. 13–15]; [179, с. 152]. На сторінках «Братського вісника» дедалі частіше друкували заклики Президії ВСЄХБ до прояву «патріотизму» вірянами, «сумлінного виконання законів та розпоряджень уряду»; проходження служби в РСЧА «зі зброєю в руках»; організації черги молитовно-патріотичних зібрань, присвячених важливим подіям в історії СРСР; прийняття участі в радянських мітингах та демонстраціях, у виборах до Верховної та місцевих рад; звершення колінопреклоненої молитви на початку богослужінь «за нашу країну – СРСР і усі народи, що її населяють, та за Радянський Уряд» тощо [111, арк. 5]; [140, с. 7]; [141, с. 40]; [142, с. 12]; [144, с. 13–15].

Водночас на сторінках журналу друкували статті «патріотичного» змісту, присвячені звеличенню «Країни Рад» та її очільників – «великого вождя світового пролетаріату» Й. Сталіна та «геніального організатора», «вчителя» та «творця Радянської держави» В. Леніна [140, с. 6-8, 12]; [141, с. 3]; [142, с. 2]; [144, с. 14]. А в одному з чисел «Братського вісника» (Вип. 4 за 1947 р.), присвяченого 30-й річниці «Великого Жовтня», голова ВСЄХБ Я. Жидков взагалі провів паралель між християнською та комуністичною ідеологіями: «Чимало ясних виразів Самого Христа і Його апостолів говорять про те, що принципи, покладені в основу Жовтневої революції, близькі словами та вченню Христа і Його апостолів, а значить і дорогі всім нам, віруючим в Христа, Спасителя нашого <...>. Ми, віруючі в Христа Ісуса,

повинні добре знати, що Господь наш, що керує народами і царствами, на місці тюрми народів – царської Росії – висунув славетний радянський лад. Це сталося на основі слів Писання <...>. Бог не тільки поставив, а й зміцнив радянську державу» [146, с. 5- 6]. У такий спосіб Я. Жидков від імені усіх adeptів ВСЄХБ висловлював повну підтримку та лояльність радянській владі, зводячи її в очах тих же самих adeptів у ранг «богообраної». Ці вислови Я. Жидкова співзвучні із заявами голови *BEFG* П. Шмідта щодо тодішньої нацистської диктатури та А. Гітлера. Цю дивовижну схожість дій та висловлювань очільників обох релігійних союзів можна пояснити тим, що Й. Сталін перейняв у свого колеги-диктатора апробовану модель державно-церковних відносин (вже згадуваний нами «гляйхшальтунг») і активно впроваджував її через інститут НКВС-МДБ в СРСР. Це певною мірою стало результатом того, що за час війни в розпорядження НКДБ-МДБ УРСР потрапили трофейні документи щодо роботи нацистських спецслужб в релігійній сфері [37, арк. 60, 101–102]. Це дало можливість радянським спецслужбам вивчити й перейняти досвід нацистів.

Як стверджував заступник І. Полянського полковник НКДБ Ю. Садовський, використовуючи церкву з політичною метою, органи НКВС-МДБ прагнули через РСРК, Президію ВСЄХБ та інститут її пресвітерів «висушити» та «вихолостити» діяльність помісних общин ЄХ і Б, звести її до суто «механічного» задоволення релігійних потреб вірян, а самі общини – перетворити з релігійних організацій у державні радянські установи [95, арк. 42 зв.]. Такі заходи радянських спецслужб дуже подібні до діяльності гестапо щодо нацифікації підконтрольного *BEFG* з кінцевою метою перетворення його на напівсвітську нацистську організацію.

Однак не всі пресвітери з однаковим ентузіазмом бралися за виконання «патріотичної» роботи, покладеної на них керівництвом ВСЄХБ, та безперечно поділяли політичні погляди центру. Наприклад, пресвітер конотопської общини (Сумська область) О. Дубовик, під час зустрічі з О. Андреевим, висловив незгоду з «патріотичним» напрямом духовної роботи ВСЄХБ. Свою позицію О. Дубовик аргументував тим, що саме радянська влада свого часу репресувала переважну більшість євангельсько-баптистських кадрів. У відповідь О. Андреев наказав старшому пресвітеру ВСЄХБ у Сумській області А. Дмитрієву позбавити О. Дубовика сану пресвітера. Окрім цього, О. Андреев поскаржився на дії О. Дубовика республіканському уповноваженому РСРК УРСР П. Вільховому та каральним органам. Службовці МДБ, за порадою П. Вільхового та схваленням першого заступника голови РМ УРСР Л. Корнійця, провели показову розправу над О. Дубовиком та усім керівним складом конотопської общини. Цим прагнули придушити бажання інших пресвітерів перечити наказам їх духовного центру. Пресвітер О. Дубовик та 7 осіб керівництва конотопської общини стали фігурантами агентурної справи «Проповедники» та були засуджені до різних термінів покарання [110, арк. 72]; [111, арк. 8].

Ю. Садовський у доповіді за 1947 р., адресованій членам ЦК ВКП(б) та радянському уряду, зазначав, що, використовуючи Всесоюзну Раду ЄХ і Б, інститут її уповноважених та друкований орган «Братський вісник», органи РСРК (а де-факто НКДБ-МДБ) добилися в конфесійному середовищі СРСР таких результатів: «1. Майже повністю викорінені раніше панівні так звані антивоєнні настрої, тобто відмова від служби в армії зі зброєю в руках. Ілюстрацією цього стану є майже поголовна участь військовозобов'язаних баптистів у Вітчизняній війні та доволі широко розгорнута в общинах патріотична робота, яку не припинено й дотепер; 2. Поступово вводиться чітка централізація та ієрархічна система, що займає місце колишньої фактичної децентралізації і анархічного існування окремих громад. Тільки релігійно-консультативні функції керівних колегіальних центрів, властиві їм у недалекому минулому, поступилися нині місцем твердому адміністративно-організаційному курсу, що здійснюється одноосібним представником центру, з одночасним збереженням і релігійного авторитету <...>. Цей курс, що докорінно змінює і вже змінив обриси колишнього сектантства, досить послідовно і чітко проводиться ВСЄХБ через його республіканських і обласних "старших пресвітерів" (аналогічних митрополитам і єпископам православної церкви), через періодичний орган ВСЄХБ – журнал "Братський вісник" і за допомогою циркулярних листів ВСЄХБ, адресованих місцевим громадам <...> [179, с. 149].

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що за короткий період (від березня 1944 р. по лютий 1946 р.) органи НКДБ УРСР ліквідували нацистські релігійні союзи та утворили на їх базі радянський релігійний союз ВСЄХБ. Вдаючись до маніпуляцій з реєстрацією, шантажу, погроз арештом за співробітництво з нацистами, підкупом посадами, органи НКДБ розставили на керівні пости союзу власну агентуру, що створювало передумови для радянської общини, що входили до його складу, а також для приєднання до нього й інших євангельських конфесій.

2.3. Заходи органів держбезпеки щодо інтеграції п'ятидесятників до структур ВСЄХБ

Експеримент з об'єднання ЄХ і Б в один союз під керівництвом Всесоюзної Ради ЄХ і Б був успішним. Український історик-релігієзнавець В. Войналович з цього приводу зазначив: «Досвід штучного об'єднання, який відкривав суттєво надійніші можливості для контролю й маніпулювання релігійними громадами та їхніми лідерами, був визнаний задовільним» [233, с. 505]. Завершивши роботу з об'єднання общин ЄХ і Б у підконтрольний релігійний союз ВСЄХБ, службовці НКДБ взялися за долучення до його складу й інших євангельських конфесій. Головною причиною цього В. Войналович [233, с. 192] та інші українські і зарубіжні науковці (Ю. Вільховий [277, с. 43–44], І. Данилова [248, с. 81, 85], О. Лахно [292, с. 45–46], О. Бажан [196, с. 282], В. Заватські [255, с. 95], Л. Мітрохін [307, с. 400–

401], А. Дементьев [249, с. 13]) називали намагання радянської влади (сталінського режиму) створити на основі ВСЄХБ централізовану систему управління пізньопротестантськими конфесіями СРСР. Це б забезпечило «принципово новий рівень керованості ними з боку влади» [233, с. 506].

Оскільки центральним об'єктом, на який була спрямована об'єднавча стратегія радянських спецслужб, були християни євангельської віри (тобто п'ятидесятники), вважаю за доцільне детально дослідити причини, механізм, а також форми та методи їх долучення до ВСЄХБ.

Готуючись до корегування конфесійної ситуації в Україні, яка залишилася від нацистів, в органах НКДБ спочатку планували об'єднати у підконтрольний союз ВСЄХБ тільки общини ЄХ і Б. За директивою НКДБ УРСР № 610/25 від 06.11.1943 р. антирелігійним підрозділам УНКДБ наказували розпустити відновлені за нацистської окупації п'ятидесятницькі республіканські та обласні центри, заарештувати їх пресвітерсько-керівний склад, а помісні общини ХЄВ – ліквідувати, розклавши через агентуру [59, арк. 200, 203]. Причиною таких жорстких заходів щодо п'ятидесятників в директиві вказано антирадянську та антивоєнну діяльність adeptів цього культу за німецької окупації [59, арк. 200, 203]. Зазначена причина видається формальною. Так як вказувалося вище (у Розділі 2.1.), усі досліджувані мною євангельські культу (особливо баптисти), займалися антирадянською та антивоєнною діяльністю під час нацистської окупації. Але рішення про ліквідацію було прийнято лише стосовно п'ятидесятників.

Виходячи із цього, було проведено евристичне дослідження з встановлення фактів, що дають ключ до встановлення справжніх причин такого жорсткого рішення сталінського режиму щодо п'ятидесятників. У результаті дослідження звітної документації органів НКДБ-МДБ та РСРК УРСР протягом 1944 – 1953 рр. з'ясувалося, що справжніми причинами для ліквідації п'ятидесятницьких общин та союзів радянськими спецслужбами стали: 1. догматичні особливості п'ятидесятницького віровчення, яке включало в себе «бузувірські», на упереджену думку службовців НКДБ, духовні практики (хрещення духом, молитва «іншими» мовами, пророцтва та чин омовіння ніг під час причастя⁴⁰); 2. затяті пацифістські настрої і, як

⁴⁰ Хрещення духом – один із центральних догматів п'ятидесятництва, ґрунтований на Христовій максимі: «Коли хто не родиться від води і Духа, той не може ввійти в Царство Боже. Що вродилося від тіла – є тіло, що ж уродилося з Духа – є Дух». (Івана, 3: 5–6).

Молитва «іншими» мовами – кульмінаційний момент у хрещенні духом, коли в стані граничної екзальтації віряни починають говорити з Богом «незнайомими», «ангельськими» та «іншими» мовами (див. 1 послання ап. Павла до Коринфян 13 та 14 глави), у результаті чого процес мовлення людини стає неструктурованим. Звідси і назва молитви «іншими» мовами в науковій літературі – «глосолалії» (від грецького «γλῶσσα» /глоса/ «язик» + «λάλέω» /лалео/ «говорю»). За даними психологів та лінгвістів практикування глосолалій під час богослужінь adeptами різних релігійних культів не вважається «бузувірською практикою», а є психолінгвістичним феноменом, що ніяк не впливає на осудність людини і не вказує на її психічну ненормальність [348]. Але, враховуючи ту обставину, що молитва іншими мовами нерідко супроводжувалася пророцтвами, в яких часто віщувалося про скору та неминучу загибель СРСР, усі духовні практики п'ятидесятників трактувалися органами НКДБ як «бузувірська антирадянська діяльність», що призводить до «психічного каліцтва вірян» [92, арк. 121]; [104, арк. 18]; [138, арк. 6].

наслідок, уникання п'ятидесятниками збройної служби в РСЧА; 3. так званий «фанатизм», притаманний адептам п'ятидесятницького культу (відданість своїй вірі, яка ускладнювала процес їх вербування службовцями НКДБ); 4. здатність п'ятидесятників до швидкого кількісного зростання (враховуючи особливості віровчення, за однаковий проміжок часу, число п'ятидесятників зросло в рази швидше, ніж контингент баптистів та євангельських християн)⁴¹[4, арк. 188-193, 196-198]; [25, арк. 121]; [104, арк. 18]; [138, арк. 6].

Отже, названі риси п'ятидесятницького релігійного культу стали підставою для кваліфікації радянськими органами держбезпеки його адептів «ворожим елементом» для суспільства. Слушність такого висновку співзвучна з думкою В. Войналовича, який, характеризуючи п'ятидесятників, зазначав: «Високий рівень релігійної залученості та екзальтації, непереборна готовність на жертву заради віри, категоричне несприйняття вірянами багатьох сторін радянської дійсності становили загрозу, яку власті не схильні були применшувати» [233, с. 506]. Не бажаючи применшувати «загрозу» від п'ятидесятників, в органах НКДБ (ще до вигнання вермахту з території України) розпорядилися про ліквідацію цієї конфесії.

Із зміною політичних обставин внаслідок поразки гітлерівської Німеччини в Другій світовій війні та зацікавлення «вождя народів» увійти до клубу світових лідерів, в СРСР почали заміну й одіозного атеїстичного курсу на «зовні більш цивілізований алгоритм відносин із церквою» [218, с. 117]. Зміна державно-церковних відносин спричинила і зміну форм реалізації планів органів НКДБ щодо п'ятидесятників. З огляду на нові політичні обставини службовці НКДБ вже не могли провести ліквідацію п'ятидесятників лише засобами адміністративно-оперативного примусу (арешт, заслання, депортація, розклад общин тощо). Тому вони розробили більш витончений план ліквідації п'ятидесятників, який полягав у поєднанні агентурно-оперативних комбінацій із заходами адміністративно-оперативного примусу. За цим планом чинили агентурно-оперативний тиск на керівників п'ятидесятницьких союзів СРСР і намагалися добитися від них згоди на входження їх общин до складу ВСЄХБ. У документі йдеться, що, на відміну від союзу євангельських християн з баптистами, «об'єднанням п'ятидесятників з сектантами євангелістами-баптистами переслідували мету ліквідації <...> п'ятидесятників і виховання їх через ВСЄХБ у дусі визнання законів радянської влади» [46, арк. 122]. Долучаючи п'ятидесятників до ВСЄХБ в органах НКДБ не просто намагалися встановити над ними централізований оперативний контроль (як це вони зробили з ЄХ і Б), а

Чин омовіння ніг – обряд, який ґрунтується на установленні Христа: «А коли обмив ноги вам Я, Господь і Вчитель, то повинні й один одному ноги вмивати, бо то Я вам приклада дав, щоб і ви те чинили, як Я вам учинив» (Івана, 13:14–15). Даний чин завжди здійснюється п'ятидесятниками на молитовному зібранні, яке закінчується причастям.

⁴¹ За даними істориків-релігієзнавців в період з 1930 по 1940 рр. чисельність п'ятидесятників в одній тільки Бразилії збільшилася в 26,6 рази! (з 13.500 до 400.000) [397, с. 103–104]. Звідси можна зробити припущення, що другої Бразилії в СРСР не хотіли.

поступово ліквідувати конфесію за допомогою агентури із пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ. Основною рушійною силою такої «безкровної» ліквідації п'ятидесятників, як зазначено в документі, мало стати примусове «перевиховання» вірян конфесії агентурою ВСЄХБ, спрямоване на відмову п'ятидесятниками від «одіозних» особливостей власного віровчення та зрештою злиття їх з євангельськими християнами та баптистами. Таку «безкровну» ліквідацію, як основну мету реалізації нового плану щодо п'ятидесятників, назвав голова РСРК СРСР полковник НКДБ СРСР І. Полянський: «Зазначене вище злиття давало можливість руками євангельських християн та баптистів ліквідувати "п'ятидесятників" – містичну секту з елементами віровчення, яке негативно впливає на психічний та фізичний стан людини і сприяє різним антидержавним тенденціям («пророцтва» та ін.)» [115, арк. 9].

Реалізацію плану з долучення п'ятидесятників до ВСЄХБ розпочали, як раніше в райху, з офіційної заборони їх діяльності. Таємною директивою № 72/с від 17.03.1945 р. РСРК СРСР було заборонено республіканським та обласним уповноваженим (в порушення норм Конституції СРСР та радянського законодавства про культу) реєструвати п'ятидесятницькі общини та союзи [104, арк. 18]. Водночас через агентуру НКДБ (Всесоюзну Раду ЄХ і Б) керівникам найбільших п'ятидесятницьких союзів СРСР (Всеукраїнського та Всепольського союзу ХЄВ, до складу якого до 1939 р. входила і ЦХВЄ Західної України) єпископам Д. Пономарчуку, П. Бідашу, І. Паньку та С. Вашкевичу запропонували приєднатися до легального союзу ВСЄХБ [46, арк. 121].

20.08.1945 р. у Москві за сприянням НКДБ відбулася нарада названих служителів культу із керівництвом ВСЄХБ. На нараді (тривала 4 доби) службовці від НКДБ через Всесоюзну Раду ЄХ і Б поставили п'ятидесятницькому керівництву жорсткий ультиматум: або вони «добровільно» зречуться «бузувірських практик» культу і увійдуть до складу ВСЄХБ, або ж їх заарештують службовці НКДБ за «нелегальне» (незарєєстроване в РСРК) здійснення релігійної діяльності. У такий спосіб керівників п'ятидесятницьких союзів змусили пристати на відступництво [46, арк. 122]; [82, арк. 51 зв., 145 зв., 146]. 24.08.1945 р., для офіційного закріплення усних домовленостей, п'ятидесятницькі єпископи підписали «Угоду про об'єднання християн євангельської віри з євангельськими християнами та баптистами в один союз» (далі – серпнева угода), (додаток А). У ній проголошено входження п'ятидесятників СРСР до складу ВСЄХБ. Передбачалася уніфікація п'ятидесятницького віровчення за зразком баптистської догматики, зречення п'ятидесятниками практики молитви «духом» під час богослужінь (п. 8 серпневої угоди) та чину омовіння ніг під час причастя (п. 10). Відтак п'ятидесятники втрачали назву (християни євангельської віри, тобто ХЄВ) і мусили називатися «євангельські християни-баптисти» (далі – ЄХБ). Єдиним керівним органом усіх п'ятидесятників СРСР надалі ставала Всесоюзна Рада ЄХ і Б під новою назвою Всесоюзної Ради

евангельських християн-баптистів (далі – Всесоюзна Рада ЄХБ) з центром у Москві (п. 2). Для того, щоб таке об'єднання не розцінювали як примусове поглинання п'ятидесятників євангельськими християнами-баптистами до змісту угоди внесли три спеціальні пункти – 3, 4 та 11. Пунктом 3-м задекларовано, що до складу Всесоюдної Ради ЄХБ увійдуть й представники п'ятидесятницького керівництва. Пунктом 4-м – що після об'єднання з ВСЄХБ їх не позбавлять духовних звань. Пунктом 11-м було прописане погодження, що обидві сторони (ЄХБ та ХЄВ) будуть «вживати усіх заходів», аби між ними «встановлювалися найщиріші братські взаємини» [89, арк. 117].

Розуміючи, що п'ятидесятники погодились на об'єднання з ЄХБ під примусом та можуть не реалізовувати умов серпневої угоди, нарком НКДБ УРСР С. Савченко (ще до підписання угоди) видав цілком таємну директиву № 98/д від 08.08.1945 р. У ній вказано, що, для запобігання формальному об'єднанню п'ятидесятників з ЄХБ, службовцям обласних УНКДБ слід виявити всі п'ятидесятницькі общини та взяти на оперативний облік їх пресвітерсько-керівний склад. Наступним кроком визначено провести вербування «кваліфікованої агентури з середовища сектантів п'ятидесятників» задля впливу на таких їх керівників, які ухилятимуться від приєднання до общин ВСЄХБ або погодяться на злиття формально, дотримуючись й надалі відправлення релігійних культів за п'ятидесятницькою догматикою [41, арк. 90]. За допомогою цієї агентури слід було в подальшому контролювати роботу общин ХЄВ, скеровуючи її у потрібному для НКДБ напрямі, та проводити усілякі заходи із запобігання зростання чисельності цих общин [41, арк. 91]. Для покращення координації агентурно-оперативної роботи всіх обласних УНКДБ по лінії п'ятидесятників в НКДБ УРСР активізували реалізацію централізованої агентурної справи «Пророки». Відтепер від керівників усіх обласних УНКДБ вимагали систематично звітувати про хід її виконання та додавати до щомісячних звітів ще й плани агентурно-оперативних заходів, спрямованих на ліквідацію ХЄВ [41, арк. 92].

Задля унеможливлення нівелювання п'ятидесятниками умов серпневої угоди та формального об'єднання з ЄХБ, аналогічні заходи були запроваджені і РСРК. Голова РСРК СРСР І. Полянський підписав секретну директиву № 279/с від 21.09.1945 р., в якій була обумовлена асиміляція п'ятидесятників євангельськими християнами-баптистами. Він наказав республіканським та обласним уповноваженим РСРК не реєструвати ті релігійні общини, в яких після об'єднання відсоток п'ятидесятників буде більший, ніж ЄХБ. Від уповноважених вимагали, щоб при об'єднанні общин максимально «розбавляти» середовище п'ятидесятників євангельськими християнами-баптистами. Щоб не перешкоджати процесу поглинання п'ятидесятників у вже об'єднаних общинах, уповноважені РСРК мали «тактично» відсторонювати їх від керівництва, а натомість сприяти висуванню на керівні посади тільки представників ЄХБ. Уповноваженим РСРК було наказано за допомогою пресвітерів ВСЄХБ розпочати у таких об'єднаних баптистсько-п'ятидесятницьких общинах «кропітку» працю з «перевиховання»

п'ятидесятників та асиміляцію їх з баптистами (про що старших пресвітерів ВСЄХБ були сповістили відповідним інструктивним листом Президії ВСЄХБ). У процесі «перевиховання» п'ятидесятників встановлювали контроль пресвітерами ВСЄХБ за дотриманням вимог серпневої угоди (особливо пп. 8 та 10 про заборону «пророкувати», молитися «духом» і відправляти чин омовіння ніг під час причастя) та прищепленням п'ятидесятникам баптистської догматики. Не забували й про проведення з ними «патріотичної» роботи з «виховання» п'ятидесятників у радянському дусі. Насамперед йшлося про переконування п'ятидесятників до збройної служби в РСЧА, залучення п'ятидесятників до участі в радянських мітингах, демонстраціях та виборах у місцеві або республіканські ради тощо [104, арк. 34–36]; [109, арк. 6].

Підписання серпневої угоди єпископатом ХЄВ спричинило масові невдоволення на місцях. Наприклад, пресвітерсько-проповідницький склад общин ХЄВ Чернігівської області категорично виступив проти об'єднання з ЄХБ, відміни молитви «духом» і чину омовіння ніг. Їх у цьому підтримали керівники общин ХЄВ Вінницької, Ворошиловградської, Львівської, Рівненської, Ізмаїльської та Дніпропетровської областей [105, арк. 90, 91]. В Одеській області (батьківщині п'ятидесятництва в СРСР) акт підписання серпневої угоди розцінили як зраду керівництвом ХЄВ основних постулатів віри. Тому пресвітерсько-керівний склад одеської общини ХЄВ на чолі зі Я. Стрихарем сформував тимчасовий керівний орган («Центр п'ятидесятників півдня України») та подав письмову заяву до РСРК з проханням дозволити утворити на його базі незалежний від ВСЄХБ Союз ХЄВ. За оперативною інформацією НКДБ дії Я. Стрихаря підтримали керівники ХЄВ Кіровоградської, Херсонської, Ізмаїльської, Вінницької та Кам'янець-Подільської областей [42, арк. 231]; [105, арк. 90].

Від початку операції долучення общин ХЄВ до складу ВСЄХБ, органи НКДБ-МДБ через уповноважених РСРК та ВСЄХБ стали активно відсторонювати колишніх пресвітерів ХЄВ від керівництва, підпорядковуючи їхні общини владі пресвітерів ВСЄХБ. У Київській області пресвітерів ХЄВ Г. Поліщука та Є. Бойка, які приєднали свої общини до ЄХБ, О. Андреєв відсторонив від керівництва. У Рівненській області після об'єднання общин ХЄВ із ЄХБ обласний пресвітер ВСЄХБ М. Нечипорук відсторонив від служіння пресвітерів ХЄВ П. Ільчука, М. Каленика та В. Кутка. У Дніпропетровській області, після об'єднання ХЄВ з ЄХБ, обласний пресвітер ВСЄХБ М. Мельников усунув від керівництва общинами п'ятидесятників Р. Піддубного та К. Капінуса. У Волинській області обласний пресвітер ВСЄХБ А. Агрипінін заборонив нести служіння О. Нестеруку. У Чернівецькій області обласний пресвітер ВСЄХБ А. Лінев відсторонив від служби В. Кожухара, І. Воробця, А. Воробця та Ф. Гавриловича. У Сталінській області обласний пресвітер ВСЄХБ В. Гаєнко зробив те саме з І. Орловим [89, арк. 151]. У такий спосіб п'ятидесятницькі общини в названих областях підпали

під контроль органів НКДБ-МДБ та зазнали «перевиховання» агентурою із пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ.

Розуміючи, що такі дії зі сторони ВСЄХБ були грубим порушенням умов серпневої угоди (пп. 4 та 11),⁴² підписання якої і без того викликало осуд основної маси п'ятидесятників, відповідальні за її реалізацію єпископи ХЄВ Д. Пономарчук та П. Бідаш стали ухилятися від її подальшого виконання. Названі єпископи на обласних нарадах керівників ХЄВ стали давати настанови своїм обласним пресвітерам вводити до складу ВСЄХБ невеликі общини ХЄВ, а більші залишати діяти самостійно, змінюючи лише їх назву з ХЄВ на ВСЄХБ. У вже об'єднаних общинах, для захисту п'ятидесятників від «асиміляції» із ЄХБ, Д. Пономарчук та П. Бідаш наказували їх колишнім керівникам організовувати контрнаступ на баптистів. Використовуючи нечіткий виклад пп. 8 та 10 серпневої угоди, виконували вимоги не молитися «духом» (тобто не практикувати глосолалії) та не здійснювати чин омовіння ніг тільки на так званих «відкритих» богослужіннях, де були присутні невіруючі люди. У решті випадків п'ятидесятників зобов'язували брати активну участь у богослужіннях відповідно до власного віровчення, надаючи пояснення баптистам про хибність їхньої догматики. Єпископи ХЄВ сподівалися в такий спосіб не тільки вберегти свою паству від духовної асиміляції, а ще й вплинути на баптистів з метою навернення їх у п'ятидесятництво [82, арк. 146]; [104, арк. 35]; [105, арк. 49]. Внаслідок такої протидії керівництва ХЄВ, процес об'єднання п'ятидесятників з ЄХБ майже повністю зупинився. За інформацією МДБ УРСР станом на 21.06.1946 р. із 828 общин ХЄВ, в яких за офіційними даними налічувалося 33 794 особи, до ВСЄХБ влилося лише 73 общини ХЄВ чисельністю 1 950 осіб (тобто 6 % від їх загальної кількості) [10, арк. 196]; [66, арк. 50]. Влившись же до общин ВСЄХБ, ці 6 % стали активно розкладати їх зсередини. Цьому сприяло призначення єпископатом ХЄВ роз'їзних проповідників та пророків, які, приїжджаючи у вже об'єднані общини ВСЄХБ, поширювали серед вірян ЄХБ п'ятидесятницьку догматику та принижували авторитет пресвітерів ВСЄХБ, закидаючи їм співпрацю з комуністичною владою [66, арк. 50 зв. – 51].

Внаслідок такої проповідницької діяльності п'ятидесятників в общинах ВСЄХБ, євангельські християни-баптисти стали масово навертатися у п'ятидесятництво. За даними МДБ УРСР в Дарницькій общині ЄХБ м. Києва, п'ятидесятники, приєднавшись до общини, навернули у п'ятидесятництво 20 її членів, чим викликали сильне сум'яття в общині. У центральній общині ЄХБ м. Києва п'ятидесятники «перевербували» у п'ятидесятництво 15 активних баптистів, які також стали молитися «духом» та «проорокувати». В общині ЄХБ м. Запоріжжя пресвітер Головачов та 20 активних баптистів також стали п'ятидесятниками. За даними агентури із пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ (О. Андрєєва-«Рязанського», «Викторова», «Алексєєва» та інших), конфесійні міграції відбувалися в общинах ЄХБ Житомирської,

⁴² До речі п. 3 серпневої угоди, який передбачав входження представників від ХЄВ до складу Всесоюзної Ради ЄХБ, також не був виконаний.

Миколаївської, Вінницької, Донецької та Одеської областей [66, арк. 50 зв., 51, 52]. Прибувши із діловим візитом до Києва, генеральний секретар ВСЄХБ О. Карев був змушений визнати, що «це не об'єднання, а пожежа» [109, арк. 6 зв.].

Аналогічної думки був і міністр МДБ УРСР С. Савченко, який у своєму звіті до Москви визначив основні причини провалу об'єднаної роботи ХЄВ із ЄХБ в Україні⁴³. Першою причиною провалу С. Савченко назвав факт, що «п'ятидесятницькі проповідницькі кадри в більшості областей за своїм риторичним розвитком та організаційними здібностями стоять вище проповідницьких сил євангельських християн та баптистів, в результаті чого останні нічого не можуть протиставити діяльності сектантів п'ятидесятників» [66, арк. 51 зв.]. «В результаті цього, – зазначав міністр, – до п'ятидесятників переходять не тільки окремі сектанти євангелісти-баптисти, а й цілі їх групи» [66, арк. 50 зв.]. Друга причина крилася в тому, що керівники ХЄВ «для активізації своєї діяльності та протидії об'єднанню <...> виділили із свого середовища спеціальних роз'їзних проповідників, "пророків" та "пророчиць", які роз'їжджають по населених пунктах і проводять активну агітацію проти об'єднання з ВСЄХБ, навертаючи євангельських християн-баптистів в п'ятидесятництво» (в документі вказані прізвища цих роз'їзних діячів та наведено конкретні приклади їх «злочинної» діяльності) [66, арк. 50 зв., 51]. Третьою і основною причиною провалу об'єднаної роботи, на думку міністра, був «той факт, що особи, які підписали угоду про об'єднання зі сторони п'ятидесятників – Пономарчук і Бідаш, слабо реалізують дану угоду. Якщо ж Пономарчук <...> все ж проводить об'єднанчу роботу, то Бідаш абсолютно ніякої роботи в цьому напрямку не проводить і дуже часто сам стає учасником нелегальних збіговиськ» [66, арк. 52].

Для виправлення ситуації МДБ УРСР, з санкції центру, видало цілком таємну директиву № 110 від 25.06.1946 р. У ній С. Савченко, «надаючи серйозне значення розробці антирадянського підпілля п'ятидесятників та враховуючи важливість проведення заходів, скерованих на об'єднання п'ятидесятників з євангельськими християнами-баптистами», наказував начальникам обласних УМДБ: 1. виявити та заарештувати усіх роз'їзних проповідників та пророків ХЄВ; 2. розпочати вербування «авторитетної агентури» із середовища п'ятидесятників, «яка б змогла забезпечити успішне проведення об'єднання помісних общин п'ятидесятників з євангельськими християнами-баптистами»; 3. виявити та розпустити через уповноважених РСРК ті общини ХЄВ, керівництво яких не бажає об'єднуватися з ЄХБ (керівництво даних общин теж пропонувалося заарештувати). Директивою прописано не обмежуватись цими заходами і через наявну агентуру по «сектантам» систематично проводити серед рядових членів общин ХЄВ агітацію, переконуючи їх у необхідності об'єднання з ВСЄХБ і запобігаючи

⁴³ За планами НКГБ-МГБ та РСРК об'єднання п'ятидесятників з ЄХБ повинно було відбутися за один рік і закінчитися 24.08.1946 р. в день підписання єпископатом ХЄВ серпневої угоди [109, арк. 6 зв.].

спробам організації ними богослужінь окремо від євангельських християн-баптистів [42, арк. 227–234].

Реалізуючи вимоги директиви, службовці органів МДБ через уповноважених РСРК вчинили в першу чергу тиск на керівництво ХЄВ. Голова РСРК УРСР П. Вільховий викликав до себе на аудієнцію Д. Пономарчука і «порадив йому долучитися до активної роботи зі злиття сект», попередивши про можливі негативні наслідки у разі його відмови [105, арк. 92]. Задля створення мотивації для Д. Пономарчука якнайшвидше долучитися до об'єднаної роботи, П. Вільховий водночас «порадив уповноваженому секти ЄХ і Б по Україні ст. (старшому – Авт.) пресвітеру Андрееву запросити Пономарчука на постійне проживання до Києва, надавши йому місце свого помічника» з окладом 2 000 крб. на місяць [105, арк. 93]; [139, с. 7]. Після такої «щедрої» пропозиції О. Андреева, Д. Пономарчук почав «змінювати свою лінію поведінки, стаючи на позиції беззаперечного виконання усіх пунктів угоди про злиття сект» [105, арк. 93]. Маючи намір нейтралізувати єпископа П. Бідаша, який активно саботував виконання серпневої угоди, П. Вільховий через Президію ВСЄХБ, позбавив його сану служителя культу та відсторонив від духовної роботи [105, арк. 6 зв.]; [113, арк. 79].

Водночас органи МДБ розпочали активну розробку пресвітерсько-керівного активу помісних общин ХЄВ, що не бажали приєднуватись до ВСЄХБ та їх роз'їзних проповідників. У рамках централізованої агентурної справи «Пророки» УМДБ Одеської області ліквідувало «самочинно» сформований Я. Стрихарем «Центр п'ятидесятників півдня України», заарештувавши самого організатора та п'ятьох членів правління Центру (М. Михайлівського, Ф. Швабського, Є. Цицуліну, С. Феоктистова та М. Бушанського) [63, арк. 22-24]. УМДБ в Ізмаїльській області провело розшук та арешт обласного керівництва ХЄВ (7 осіб) на чолі з пресвітером К. Гайдаржи та ліквідувало обласну недільну школу ХЄВ, в якій навчалося 70 дітей [69, арк. 154 зв.–155] [72, арк. 240–241]. Аналогічні заходи були проведені УМДБ Вінницької [70, арк. 102–103], Тернопільської [68, арк. 255], Житомирської [71, арк. 147–148], Дніпропетровської [69, арк. 155 зв.–156] Запорізької та Кіровоградської областей [65, арк. 138–140]. У результаті був заарештований пресвітерсько-проповідницький актив общин ХЄВ цих областей. Реалізуючи справу в рамках агентурної операції «Пророки», УМДБ Миколаївської області заарештувало керівника ХЄВ А. Кица, репатрійованого з Польщі, який проводив активну місіонерську роботу в області та виступав проти об'єднання ХЄВ із ВСЄХБ [65, арк. 137–138]; [70, арк. 104].

Серйозних успіхів у справі агентурно-оперативної розробки керівництва ХЄВ вдалося досягти УМДБ Сталінської та Ворошиловградської областей. Співробітники Сталінського УМДБ заарештували групу пресвітерів та роз'їзних проповідників ХЄВ на чолі з В. Громовим та П. Романенком. У ході слідства ці особи дали розгорнуті свідчення щодо розташування п'ятидесятницьких общин в області та діяльності їх керівного складу [65, арк.

134-136]; [67, арк. 4]. Використовуючи отриману інформацію, а також агентів «Молнию» і «Катю», службовці МДБ заарештували керівництво обчин ХЄВ Горлівського, Єнакіївського, Харцизького, Манеївського та Добропільського районів [68, арк. 255 зв.-257]; [69, арк. 156].

Співробітники ж Ворошиловградського УМДБ, використовуючи агентуру, виявили низку «підпільних»⁴⁴ обчин ХЄВ, розташованих у Ватутінському та Лисичанському районах, а також у містах Рубіжне та Ворошиловграді (суч. Луганськ). На розробку їх керівництва був призначений досвідчений агент МДБ «Трясунов». Застосовуючи агентурно-оперативні комбінації (підстава та легендування) за участю «Трясунова», органи МДБ отримали інформацію про те, що керівники названих обчин підтримують відносини із п'ятидесятниками Дрогобицької області. Разом із своїми західноукраїнськими єдиновірцями вони планували здійснити перетин державного кордону, щоб втекти від переслідувань органами МДБ у Польщу. Співробітники МДБ заарештували керівний актив п'ятидесятників Ворошиловградської та Дрогобицької областей і запобігли спробі перетину ними держкордону [64, арк. 147-148]; [70, арк. 103-104]; [71, арк. 148-151]; [72, арк. 238-240]; [79, арк. 48 зв. - 52]; [10, арк. 48-49].

За звітними даними 1947 р. службовці МДБ УРСР у рамках реалізації централізованої агентурної справи «Пророки» опрацьовували 296 осіб пресвітерсько-проповідницького складу ХЄВ, з яких 80 осіб заарештували [10, арк. 224, 227, 287]. Лідерів ХЄВ звинувачували не лише в небажанні приєднуватися до ВСЄХБ (що співробітники МДБ визначали як антирадянську діяльність), а й у поширенні провокаційних чуток про неминучу війну Англії та США проти СРСР. Це давало підстави для звинувачень їх ще й у шпигунстві на користь цих «буржуазних» держав [70, арк. 102–103]; [71, арк. 149]. Аналіз звітної документації МДБ та архівних кримінальних справ репресованих дозволив з'ясувати, що ці звинувачення були безпідставними і скоріш за все інспіровані внаслідок фултонської промови В. Черчилля (05.03.1946 р.) та початку «холодної» війни між СРСР та англо-саксонським блоком [5, арк. 92–95]; [70, арк. 102–103]; [71, арк. 149]; [24, арк. 362–379]; [25, арк. 162–167]; [26, арк. 176–186, 212, 216]; [81, арк. 496–498]. Оскільки п'ятидесятницькі общини в СРСР були засновані саме реемігрантами зі США (І. Воронаєвим та Г. Шмідтом), слідчі МДБ отримали додатковий привід розглядати усі непідконтрольні їм общини ХЄВ як потенційні шпигунські організації, але вже не нацистської Німеччини, а Англії та США.

У ході дослідження документів з'ясовано, що під час реалізації операції «Пророки», службовці МДБ, окрім відвертих репресивних заходів з розшуку та арешту п'ятидесятницького керівництва, активно проводили дезорганізаційну роботу серед вірян. У жовтні 1946 р. агентура з осередку п'ятидесятників Харківського УМДБ в Борівському районі інсценувала

⁴⁴ Тобто обчин ХЄВ, що діяли без реєстрації в РСРК та незалежно від ВСЄХБ.

«Друге пришествя Христа». Оскільки в обумовлений день «Другого пришествя», про яке заздалегідь «пророкували» агенти-пророки, не відбулося, рядові члени общин ХЄВ названого району зневірилися у пророцтвах (та загалом у п'ятидесятництві) і під впливом агентури від ЄХБ перейшли до легально діючих общин ВСЄХБ [69, арк. 156 зв.].

Ще однією формою підривної роботи, яку проводили співробітники МДБ в середовищі общин ХЄВ, можна назвати поширення спеціальних звернень, написаних «авторитетною агентурою» під контролем МДБ. Наприклад, в одному із таких звернень, єпископи ХЄВ Д. Пономарчук та І. Панько засуджували практику моління духом, пророкування і чин омовіння ніг на спільних з ЄХБ молитовних зібраннях. Вони суворо забороняли своїй пастві не тільки проводити ці ритуали, а й наvertати баптистів у п'ятидесятництво. За наказом І. Полянського це звернення поширили через агентуру від ВСЄХБ в найбільш «уражених» п'ятидесятництвом областях [89, арк. 90–91]; [108, арк. 42–44].

Проте застосування репресивних заходів, поєднаних з агентурно-оперативною та дезорганізаційною роботою в Україні, за даними того ж І. Полянського, мало результатом приєднання у 1947 р. до складу ВСЄХБ менше половини (точних цифр в документі не наведено) наявних п'ятидесятницьких общин у республіці. Причину цього І. Полянський вбачав перш за все в тому, що головні натхненники самої ідеї самостійного існування общин ХЄВ (П. Бідаш та інші єпископи, які його активно підтримували) так і не були репресовані, а тому безкарно стримували пресвітерів помісних общин та масу рядових п'ятидесятників від об'єднання з баптистами [112, арк. 84-86].

Задля виправлення ситуації керівництво МДБ УРСР видало цілком таємну директиву № 11 від 11.01.1947 р., яка зобов'язала співробітників обласних УМДБ поставити перед їх агентурою від ЄХБ і ХЄВ «контррозвідальні завдання, спрямовані на виявлення керівного ядра, що очолює підпільну антирадянську діяльність п'ятидесятників». Після виявлення підозрюваних слід було «досконало підготувати та провести арешт декількох⁴⁵ основних натхненників та організаторів сектантів п'ятидесятників, які проводять в умовах релігійного підпілля активну антирадянську роботу» [43, арк. 39]. Після проведення арешту єпископату ХЄВ відповідальні особи обласних УМДБ мали провести маршрутування «авторитетної агентури» МДБ до районів «найбільш неблагонадійного стану у справі об'єднання п'ятидесятників з ВСЄХБ» для схилення «рядового сектантства» до вступу у союз баптистів [43, арк. 39].

Вжите в даній директиві словосполучення «контррозвідальні завдання» щодо виявлення та ліквідації керівного центру п'ятидесятників є, на нашу думку, ще одним підтвердженням того факту, що від початку «холодної» війни співробітники МДБ стали розглядати непідпорядковані релігійні

⁴⁵ Незаарештованих «натхненників» п'ятидесятницького руху органи МДБ планували завербувати як агентів МДБ, щоб пізніше через них здійснювати контроль «підпілля» п'ятидесятників та проводити роботу, спрямовану на його розкладання та об'єднання з ВСЄХБ.

общини п'ятидесятників як потенційні «шпигунські» організації, що будь-коли можуть стати каналом для «ворожого» вторгнення Англії та США. Ця обставина, на думку співробітників радянських спецслужб, могла слугувати певним виправданням застосуванню тих жорстких заходів, якими вони ліквідували «підпілля» п'ятидесятників і об'єднували його з ВСЄХБ.

Переслідування єпископату ХЄВ розпочалося із прибуттям на початку 1947 р. в Україну з Москви колишнього проповідника московської общини ХЄВ у складі ВСЄХБ, С. Марина. Відвідавши Київ, С. Марин встановив контакти з агентами НКДБ-МДБ – пресвітером центральної київської общини ХЄВ В. Рудавським (агент «Янек») та його помічником Ю. Юрчаком (агент «Слесаренко»). За їх посередництвом С. Марин швидко налагодив зв'язок з керівництвом п'ятидесятників Київської області І. Левчуком та В. Бойком, які опиралися приєднанню київських общин ХЄВ до складу ВСЄХБ [73, арк. 114–116]. Через них С. Марину вдалося вийти на лідерів Всеукраїнського союзу ХЄВ – єпископів П. Бідаша, М. Бута та П. Шокала [137, арк. 25, 30, 33, 34, 169]. Оманою та маніпуляціями С. Марин та інші агенти НКДБ-МДБ змогли переконати очільників Всеукраїнського союзу ХЄВ, що задля уникнення репресій співробітниками держбезпеки, їм треба домовитись із лідерами п'ятидесятницьких союзів ЦХВС та БЦП про об'єднання в один союз та подати до РСРК клопотання про реєстрацію цього союзу окремо від ВСЄХБ. Як оцінював єпископ Криворізької єпархії ХЄВ П. Шокало: «По суті план С. Марина зводився до того, щоб нелегальним шляхом сколотити підпільну секту, після чого пред'явити ВСЄХБ та уряду вимоги на її оформлення» [137, арк. 203]. Із завірянь С. Марина виходило, що, взявши до уваги політичну ситуацію (бажання СРСР зберегти своє обличчя на міжнародній арені), радянська влада піде на поступки єпископам і зареєструє цей союз окремо від баптистів. С. Марин переконував єпископів ХЄВ, що, зрештою, «уряд зрозуміє, що йому краще мати справу з легальною сектою, ніж з нелегальною і погодиться на її реєстрацію» [137, арк. 203]. Отримавши від керівників Всеукраїнського союзу ХЄВ згоду на участь у реалізації свого плану, С. Марин відвідав західні області України, де, зустрівшись з єпископами ЦХВС Західної України (П. Ільчуком та А. Никитчуком) та БЦП (Ш. Циганюком та І. Воробцем), переконав і їх взяти участь у створенні незалежного від ВСЄХБ союзу ХЄВ [137, арк. 169]. За планом С. Марина керівництво вищеназваних п'ятидесятницьких союзів мало зібратися 16.03.1948 р. у м. Кам'янському Дніпропетровської області на таємну нараду. На цій нараді єпископи ХЄВ мали б остаточно дійти згоди щодо створення єдиного п'ятидесятницького союзу СРСР, обрати його керівний орган, затвердити статут організації та скласти клопотання до РСРК з проханням зареєструвати цей союз окремо від ВСЄХБ [137, арк. 203]; [73, арк. 114–116]; [74, арк. 201–210].

Зібравшись же на нараду 16.03.1948 р., усі 22 керівники із єпископсько-пресвітерського складу ХЄВ були заарештовані МДБ, як кажуть, «на гарячому» [46, арк. 123]; [74, арк. 211–216]; [138, арк. 1–3]. Вивчення звітної документації обласного УМДБ Дніпропетровської області, співробітники

якого й проводили операцію, дозволило з'ясувати, що арешт єпископату ХЄВ відбувся як основна частина реалізації централізованої агентурної справи «Пророки» [91, арк. 220]. Аналізуючи ж навчально-оперативну документацію радянських спецслужб, можна дійти висновку, що метод оперативної роботи, який використали співробітники МДБ для арешту п'ятидесятницького керівництва в Кам'янському, професійною мовою чекістів називався «провокація». Цей метод полягав у створенні, за наявності сприятливих обставин (тобто наявності в об'єкта розробки потенційного бажання порушити закон), певних умов, які допомагали спровокувати (тобто вивести це бажання із потенційної форми в явну) підозрюваного на порушення цього закону. Внаслідок чого «порушника» заарештовували просто на місці «злочину» [52, арк. 21]. Використання даного методу оперативної роботи союзне керівництво суворо забороняло, бо його опосередковане (через своїх агентів) застосування співробітниками держбезпеки вмотивовувало підозрюваних (радянських громадян) на скоєння злочину, що було неприпустимо з етичних міркувань. Але, у разі п'ятидесятників, завдання заарештувати їх єпископсько-керівний склад виявилось важливішим за необхідність дотримуватись закону та норм статуту.

Після арешту єпископату ХЄВ, співробітники МДБ активізували роботу з долучення до ВСЄХБ п'ятидесятницьких общин, які тепер не мали централізованого керівництва. Виконуючи вимоги директиви № 11 від 11.01.1947 р., керівники МДБ через РСРК відрядили до областей, на їхню думку, найбільш «уражених» п'ятидесятництвом, «авторитетну» агентуру ВСЄХБ. За планом, складеним 30.06.1948 р. головою РСРК УРСР П. Вільховим, Рівненську, Львівську, Волинську та Тернопільську області відвідав заступник О. Андрєєва-«Рязанського» Д. Пономарчук (агент «Березовский»); Кам'янець-Подільську та Чернівецьку – Ф. Патковський (агентурний псевдонім наразі не встановлено); Сталінську, Ворошиловградську та Запорізьку – А. Міцкевич (агент «Косарев»). До канцелярії ВСЄХБ у Києві викликали старших пресвітерів Житомирської, Кіровоградської, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської, Сумської, Чернігівської та Полтавської областей. Перед ними О. Андрєєв поставив завдання «в найближчі місяць-півтора навести лад у справі приєднання ХЄВ до ЄХБ» [117, арк. 46–47]; [118, арк. 14].

Аналізуючи таємний звіт уповноваженого РСРК у Львівській області, можна відтворити механізм проведення старшими пресвітерами ВСЄХБ роботи з об'єднання общин ХЄВ із ЄХБ. Прибувши до Львова, Д. Пономарчук разом із старшим пресвітером ВСЄХБ у Львівській області А. Андрющенком (С. Бричука напередодні відлучили від общини за перелюб [116, арк. 3]) склали план спільної поїздки по області, який затвердили в РСРК (певно, що і в МДБ). Чітко дотримуючись запланованого маршруту, Д. Пономарчук та А. Андрющенко відвідали общини ХЄВ в Краснянському, Золочівському, Заболотцівському, Бродському, Жовківському та Брюховецькому районах області. Там Д. Пономарчук зачитував перед зібранням повний текст

серпневої угоди та засуджував дії єпископату ХЄВ, заарештованого у Кам'янському. Використовуючи як привід арешт єпископів, Д. Пономарчук суворо заборонив п'ятидесятникам помісних общин порушувати умови серпневої угоди, тобто проводити «нелегальні» (окремі від баптистів) зібрання з молитвами «духом», «пророцтвами» та омиванням один одному ніг. У вже об'єднаних общинах Д. Пономарчук суворо заборонив п'ятидесятникам наvertати баптистів у п'ятидесятництво, а також відвідувати інші общини ЄХБ, займаючись «пророцтвами» та компрометацією їх служителів. Єдиною прийнятною для п'ятидесятників альтернативою, за словами Д. Пономарчука, залишалось вступати до складу общин ВСЄХБ і поводити себе так само, як і євангельські християни-баптисти [119, арк. 77–79].

Зі свідчень очевидців можна встановити, що організовані керівництвом МДБ рейди агентури до місць, найбільш «уражених» п'ятидесятництвом, не дали очікуваного результату у справі щодо їх вступу у ВСЄХБ. На це зокрема нарікав у своєму звіті (а по факту доносі), складеному у вересні 1948 р. на адресу Президії ВСЄХБ, старший пресвітер ВСЄХБ Сталінської області Б. Русанов. «Поїздки Пономарчука Д. І. по Сталінській області, – писав Б. Русанов, – у питанні об'єднання ХЄВ з ВСЄХБ не дали позитивного результату». Як доказ цьому Б. Русанов наводив фактичні дані, що з усіх п'ятидесятників області (приблизно 2 тис. вірян) до общин ЄХБ приєдналось лише 145 осіб (тобто близько 7 % від їх загальної кількості). Але, як доповідав Б. Русанов, навіть приєднавшись до ЄХБ, п'ятидесятники не припиняли роботу, спрямовану на навернення баптистів у п'ятидесятництво. «У всіх випадках, – писав Б. Русанов, – коли ЄХБ приймають у своє середовище одного-двох п'ятидесятників результат виходить такий, що через півроку ці особи виводять (з общини – Авт.) 16 та більше чоловік». Відчуваючи «недостатність підготовленості багатьох керівників ЄХБ» для відкритого протистояння п'ятидесятникам, Б. Русанов просто вказав у звіті місця «нелегальних» їх зібрань та прізвища тих п'ятидесятницьких пресвітерів, які заважали йому проводити об'єднавчу роботу в області (у звіті наводилися і конкретні факти їх «злочинної» діяльності). А пресвітера общини ХЄВ м. Жданова (нині – Маріуполь) І. Малюту, Б. Русанов звинуватив в організації всієї «підпільної» п'ятидесятницької роботи в області.

Оскільки обласні пресвітери ВСЄХБ передавали свої звіти не тільки до Всесоюзної Ради ЄХБ, а й до РСРК та МДБ [13, арк. 20], УМДБ Сталінської області в рамках реалізації централізованої справи «Пророки» взяло в активну агентурну розробку І. Малюту та шість пресвітерів ХЄВ області. Слідчі МДБ звинуватили їх у проведенні під прикриттям релігійної діяльності антирадянської роботи, спрямованої на зміну політичного ладу в СРСР, та у поширенні чуток про неминучу війну США з Радянським Союзом [75, арк. 96–98].

За подібними доносами пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ та агентури із числа ХЄВ, співробітникам МДБ протягом другої половини 1948 р. – першої половини 1953 р. вдалося «викрити» та ліквідувати ще п'ять

«нелегальних» «антирадянських» керівних центрів п'ятидесятників, що після арешту єпископату ХЄВ стихійно виникали на території Рівненської (1949 р., голова М. Каленик) [4, арк. 39, 115], Кам'янець-Подільської (1950 р., голова Л. Мельник) [4, арк. 39], Волинської (1951 р., голова С. Прадун) [4, арк. 109], Хмельницької (1952 р., голова І. Лохматов) та Житомирської (1953 р., голова О. Гула) областей [5, арк. 94]; [9, арк. 11-а].

Вивчення звітної документації органів НКДБ-МДБ УРСР дозволило з'ясувати, що за весь період реалізації централізованої агентурної справи «Пророки» (1944–1953 рр.) співробітники радянських спецслужб заарештували 653 особи із числа пресвітерсько-керівного складу та проповідницького активу п'ятидесятників [9, арк. 11-а]. У результаті таких переслідувань, агентурі НКДБ-МДБ від ВСЄХБ вдалося приєднати до свого союзу 365 громад ХЄВ загальною кількістю 17 660 осіб, яких перед тим позбавили пастирського керівництва. Водночас за межами об'єднання (дані МДБ УРСР на 06.02.1953 р.) залишилося 588 общин ХЄВ загальною кількістю вірян у 12,5 тис. осіб, і це, на нашу думку, не остаточне число, з огляду на високу конспіративність п'ятидесятницького руху [4, арк. 108].

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в період пізнього сталінізму п'ятидесятницькі релігійні союзи України, як і в довоєнні роки, залишались об'єктом оперативної розробки радянських спецслужб. Причиною цього були особливості п'ятидесятницького віровчення, «містицизм» («духовне» хрещення і глосолалії) та пацифізм, які аж ніяк не вписувались в атеїстично-раціоналістичну псевдонаукову марксистсько-ленінську модель «ідеального» комуністичного суспільства. Враховуючи зміну парадигми державно-церковних відносин в СРСР, спричинену Другою світовою війною, співробітники НКДБ-МДБ були також змушені змінити методи своєї роботи в релігійній сфері, в тому числі і в середовищі п'ятидесятників. Не маючи можливості в умовах певної легалізації релігії в СРСР ліквідувати відроджені за часів німецької окупації релігійні союзи п'ятидесятників адміністративно-оперативним шляхом, керівництво НКДБ-МДБ вирішило ліквідувати їх шляхом приєднання до підконтрольного євангельсько-баптистського союзу ВСЄХБ. Для реалізації цього плану радянські співробітники держбезпеки протягом восьми років використовували різні агентурно-оперативні комбінації та прийоми оперативної роботи (в т.ч. і заборонені їх же керівництвом, як-то метод «провокація») поєднані з відвертими репресивними заходами (по суті – масштабними операціями), спрямованими на корегування релігійної палітри України та приєднання п'ятидесятників до складу ВСЄХБ. Однак ці заходи були малоефективними, оскільки за фактом не забезпечили повного об'єднання п'ятидесятників з євангельськими християнами-баптистами.

Отже, аналіз діяльності радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій у добу пізнього сталінізму дозволяє виділити такі періоди.

Перший період охоплює воєнні роки (1941–1945 рр.) і характеризується змінами в діяльності каральних органів порівняно з довоєнним часом. На початку німецько-радянської війни органи НКВС-НКДБ займалися переважно інформаційно-аналітичною роботою та проводили моніторинг релігійної ситуації, що склалася на окупованих вермахтом територіях України. Вони вивчали мету, основні завдання, форми і методи роботи нацистських спецслужб у релігійній сфері. З початком деокупації території України (1943 р.) головним напрямом у діяльності НКДБ стала контррозвідальна робота. Основною її ціллю виступало прагнення підпорядкувати впливу органів НКДБ діяльність общин ЄХБ та ХЄВ, відроджених за часів нацистської окупації. Для цього співробітники НКДБ провели «чистку» євангельських конфесій від агентів іноземних розвідок та нацистських посіпак і ліквідували релігійні центри, які виникли за сприянням гестапо та нацистської окупаційної влади. Замість них із агентів НКДБ був створений єдиний керівний центр (Всесоюзна Рада ЄХБ) для всіх общин ЄХ і Б СРСР, розташований у Москві. Реалізуючи масштабні агентурно-оперативні операції (по суті, масові репресії), НКДБ підпорядкував його впливу общини ЄХ і Б України і створив релігійний союз ВСЄХБ. Для встановлення централізованого контролю над общинами, що увійшли до складу ВСЄХБ, НКДБ ввів посади республіканських та обласних пресвітерів, які також посіла агентура НКДБ. Через них НКДБ контролював діяльність помісних общин та спрямовував її у вигідному для себе напрямку: зменшував чисельність общин; проводив виховання їх членів у радянському дусі; виявляв та ліквідував «антирадянський» елемент, що нібито діяв серед вірян, та найголовніше – поступово зводив богослужіння до суто «механічного» задоволення релігійних потреб вірян, перетворюючи релігійні общини в державні радянські установи, підконтрольні НКДБ.

Другий період (1946–1953 рр.) характеризується діяльністю органів МДБ, яка була спрямована на долучення до ВСЄХБ інших євангельських конфесій, особливо ХЄВ. Метою цієї діяльності виступало прагнення МДБ одержавити структури п'ятидесятників як нерелігійну організацію та провести уніфікацію п'ятидесятницького віровчення за зразком баптистської догматики.⁴⁶ Тим самим вирішували подвійне завдання. З одного боку, намагалися взяти під контроль об'єднання громадян і керувати їхніми переконаннями, а з іншого – прагнули сформуванню умови створення атеїстичного суспільства, в якому монополія на ідеологію та погляди належала винятково комуністичній партії. Завдяки випробуваному інструментарію (тиску та репресіям), а також агентурно-оперативній роботі, проведеній через сексотів ВСЄХБ та ХЄВ, органам МДБ вдалося приєднати до ВСЄХБ частину керівників та adeptів колишнього Всеукраїнського, Всепольського та Бессарабського союзу п'ятидесятників.

⁴⁶У баптистській догматиці співробітників МДБ приваблювали тези про наявність обов'язкової централізованої системи управління на чолі з рукопокладеними (тобто призначеними, а не вибраними) служителями культу; про обов'язкову покірність світській владі та відсутність «бузувірських» релігійних практик, які, на думку МДБ, були властиві ХЄВ.

РОЗДІЛ 3. РОБОТА КДБ СЕРЕД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ТА «ВІДЛИГИ» (1953 – середина 1960-х рр.)

3.1. Реформування радянських спецслужб у період десталінізації та «відлиги» і їх завдання щодо роботи в релігійній сфері

Смерть Й. Сталіна та липневий пленум (02 – 07 липня 1953 р.) ЦК КПРС поклали початок серйозним змінам у ставленні партійної еліти до каральної системи МДБ. Метою скликання пленуму було бажання партійців встановити власний контроль над діяльністю «могутнього карального відомства, яке, за висловом українського історика О. Бажана, десятиліттями забезпечувало безперебійне функціонування радянської імперії» [193, с. 313]. На підтвердження цієї думки можна навести уривок із резолюції пленуму, в якому зазначено, що «партійні організації повинні взяти під систематичний та неослабний контроль діяльність органів Міністерства внутрішніх справ у центрі та на місцях» [162, с. 371]. Отже, наступники Й. Сталіна вдалися до пониження статусу радянських органів держбезпеки. Наслідком їх колективної діяльності стала постанова ЦК КПРС від 12.03.1954 р. «Про основні задачі органів державної безпеки СРСР», в якій подано аналіз стану справ в органах держбезпеки, названо серйозні недоліки в їх роботі, визначено основні завдання радянським спецслужбам та окреслено їх реорганізацію. Відповідно до рішення партійної постанови Президія ВР СРСР указом від 13.03.1954 р. виокремила зі складу МВС СРСР апарат МДБ СРСР та реорганізувала його в КДБ СРСР при РМ СРСР [56, с. 497].

У тексті постанови ЦК КПРС зазначено, що основним завданням реформування радянських спецслужб виступало таке прагнення: «у найкоротший термін ліквідувати наслідки ворожої діяльності Берії в органах державної безпеки та домогтися перетворення органів державної безпеки на гостру зброю нашої партії, спрямовану проти справжніх ворогів нашої соціалістичної держави, а не проти чесних людей» [173, с. 116–117]. Відтепер основну лінію роботи новоствореного апарату КДБ, як влучно підмітив Л. Каганович, мали спрямовувати «на виявлення дійсних ворогів і захист чесних людей», природно при «вищості партійних органів над КДБ» [328, с. 137]. Російський дослідник М. Петров зазначав, що «чесними людьми» «нова» влада в першу чергу вважала себе, своїх близьких та родичів, а потім вже інших радянських громадян. Таке твердження М. Петров аргументував тим, що Л. Берія мав на руках т. зв. «колекцію» агентурних справ, справ-формулярів та документів компрометувального змісту «майже на всю кремлівську верхівку», зокрема В. Молотова та його дружину П. Жемчужну (агентурна справа «Осиное гнездо»), Г. Маленкова, М. Хрущова, М. Калініна, К. Ворошилова, М. Булганіна, М. Сулова, О. Щербакова, М. Кагановича та членів їх родин [329, с. 156–158]. Усунення Л. Берії та встановлення компартійного контролю над діяльністю органів держбезпеки дозволяло

вивести зі сфери їх впливу вищу комуністичну номенклатуру. Подальша ж реформа радянських спецслужб, спрямована на лібералізацію форм і методів їх роботи, ставала своєрідною запорукою того, що їх майбутнім керівникам більше не вдасться сконцентрувати у своїх руках владу, яка б загрожувала єдиноправлінню апарату ЦК КПРС у СРСР.

З огляду на ці обставини функції КДБ, за ствердженням російського дослідника, співробітника Академії ФСБ РФ О. Пожарова, «переглядали в напрямку переносу центру уваги на власне розвідувальну і контррозвідувальну діяльність із значним скороченням функцій внутрішньополітичного контролю і розшуку» [333, с. 169]. У сфері розвідувальної роботи ЦК КПРС ставив перед КДБ завдання всебічного посилення розвідувальних заходів, спрямованих проти США та Англії як основних супротивників СРСР у «холодній війні». В ділянці контррозвідувальної справи – «виявлення та викриття шпигунів, диверсантів та терористів, яких заслано до СРСР імперіалістичними розвідками». У частині внутрішньополітичного контролю – ліквідацію насамперед рештків власне «буржуазно-націоналістичного» та «церковно-сектантського» підпілля, що може вдатися до змови з іноземними розвідками та допомагати їм у здійсненні підриву країни зсередини [56, с. 511]. Зауважимо, що надалі КДБ мало виконувати роботу за усіма названими напрямками, а особливо за останнім, за погодженням із ЦК КПРС та під прискіпливим наглядом прокуратури.

ЦК КПРС для ознайомлення співробітників КДБ з рішеннями партійного керівництва у червні 1954 р. провело в Москві нараду для 650 керівників різних підрозділів радянських органів держбезпеки. З двогодинною промовою перед учасниками наради виступив М. Хрущов. Він прагнув пояснити співробітникам КДБ основні положення прийнятої ЦК КПРС постанови щодо напрямів реформування КДБ. Наріжним каменем реформи стало підпорядкування органів держбезпеки апарату ЦК КПРС. Контент-аналіз промови М. Хрущова дозволив з'ясувати, що така категорія, як «контроль за КДБ» зі сторони ЦК КПРС пролунала в ній 21 раз [165, с. 507–523]). На переконання М. Хрущова, запровадження підзвітності КДБ апарату ЦК КПРС означало повернення до ленінської моделі керівництва радянськими спецслужбами, оскільки їх на самому початку створювали саме як «філію партії» [165, с. 508].

Оскільки в постанові ЦК КПРС йшлося не тільки про реорганізацію радянських спецорганів, а й про нові форми та методи їх роботи, М. Хрущов приділив неабияку увагу й цьому питанню. Він зауважив на необхідності покращення агентурно-оперативної та слідчої роботи, а також на неухильне дотримання чекістами вимог соціалістичної законності під час виконання своїх обов'язків. Щодо дотримання норм права М. Хрущов вимагав від співробітників КДБ, щоб у нових політичних умовах вони під час своєї діяльності не порушували кримінального та процесуального кодексів і узгоджували свої дії з прокуратурою, особливо в питанні отримання санкцій на арешт злочинців [165, с. 518–519]. Водночас М. Хрущов видав карт-бланш

чекістам на випадок, коли у них буде бодай 40 % впевненості, що об'єкт їх розробки – злочинець. У такому разі вони можуть не дбати про санкції від прокурора, а діяти на свій розсуд, не боячись при цьому «відповідальності за самостійне прийняття належних рішень» [165, с. 519]. Показово, що у боротьбі з «антирадянським елементом» перший секретар ЦК КПРС дозволив співробітникам КДБ у профілактичних цілях застосовувати навіть превентивні арешти. Хоча із застереженням, що в разі відсутності у слідчих доказів провини заарештованого, його слід обов'язково звільняти з-під варті [165, с. 511–512, 519]. Зауважимо, що дані настанови М. Хрущова суперечили засадничим принципам Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р. Так як спонукали чекістів до порушення найголовнішого із них – принципу презумпції невинуватості. Це зайвий раз свідчить про те, що політична «відлига» в СРСР не була радикальною зміною засад режиму з обвинувачувально-каральних на демократично-справедливі.

У питанні покращення агентурно-оперативної роботи М. Хрущов звернув увагу співробітників КДБ на необхідність зміни підходу щодо її проведення. Для цього він рекомендував чекістам зайнятися підвищенням власного освітнього та професійного рівнів. Відтепер, згідно з вимогами постанови ЦК КПРС «Про основні завдання органів державної безпеки СРСР», основою агентурно-оперативної діяльності мали стати не масштабні агентурно-оперативні операції (за суттю – масові репресії), а ретельна точкова агентурно-оперативна робота, спрямована на виявлення та ліквідацію лише «реальних» ворогів радянської влади. Її реалізацію М. Хрущов пропонував проводити не силовими методами, як це було раніше, а всебічно продуманими агентурно-оперативними комбінаціями. «У вашій роботі, – відмічав М. Хрущов, звертаючись до чекістів, – кмітливості має велике значення. Розробити операцію, добре й всебічно її обміркувати – це забезпечити половину справи» [165, с. 523]. Забезпечити іншу половину справи, за визначенням М. Хрущова, означало підібрати для її реалізації високоосвічену, кваліфіковану та патріотично налаштовану агентуру. «Треба зараз розвідувати наших ворогів, – продовжував М. Хрущов, – тільки через агентуру, розумну, тонку, культурну, таку, що розуміє свою справу. Щоб людина, яку ви підбираєте як агента, була культурніша за того, кого ви хочете розробляти. Не може людина малокультурна, малодосвідчена розробляти більш культурну людину. Вона може піддивлятися, підглядати, але розробляти агентурно, так як це потрібно, не зможе» [165, с. 521–522].

Співробітники КДБ, на думку М. Хрущова, повинні були змінити принципи роботи з вербування і підходити до формування агентури не шаблонно (за так званим «валовим» принципом вербовки)⁴⁷, а – індивідуально (за так би мовити «якісним» підходом)⁴⁸. Іншими словами від співробітників

⁴⁷ Цей принцип передбачав вербування якомога більшого числа агентів без огляду на їх особисті якості.

⁴⁸ Цей підхід передбачав при вербуванні агентури не гнатися за кількісними показниками, а звертати увагу, в першу чергу, на особисті якості об'єкта вербовки.

КДБ вимагали залучати до числа агентів лише таких громадян, через яких можна було б проводити «реальну» роботу. Власне, сам процес вербовки слід було проводити, спираючись на засади добровільності та апелюючи до патріотичності громадян, виключаючи підкуп та шантаж [165, с. 521–522]. Для реалізації таких вимог, М. Хрущов порадив співробітникам КДБ зміцнювати зв'язки із радянською громадськістю, щоб із її числа «вербувати хорошу надійну агентуру <...>, працювати із нею, <...>, щоб це була в переважній більшості чесна агентура, щоб люди були наші (*тобто радянські патріоти* – Авт.)» [165, с. 522].

Разом з тим М. Хрущов зробив кілька застережень. По-перше, якщо оперативна необхідність вимагала розробляти «негідників» або «антирадянщиків», то органи держбезпеки могли вербувати «брудних людей» старими методами за умови «що вони (*тобто «брудні люди»* – Авт.) приносять користь» в агентурно-оперативній роботі [165, с. 522]. По-друге, щоб не допустити надмірного скорочення агентурного апарату в результаті застосування «якісного» підходу, М. Хрущов відразу нагадав чекістам, що СРСР перебуває в оточенні ворогів (капіталістичних держав), які систематично засилають на його територію свою агентуру, яку співробітникам КДБ треба також розробляти. Підсумовуючи, М. Хрущов наголосив: «Треба агентуру вербувати, підбирати її. Хто не буде вербувати агентуру, той і не чекіст» [165, с. 521].

Оскільки в названій постанові ЦК КПРС йшлося й про покращення слідчої роботи КДБ, перший секретар надав свої коментарі і з цього питання. На його думку, співробітники КДБ мали раз і назавжди використати недозволені методи ведення слідства. «Дурак, що вміє бити, – зазначав М. Хрущов, – може добитися від заарештованого свідчень. Але це будуть липові свідчення. Треба своїм умінням змусити противника роззброїтися або обкласти його фактами, які були б не заперечні <...>. Тільки такий спосіб вірний і беззаперечний» [165, с. 525]. Але, наполягаючи на застосуванні законних методів ведення слідства, М. Хрущов ні словом не обмовився про зміну або уточнення диспозицій деяких криміналізованих статей кримінального кодексу СРСР чи інших союзних республік, які раніше дозволяли чекістам дуже широко їх трактувати та «законно» «підганяти» під кваліфікацію «антирадянська агітація і пропаганда» (ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР) або «контрреволюційні» чи «антирадянські» злочини (ст. 54-11 КК УРСР) майже будь-які прояви інакомислення чи здорової громадянської позиції.⁴⁹

Отже, в настановах М. Хрущова працівникам КДБ щодо організації їх роботи поряд з конструктивними вимогами, прописаними в постанові ЦК КПРС «Про основні задачі органів державної безпеки СРСР», чітко простежуємо популізм та подвійність стандартів. Запроваджуючи контроль над апаратом КДБ та декларуючи його комплексне реформування, партійне керівництво не відмовлялося від репресивно-каральної суті його діяльності.

⁴⁹ Зокрема, п'ятидесятників, які не бажали об'єднуватися з ЄХБ в один союз ВСЄХБ, працівники НКДБ-МДБ притягували до карної відповідальності саме за цими двома статтями КК УРСР.

Проголосивши «нові» політичні умови, високопосадовці радянської держави намагалися зменшити лише репресивну складову в роботі радянських спецслужб, не відмовляючись від подальшого використання спецорганів як давно запатентованого та ефективного засобу боротьби з «антирадянським» та «ворожим» елементом в середині країни.

На слухність такої думки вказує виступ новопризначеного голови КДБ СРСР І. Серова, якому дали слово після М. Хрущова. У своїй промові І. Серов зазначив: «На прийомі на честь возз'єднання України з Росією Микита Сергійович <...> прямо сказав, що в низці випадків органи держбезпеки мають посваритися з прокуратурою з принципових питань, а ми (ЦК КПРС – Авт.) їх помиримо. <...> Якщо органи держбезпеки погарячкують де-небудь, це нічого. Ми (ЦК КПРС, а не прокуратура – Авт.) їх остудимо» [328, с. 141]. Аналізуючи виступ І. Серова, можна дійти невтішного висновку, що співробітники КДБ дуже добре зрозуміли «прозорі» натяки М. Хрущова та «нові» вимоги, висунуті до їх роботи апаратом ЦК КПРС.

Однак практичні настанови щодо необхідності застосування співробітниками КДБ м'якіших форм та методів боротьби з «антирадянським підпіллям» та «сектантством» на нараді все ж таки пролунали. Так начальник 4-го (секретно-політичного) Управління⁵⁰ (далі СПУ) КДБ СРСР генерал-лейтенант Ф. Харитонов, звертаючись до підлеглих, зауважив, що «стосовно осіб, які припускаються нерадянських висловлювань через свою політичну некомпетентність, а не через ворожість до радянського ладу, доцільно вдаватися до профілактичних заходів, особливо серед осіб з числа молоді та релігійників» [328, с. 141]. Заклик Ф. Харитонова до застосування профілактичних заходів (тобто морально-психологічного впливу), а не притягнення до кримінальної відповідальності, щодо несвідомих «антирадянщиків» та рядових вірян, свідчив про усвідомлення вищим керівництвом КДБ необхідності пом'якшення форм та методів їх роботи за даними напрямками.

Основні положення постанови ЦК КПРС щодо реформування КДБ та зміст настанов, озвучених на червневій нараді 1954 р., покладено в основу підзаконних актів різних радянських і партійних структур та КДБ. Наприклад, підзвітність КДБ апарату ЦК КПРС юридично прописано наказом голови КДБ СРСР І. Серова «Про завдання органів державної безпеки», виданому в липні 1954 р. Остаточне ж оформлення КДБ як філії ЦК КПРС відбулося лише після 02.03.1959 р., коли РМ СРСР затвердила постанову ЦК КПРС під назвою «Положення про Комітет державної безпеки та його органів на місцях». Цим документом зафіксовано, що КДБ і його структури на периферії «є політичними органами», яким визначено за обов'язок систематично звітувати про свою роботу перед комуністичною партією. Там же йшлося й про те, що «з найбільш важливих питань агентурно-оперативної та слідчої роботи голова КДБ при Раді міністрів СРСР видає накази після схвалення ЦК КПРС» [333, с.

⁵⁰ З утворенням КДБ до складу Секретно-політичного управління були передані функції з розробки «антирадянського» елементу в середовищі євангельських конфесій та церкви.

171]. У такий спосіб відбулося юридичне закріплення КДБ як політичної поліції на службі у ЦК КПРС.

Отже, реформування КДБ було зведене до взяття його під безпосередній контроль компартійним керівництвом. Зміна підпорядкування органів держбезпеки, за твердженням О. Пожарова, призвела до того, що «партійна номенклатура <...> отримала сприятливі можливості для вчинення різного роду правопорушень», що в подальшому призвело до її морального виродження та розкладання радянської держави [333, с. 170].

На виконання положень постанови ЦК КПРС «Про основні задачі органів державної безпеки СРСР» щодо демілітаризації радянських спецслужб, у 1953 – 1954 рр. були розформовані позасудові органи МВС-МДБ СРСР (Особлива нарада при МВС СРСР, транспортні суди та воєнні трибунали, які мали повноваження ухвалювати вироки навіть заочно) [193, с. 315]; [56, с. 499]. З ліквідацією позасудових органів ЦК КПРС було задеклароване відновлення «принципу соціалістичної законності», відповідно до якого нікого не можна вважати винним у скоєнні злочину і піддавати кримінальному покаранню без вироку суду.⁵¹ На підприємствах, організаціях та установах ліквідовували «особливі» або так звані «спец» відділи МВС-МДБ. Основною функцією таких розформованих структур, окрім оперативного обслуговування підвідомчих їм об'єктів, було стеження за політичною лояльністю радянських громадян [56, с. 499]. Водночас ліквідовували і районні відділи МВС-МДБ, що, за твердженням О. Бажана, «врешті-решт призвело до консервації створеної в 1920-ті – 1940-ві рр. величезної, розгалуженої мережі інформаторів» [193, с. 315]. Натомість посилювали прокурорський нагляд за діяльністю самого апарату радянських спецслужб. З цією метою були розпущені органи внутрішньої прокуратури, що діяли при органах МВС-МДБ. Такі зміни вводили за постановою ЦК КПРС від 19.01.1955 р. «Про заходи з подальшого зміцнення соціалістичної законності та посилення прокурорського нагляду» [56, с. 499–500]. Указом Президії ЦК КПРС від 24.05.1955 р. при Прокуратурі СРСР та при прокуратурах інших союзних республік створювали спеціальні відділи, на які покладали обов'язок із здійснення нагляду за слідством у системі КДБ [56, с. 500].

Протягом 1954 – 1957 рр. в Україні в результаті проведення реструктуризації апарату МВС-МДБ було звільнено з роботи 18 тис. спецслужбовців, в т. ч. 2,3 тис. – за порушення радянської законності [193, с. 317]). На заміну звільненим чекістам, за розпорядженням ЦК КПРС, на керівні посади апарату КДБ було відряджено партійних працівників. Наприклад, на посаду голови КДБ УРСР замість С. Савченка (якого М. Хрущов назвав «малопартійним та безідейним обивателем, що проводив лінію на відрив органів МДБ від партійного керівництва» [165, с. 516]) був призначений кадровий партієць (завідувач відділу адміністративних і торговельно-

⁵¹ Принцип «соціалістичної законності» являв собою певний (хоча нетотожний) аналог загальноєвропейського принципу презумпції невинуватості і був юридично закріплений ст. 160 Конституції СРСР від 07.10.1977 р.

фінансових органів ЦК КПУ), кандидат технічних наук, доцент Харківського інституту інженерів залізничного транспорту В. Нікітченко [297, с. 3]. За інформацією О. Бажана на квітень 1958 р. в числі 26 начальників обласних управлінь КДБ УРСР 10 осіб раніше працювали на керівній партійній роботі; з-поміж 41 заступника начальника управлінь КДБ УРСР – 23 раніше були партійними функціонерами. Загалом 34 особи, які прибули з партійної, комсомольської або радянської роботи були призначені начальниками оперативних відділів УКДБ УРСР [193, с. 320]. Окрім комуністів, на керівні посади в органи КДБ УРСР були призначені й молоді чекісти. У 1958 р. молодими новопризначеними співробітниками в органах КДБ УРСР були 7 начальників обласних управлінь, 15 їх заступників та 75 начальників (тобто майже 51 %) основних оперативних відділів [193, с. 320]. Такими кадровими ролюваннями партійна верхівка хотіла зменшити рівень репресивності в діяльності радянських спецслужб та одночасно домогтися реального встановлення контролю партії над органами держбезпеки.

Кадрові скорочення торкнулися й співробітників антирелігійних підрозділів КДБ УРСР. До їх проведення штат 6-го (антирелігійного) відділу 4-го СПУ МДБ УРСР налічував 30 осіб, а його периферійних органів – від 4 до 6 оперативних одиниць у східних областях України та від 6 до 8 – у західних областях України⁵² [22, арк. 74]. Після кадрових ротацій штат 6-го відділу КДБ УРСР став налічувати 19 осіб (начальник відділу – 1; заступник начальника відділу – 1; секретар – 1; начальників відділень – 3; заступників начальників відділень – 3; старших оперуповноважених – 7; оперуповноважених – 3, скоротившись майже на 36 %. Але під час скорочення штату ні начальника 6-го відділу (полковника В. Сухоніна), ані його заступника (полковника В. Секарева) звільнено не було. Хоч саме за санкцією цих двох осіб проводили численні агентурно-оперативні операції (за суттю – масові репресії) серед усіх конфесій УРСР протягом 1944 – 1953 рр. Скорочення штату антирелігійних підрозділів здійснювали переважно шляхом звільнення з посад звичайних оперативних працівників. Точні дані щодо чисельності скорочення штатних одиниць 6-х відділень обласних УКДБ УРСР віднайти не вдалося через брак відповідної документації в архівах обласних УСБУ [4, арк. 130].

Документально підтверджено, що після усіх кадрових ротацій (за даними на 1956 р.) співробітники 6-го відділу та 6-х відділень обласних УКДБ УРСР обслуговували⁵³ 1 496 легально діючих общин євангельських конфесій чисельністю 96 тис. осіб та розробляли через агентуру 1 664 общини євангельських конфесій загальною чисельністю 24 тис. осіб, які діяли «нелегально» (тобто без санкції РСРК та КДБ) [4, арк. 132]. Для ефективного

⁵² Через складну оперативну обстановку в релігійній сфері (нааявність великої кількості греко-католиків та єговістів) виняток складали Львівська, Тернопільська, Дрогобицька та Станіславська області, де оперативний штат налічував від 9 до 15 оперативних одиниць [22, арк. 86, 248].

⁵³ Оперативне обслуговування – це комплекс заходів (агентурно-оперативних та літерних), спрямованих на підтримання оперативного контролю за діяльністю підвідомчого органам КДБ об'єкту з метою її подальшого скерування в потрібному органам держбезпеки напрямку.

виконання роботи заступник голови КДБ УРСР полковник М. Мороз затвердив новий розподіл обов'язків між співробітниками 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР, розподіливши їх на три відділення. За кожним із відділень закріплювали відповідних агентів, зважаючи на лінію роботи відділення. Перше відділення (5 осіб) 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР отримало завдання з «обслуговування» об'єктів РПЦ та її екзархату, а також з виявлення антирадянських елементів серед духівництва, ченців, прихожан РПЦ та тих течій, які від неї відкололися (Істинно Православна Церква /ПЦ/, іоанніти, михайлівці, підгорнівці і т.д.). За начальником цього відділу капітаном В. Калашниковим⁵⁴ та його співробітниками закріплювали агентів, що працювали в екзархаті РПЦ України та були настоятелями різних соборів та монастирів РПЦ у Києві та Київській області («Омега», «Рязанец», «Федулин», «Коревич», «Коркин», «Наташа» та інш.) [4, арк. 241]. За другим відділенням (5 осіб за керівництва майора В. Полякова), яке проводило агентурно-оперативну роботу серед РКЦ, ліквідованої УГКЦ, євреїв і мусульман також закріпили відповідних агентів («Фруктовый», «Соломонов», «Исаковский», «Скоробогатов», «Брайнин» та ін.). Третє відділення (6 осіб), яке очолював майор К. Салтиков, обслуговувало легально діючі общини ВСЄХБ та ВСАСД⁵⁵, а також розробляло «нелегальні» общини п'ятидесятників, єговістів, адвентистів-реформістів тощо [4, арк. 130–131, 239–243]. За цим відділенням закріпили агентів з вищого керівництва ВСЄХБ та ВСАСД України. Такими особами стали «Березовский» (Д. Пономарчук, заступник О. Андреева у питанні роботи з ХЄВ), молоді керівники київських общин ВСЄХБ («Нартон», «Горский», «Ключ» та ін.). Були й агенти, які працювали серед «нелегальних» общин, а саме: єпископи ХЄВ – «Горошко» (Г. Понурко), «Донецкий» (М. Мурза), «Дубовской» та інші⁵⁶. [4, арк. 243]. Заступник начальника 6-го відділу В. Секарев мав на зв'язку агентів «Флинта» та «Муратова» (напевно керівників єврейських та мусульманських общин України відповідно), а начальник 6-го відділу В. Сухонін – «Рязанского» (республіканський пресвітер ВСЄХБ в Україні О. Андреев), «Косарева» (А. Міцкевич, перший заступник О. Андреева) та «Птицына» (митрополит Київський і Галицький, екзарх РПЦ України Іоанн /І. Соколов/) [4, арк. 239, 299]. На аналогічних засадах відбувся розподіл штатів, посадових обов'язків та агентури в 6-х відділеннях 4-х відділів обласних УКДБ УРСР.

Скорочення чисельності особового складу КДБ спричинило зменшення контингенту їх агентурного апарату. Слід зауважити, що реформування секретної мережі було розпочато ще Л. Берією у 1952 р. (наказ МДБ СРСР № 0015 від 15.01.1952 р.) [32, арк. 41]. У результаті виконання наказу агентурний склад МДБ УРСР протягом 1952 – 1953 рр. зменшився на 33 % (з

⁵⁴ Короткі біографічні дані з особових справ на В. Калашникова та інш. начальників відділень 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР наведені у додатку Б.

⁵⁵ Всесоюзна спілка адвентистів сьомого дня.

⁵⁶ Загалом агентурний апарат 4-ого СПУ КДБ УРСР, до складу якого входив 6-й відділ, на 01.01.1954 р. налічував 464 агенти [13, арк. 3].

203 750 до 137 270 осіб) [77, арк. 54]. Насамперед був ліквідований контингент «інформаторів» (в агентурній мережі залишили тільки спецагентів, агентів та резидентів) [32, арк. 45 зв.]; [56, с. 507]. Наступне масштабне скорочення відбулося в результаті виконання вимог постанови ЦК КПРС від 12.03.1954 р., в якій наведено глибокий аналіз стану тогочасної секретної мережі радянських органів держбезпеки та вказано «на недоцільність наявності надмірно великого числа агентів» [56, с. 506]. Виконуючи вимоги постанови, керівництво КДБ СРСР видало кілька наказів (№ 00405 від 20.07.1954 р., № 00420 від 14.07.1955 р. та ін.), які стосувалися скорочення агентурної мережі та покращення ефективності оперативно-агентурної роботи [33, арк. 176-179]; [56, с. 506].

У результаті виконання наказів контингент агентурної мережі КДБ УРСР зменшився у 1954 р. до 57 430 (на 58 %), а у 1955 р. – до 27 895 осіб (ще на 51 %), що складало майже 14 % від її загальної кількості у 1952 – 1953 р. (203 750 осіб) [77, арк. 54]. Скорочення відбулося за рахунок виключення із секретної мережі агентів, які «не були гідні довіри та не здатні за своїми особистими якостями і контррозвідувальними можливостями надавати допомогу чекістським органам, а також раніше вдавалися в роботі до брехні, фальсифікації матеріалів, дворушництва та провокаційних дій» [56, с. 507]. Для того, щоб таке масштабне скорочення агентурного апарату не позначилося на якості оперативної роботи, положеннями наказу № 00405 вводили нову категорію сексотів – «довірені особи» [56, с. 509]. Довірені особи мали поєднувати функції інформаторів та секретних агентів, але оперативний контакт із ними підтримували на основі «довірчих відносин» і не оформлювали «жодними письмовими зобов'язаннями» [57, с. 53]. Тому оперативних псевдонімів їм не давали, особових справ на них не заводили та на централізований агентурний облік не ставили [56, с. 509]. Це унеможливило з'ясування кількісного складу довірених осіб в секретному апараті КДБ УРСР та тих агентурно-оперативних завдань, які вони виконували. За визначенням чекістів «довірена особа» мала бути «чесною радянською людиною», яка «в силу певних умов своєї роботи або особистих даних, може надати органам КДБ більшу допомогу, ніж хтось інший, в забезпеченні нас (КДБ – Авт.) своєчасною інформацією про факти або осіб, які становлять інтерес для органів радянської безпеки» [57, с. 53]. Співробітник КДБ мав право встановлювати довірчі відносини з будь-яким радянським громадянином та схилити його на основі патріотизму до агентурної співпраці з КДБ [57, с. 54]. По суті, прагнення співробітників КДБ зробити потенційними агентами свідомих радянських громадян (до чого їх і закликав у своєму виступі на червневій нараді 1954 р. М. Хрущов), на нашу думку, і стало лейтмотивом реформування агентурної мережі апарату КДБ.

На підтвердження цієї думки можна навести цитату зі статті новопризначеного начальника 4-го СПУ КДБ СРСР генерал-лейтенанта Є. Питовранова, яку було надруковано в цілком таємному на той час службовому збірнику КДБ СРСР (1959 р. Випуск №2): «стосунки

оперативного працівника і довіреного <...> мають бути стосунками радянських людей, добре знайомих, що мають певні спільні обов'язки для забезпечення державної безпеки. Довірений повинен бачити в представнику органів державної безпеки поважну людину, якій він вважає за свій обов'язок повідомити дані, що на його думку, становлять інтерес для забезпечення державної безпеки своєї Батьківщини» [57, с. 54]. Такий підхід до агентурно-оперативної роботи в професійній мові чекістів стали називати «розширенням та зміцненням зв'язків органів державної безпеки з масами трудящих». Його ідея полягала в суттєвому розширенні можливостей КДБ та одночасному звільненні їх від бюрократичної тяганини при оформленні агентурно-оперативних відносин.

Реформування агентурного апарату КДБ призвело й до скорочення негласної мережі антирелігійних підрозділів радянських спецслужб України. На кінець 1949 р. їх агентурний апарат в УРСР становив 6 997 осіб, із яких 2 981 сексот працював серед євангельських конфесій, 2 745 – РПЦ, ще 1 271 – РКЦ, УГКЦ, євреїв тощо [22, арк. 50]. На 1953 р. в результаті виконання наказу МДБ СРСР № 0015 агентурний апарат антирелігійних підрозділів за всіма лініями роботи був скорочений на 60 % (щодо євангельських конфесій – на 43 % і налічував 1 679 осіб) [4, арк. 50, 52]. Як зазначено у звітній документації радянських спецслужб: «При скороченні оперативної мережі брали до уваги специфіку роботи серед духовенства, церковників і сектантів, в силу чого скорочення агентурного апарату йшло тільки за рахунок виключення розшифрованої і непрацездатної агентури, завербованої без достатнього вивчення в перші дні визволення України від німецьких окупантів» [4, арк. 50].

Станом на 25.08.1954 р. агентурний контингент 4-го СПУ КДБ УРСР налічував 288 осіб (на 01.01.1954 р. було 464 особи), із яких 235 осіб – агенти, 1 особа – резидент та 52 особи – утримувачі квартир для явок з агентурою [13, арк. 1]. Більшість залишених агентів мала вищу освіту – 131 особа (тобто 55 %). Інші – середню та незакінчену вищу – 71 особа (30 %); початкову освіту – 33 особи (15 %) [13, арк. 1]. Важливо також звернути увагу на періоди вербування агентів: 10 осіб було завербовано в період від 1925 по 1930 рр.; 27 – протягом 1931 – 1940 рр.; 36 – в 1941–1945 рр.; 70 – в 1946–1950 рр.; 91 – з 1951 – 1954 рр. (див. рис.) [13, арк. 2].

Рис. Розподіл агентурного контингенту 4-го СПУ КДБ УРСР на 25.08.1954 р.

Бачимо, що найбільший відсоток проведених вербувань співробітниками 4-го СПУ припадав саме на період від 1951 до 1954 рр., що можна пов'язати з виконанням наказів № 0015 та № 00405. Але за висновком перевірки, проведеної у серпні 1954 р. центральним апаратом КДБ УРСР, стан агентурно-оперативної роботи 4-го СПУ КДБ УРСР та його підрозділів було оцінено як незадовільний. Інспектори констатували наявність в агентурній мережі 4-го, 5-го та 6-го відділів 4-го СПУ КДБ УРСР дезінформаторів, дворушників та розшифрованих агентів, які «бодай якоїсь цінності не мають, а лише заважають справам оперативного складу» [44, арк. 61]. Перевіркою виявлено, що більшість розшифрованих агентів не було звільнено саме в 6-му відділі [13, арк. 8]. Це були переважно звичайні віряни, яких обтяжувала співпраця з органами КДБ і які розголосили про свої зв'язки зі спецслужбами членам своєї родини, розроблюваним ними суб'єктам або керівникам релігійної громади на сповіді (які часто-густо належали до агентури КДБ і доповідали про цих парафіян своїм кураторам) [13, арк. 8, 9].

Інспектори висунули вимогу до начальника 6-го відділу полковника В. Сухоніна якнайшвидше позбутися такого «баласту» та зосередитися на роботі із «працездатною» агентурою (з якою теж, слід зауважити, було не все гаразд). Комісія з'ясувала, що агенти «Березовский» (Д. Пономарчук) та «Рязанский» (О. Андреев) тривалий час не отримували від своїх кураторів (М. Щелкунова та В. Сухоніна відповідно) жодних серйозних завдань, а тому замість агентурних донесень надавали в органи КДБ «копії місячних звітів старших пресвітерів областей УРСР про стан і сектантську діяльність общин ЄХБ та інших документів офіційного порядку» [13, арк. 20]. Агент «Косарев» (А. Міцкевич), прикриваючись своїм негласним становищем, розпочав роботу, спрямовану на залучення до общин ЄХБ молоді [13, арк. 16]. Активний проповідник київської общини ВСЄХБ агент «Нартон» намагався ухилятися від розробки осіб, які цікавили органи держбезпеки [13, арк. 11]. Агент «Донецкий» (єпископ ХЄВ М. Мурза) замість того, щоб дезорганізувати нелегальні общини п'ятидесятників та вдаватися до заходів щодо їх об'єднання з баптистами, став їх зміцнювати, ознайомивши з основними засадами конспірації [13, арк. 16].

У висновку комісії знаходимо пояснення виявлених недоліків. Члени комісії закидали начальникам 4-го СПУ КДБ УРСР С. Крикуну та 6-го відділення 4-го СПУ КДБ В. Сухоніну, що вони «щоденно та поглиблено не занурюються в роботу з агентурою кожного оперативного працівника, на контрольних явках бувають вряди-годи, агентурні доноси читають мало та в низці випадків не надають за ними жодних вказівок, слабо контролюють роботу оперативного складу з агентурою та не надають повсякденної допомоги в усуненні недоліків і докорінному покращенні роботи з агентурою» [44, арк. 62]. У підсумку комісія визнала, що агентурно-оперативну роботу службовці 6-го відділу тривалий час проводили не за напрямом реалізації «гострих» агентурно-оперативних комбінацій задля очолення та дезорганізації

релігійного «підпілля» УРСР, а за напрямом «репресування керівного та найбільш активного елементу» серед вірян [13, арк. 23]. У наслідок такого підходу релігійне «підпілля» замість заарештованих «ватажків» обирало нове керівництво і під його орудою зберігало життя конфесіям.

Для усунення недоліків діяльності антирелігійних підрозділів керівництво КДБ УРСР 1954 р. видало наказ № 0061, за яким С. Крикуну та В. Сухоніну було поставлене завдання щодо зміни напряму агентурно-оперативної роботи. Новий начальник КДБ УРСР В. Нікітченко вимагав від них розробити комплекс спеціальних «гострих» агентурно-оперативних комбінацій, спрямованих не тільки на репресування лідерів «підпільного» релігійного руху, а й на проведення заходів з дезорганізації власне «сектантського та церковно-монархічного підпілля» водночас. Названим кураторам керівництво служби вказувало поновити контроль за діяльністю агентури з числа пресвітерсько-керівного складу «легальних сект» (тобто ВСЕХБ та ВСАСД) задля того, щоб запобігти дворушництву та ліквідувати недбале ставлення агентів до своїх обов'язків [44, арк. 66].

Скорочення агентурної мережі та зміна напряму агентурно-оперативної роботи спричинило перегляд та скорочення документації оперативного обліку МДБ-КДБ. За інформацією О. Бажана, виконуючи накази КДБ СРСР № 00405 та № 00511 («Про порядок прийому, систематизації, збереження та ревізії оперативних архівів в органах КДБ при РМ СРСР та переліку основних оперативних матеріалів та справ КДБ із зазначенням термінів архівного збереження»), співробітники КДБ УРСР провели велику «чистку» архівної та агентурно-оперативної документації. В результаті чого переглянуто 803 593 справи агентурної розробки на 1 031 768 осіб; 713 445 слідчих справ на 1 172 558 осіб; 1 838 491 фільтраційна справа репатріантів на 1 838 491 особу; 8 808 збірників компрометуючих матеріалів на 550 552 особи; 7 701 літерна справа; 3 208 матеріалів т. зв. «підсобного» обліку; 887 761 особова та робоча справа агентури на 887 761 особу; 4 263 007 справ агентурної розробки на 5 481 097 осіб [193, с. 316].

За результатами проведеного перегляду з оперативно-довідкового обліку було знято 2 684 263 особи, тобто 52 % від загальної кількості осіб, що перебували на обліку за архівно-оперативною документацією. Крім того, співробітники КДБ УРСР склали акти на утилізацію 1 171 614 справ на 1 698 653 особи та передали на зберігання до фонду припинених справ та справ таємного провадження 828 712 справ на 985 610 осіб. Ними також було передано до МВС УРСР 297 550 кримінальні справи на різну категорію осіб. Юридичною підставою для перегляду такої кількості справ стало відкриття агентурно-оперативних та слідчих проваджень колишніми співробітниками МДБ-МВС УРСР за малозначними правопорушеннями або неперевіреними агентурно-оперативними даними, що унеможливило їх подальшу реалізацію через їхню фальсифікацію. Загалом за звітною документацією радянських спецслужб їх оперативні архіви внаслідок проведеної «чистки»

скоротилися на 1 470 164 справи або на 34,3 % [30, арк. 272–272 зв.]; [193, с. 316].

Перегляд оперативно-довідкового обліку здійснили і співробітники антирелігійних підрозділів МДБ-КДБ. За даними документації МДБ УРСР на 1952 р. на оперативному обліку та в агентурно-оперативній розробці «церковно-сектантського» спрямування перебувало 3 543 особи, з яких 1 298 осіб були фігурантами 249 агентурних справ [4, арк. 43]. На січень 1953 р. за всіма видами оперативного обліку пов'язаних «церковно-сектантською» тематикою налічували вже 2 606 осіб (що на 26 % менше, ніж у 1952 р.), при цьому 235 агентурними справами було охоплено 1 075 осіб [4, арк. 52]. На середину 1950-х рр. на оперативний облік та в агентурно-оперативну розробку по «церковно-сектантській» лінії 6-м відділом 4-го СПУ КДБ УРСР та його відділеннями на периферії було взято лише 1 657 осіб, із яких 603 особи проходили за 124 агентурними справами, а 1 054 особи – за справами-формулярами (тобто на 36 % менше, ніж у 1953 р. і на 52 % менше, ніж у 1952 р.) [4, арк. 266].

Отже, скорочення контингенту оперативного обліку внаслідок перегляду відповідних справ вдвічі розвантажило органи КДБ УРСР та їх агентурний апарат і створило можливість сконцентруватися на вдосконаленні агентурно-оперативної та слідчої роботи.

Проведена 30.09.1954 р. центральним апаратом КДБ УРСР перевірка стану слідчої роботи та дотримання працівниками КДБ УРСР норм радянського законодавства показала, що «в агентурно-оперативній та слідчій роботі КДБ України дотепер не зжито фактів порушень соціалістичної законності та кримінально-процесуальних норм ведення слідства» [44, арк. 86]. Як типові порушення було названо застосування психічних та фізичних засобів впливу на підслідних, фальсифікація матеріалів слідства, недбале ставлення до його проведення (нецілеспрямована організація допитів, невміле використання речових доказів, слабка доказова база та ін.), порушення визначених термінів та норм ведення слідства тощо [44, арк. 88, 90]; [193, с. 317]. Перевіркою організації слідчої роботи за «церковно-сектантською лінією» за весь пізньосталінський період з'ясовано, що службовці МДБ-КДБ систематично припускалися «помилки в оформленні матеріалів щодо арешту учасників антирадянського сектантського підпілля» [44, арк. 88]. Чекістам закидали, що вони не розрізняли «звичайне відправлення релігійних культів від ворожої діяльності», а тому неправомірно ставили «питання про арешт рядових учасників сект без встановлення їх конкретної антирадянської роботи» [44, арк. 88].

Отже, у висновку комісії визнано незаконним арешт та подальше засудження великої кількості вірян, які не вчиняли антирадянської діяльності (наприклад, п'ятидесятники або т. зв. «чисті баптисти»), а лишень задовольняли власні релігійні потреби без санкції РСРК. Такі дії власне не було кваліфіковано карним законодавством як злочин, що загрожував безпеці радянської держави. Вони підпадали під категорію адміністративних

правопорушень, покаранням за які міг бути штраф, а не позбавлення волі терміном від 10 до 25 років.

Через низьку якість слідчої роботи тільки у серпні 1954 р. органам КДБ УРСР були повернуті районними та обласними судами на дослідження справи на 216 осіб, в тому числі УКДБ Закарпатської області – на 22 особи, Волинської – 17, Станіславської – 16, Львівської – 15, Тернопільської – 13, Дрогобицької – 12, Кримської – 11, Сталінської – 11, Житомирської – 8, Київської – 8, Чернівецької – 7, Дніпропетровської – 5 осіб [44, арк. 89].

За результатами перевірки керівництвом КДБ УРСР було ухвалено постанову, в якій основною причиною незадовільної якості слідчої роботи визнано недбале ставлення службовців слідчих відділів МДБ-КДБ УРСР до своїх обов'язків та їхню професійну некомпетентність. Показово, що на 1954 р. в УКДБ Дрогобицької, Житомирської, Кримської, Миколаївської, Хмельницької, Сталінської та Чернівецької областей не було жодного слідчого з вищою чи неповною вищою освітою. З незавершеною середньою та початковою освітою в слідчих органах КДБ УРСР на 1954 р. працювало 19,2 % співробітників, з вищою та неповною вищою – 20,6 %, із яких тільки 12 % мали вищу юридичну освіту) [44, арк. 92–94]; [193, с. 320]. Для підвищення освітнього рівня слідчих КДБ, ЦК КПРС та КДБ СРСР видали кілька постанов, якими зобов'язали органи КДБ приймати на слідчу роботу тільки тих працівників, які мають вищу юридичну освіту. В результаті виконання цих постанов на 01.01.1959 р. вже 95 % співробітників слідчих відділів КДБ СРСР мали вищу та незакінчену вищу юридичну освіту [56, с. 505].

Для покращення слідчої роботи за «церковно-сектантською» лінією КДБ СРСР від 1954 до 1959 рр. провів комплекс нарад співробітників антирелігійних підрозділів та слідчих відділів і видав низку різних постанов. На їх підставі КДБ СРСР зрештою 26.03.1960 р. видав наказ № 25сс «Огляд практики розслідувань кримінальних справ на церковників та сектантів» [35, арк. 76–84]. У цьому документі викладено методику проведення розслідувань кримінальних справ щодо учасників «антирадянського церковно-сектантського підпілля». В її основу було покладено «поєднання слідчих дій з агентурно-оперативними заходами» у боротьбі проти «церковно-сектантського підпілля» [35, арк. 78]. Співробітникам антирелігійних підрозділів було вказано на завдання збирати незаперечні докази «злочинної» діяльності контрольованого суб'єкта в ході проведення агентурно-оперативних заходів. При виконанні такої роботи було рекомендовано використовувати не тільки агентурно-оперативні комбінації за «церковно-сектантською» лінією, а й такі літерні заходи⁵⁷, як прослуховування (літера-Н), зовнішнє спостереження (літера-НН), перлюстрація кореспонденції (ПК) тощо [35, арк. 78]. Службовці ж слідчих відділів, в свою чергу, мали вміло легалізувати оперативні матеріали, отримані за допомогою літерної техніки та

⁵⁷ Літерні заходи (пізніше – оперативно-технічні заходи) – заздалегідь заплановані і здійснювані органами держбезпеки дії, пов'язані з негласним застосуванням оперативної техніки щодо злочинців і осіб, які підозрюються в проведенні підривної або «антирадянської» діяльності [159, с. 154, 161].

агентурно-оперативним шляхом, для того, щоб в подальшому долучити їх як речові докази до кримінальної справи. На їх основі слідчі мусли адекватно організувати слідство і в такий спосіб довести провину підслідних. При цьому було категорично заборонено застосовувати засоби психічного та фізичного впливу до підслідних. Після проведення слідства кримінальні справи щодо організаторів «антирадянських сектантських угруповань» та їх найближчих помічників співробітники КДБ мали передавати до суду. Щодо причетних до цих проваджень рядових вірян, у разі відсутності серйозних правопорушень, рекомендовано було «профілакувати»⁵⁸ [35, арк. 78-79, 81].

За сприяння ЦК КПРС протягом 1954 – 1959 рр. службовці органів КДБ СРСР розробили комплекс спеціальних профілактичних заходів, які мали застосовувати одночасно з агентурно-оперативною та слідчою роботою у боротьбі з «антирадянським церковно-сектантським підпіллям». Вичерпний перелік таких заходів викладено у наказі КДБ СРСР № 37сс «Огляд проведених у 1958 р. деякими органами КДБ профілактичних заходів щодо церковників та сектантів» від 17.04.1959 р. Усі профілактичні заходи поділено на два види: гласні та негласні. Негласні форми профілактики службовці органів КДБ мали реалізовувати через агентів та довірених осіб «виховного» впливу на вірян з метою переконання їх у необхідності розриву з релігією та подальшого публічного визнання неприпустимими власних «злочинних» дій. Гласні форми профілактики полягали в «негласному» запрошенні вірянина співробітниками антирелігійних підрозділів для профілактичної бесіди у відділі КДБ; 2. офіційному виклику до органів КДБ; 3. профілактичних заходах за участю керівництва партійних, комсомольських і профспілкових органів за місцем роботи чи навчання; 4. профілактиці шляхом взяття на поруки громадськістю; 5. профілактичних слуханнях в товариських судах; 6. профілактиці через ЗМІ (пресу, радіо, кіно тощо); 7. переконанні вірянина в доцільності виступу з публічним каяттям та із заявою в ЗМІ про розрив з релігією тощо [34, с. 127–142]; [221, с. 125].

Застосування профілактичних заходів щодо вірян у поєднанні з агентурно-оперативною та слідчою роботою за «церковно-сектантською лінією» мало стати, за задумом чекістів, «гуманним» та водночас ефективним засобом боротьби з «антирадянським підпіллям» у релігійній сфері. Варто зауважити, що особи щодо яких службовці КДБ проводили так звані профілактичні заходи вважали, що проти них вжито «позасудові репресії» та заходи непрямого психологічного тиску (застосування яких суворо заборонялося керівництвом КДБ) [370]. Слушність таких оцінок т. зв. профілактичних заходів КДБ, підтверджено в сучасних історичних дослідженнях. Наприклад, член правління правозахисного товариства «Меморіал» О. Черкасов на основі контент-аналізу з'ясував, що «у профілактичних бесідах пізньорадянського періоду співвідношення речень,

⁵⁸ Профілакування – сукупність заходів виховного впливу, що застосовувалися органами КДБ самостійно або спільно з іншими державними органами або громадськими організаціями щодо конкретних осіб з метою запобігання вчиненню з їх боку державних злочинів і політично шкідливих вчинків [159, с. 238].

що містили слова "тюрма", "табір" до решти становило приблизно 1:100» [370].

Провівши скорочення апарату держбезпеки та агентурної мережі, а також заклавши підвалини реформування радянських спецслужб, члени Президії ЦК КПРС оголосили реабілітацію жертв злочинної діяльності каральних органів. Але слід зауважити, що перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов керувався не мотивами гуманізму чи справедливості. На думку російських дослідників А. Артизова та Ю. Сигачева «Хрущов добре засвоїв сталінські методи використання компрометуючих матеріалів для ослаблення суперників у боротьбі за владу», а тому підтримав процес реабілітації, запущений ще Л. Берією. М. Хрущов мав на меті скомпрометувати свого головного опонента – Г. Маленкова [173, с. 9], замішаного у фальсифікації т. зв. «Ленінградської справи», за якою було безвинно засуджено 246 партійних діячів ленінградського ЦК, із яких 26 осіб – страчено [350, с. 21]. Після реабілітації партійної еліти (дружин В. Молотова та М. Калініна, брата Л. Кагановича) та інших владних осіб, процес реабілітації поширили і на решту радянських громадян [173, с. 5, 9].

4 травня 1954 р. ЦК КПРС видав постанову «Про перегляд справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що містяться в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і знаходяться у засланні на поселенні». Для реалізації положень цього документа під контролем ЦК КПРС були утворені Центральна та місцеві комісії з перегляду кримінальних справ засуджених. До складу цих структур залучили представників від прокуратури, Мінюсту, МВС та КДБ [56, с. 499–500]. В Українській РСР було створено 22 такі обласні комісії [191, с. 30]. У ході їх роботи від червня 1954 р. до лютого 1956 р. було переглянуто 81 921 кримінальну справу на 130 464 особи, засуджених за контрреволюційні та «антирадянські» злочини, в результаті чого 4 000 вірян було звільнено з концтаборів [76, арк. 235]; [191, с. 30]. З-посеред звільнених були єпископи Всеукраїнського союзу ХЄВ, ЦХВЄ та БЦП, раніше заарештовані в рамках централізованої агентурної справи «Пророки» (П. Бідаш, П. Шокало, П. Ільчук та ін.); окремі керівники так званих «чистих» баптистів (напр. О. Прокоф'єв); а також чимало осіб з пресвітерсько-проповідницького активу ЄХБ та ХЄВ, заарештованих у результаті масштабних агентурно-оперативних операцій НКДБ-МДБ у 1944 – 1953 рр.

Водночас аналізована постанова не стала підставою для перегляду справ на осіб, які тісно співпрацювали з нацистським окупаційним режимом або «антирадянську» діяльність яких, на переконання членів комісій, було ґрунтовно доведено. З подібних мотивів у реабілітації було відмовлено шеф-єпископу Всеукраїнського союзу ХЄВ Г. Понурку, голові Всеукраїнського союзу ЄХБ Д. Шаповалову, його заступнику П. Подзорову, організаторам руху «чистих» баптистів М. Зюбанову, Я. Литвиненку, О. Гаражі, О. Зернову та ін. Не підлягали реабілітації особи, які активно підтримували нацистський окупаційний режим в обмін на свободу віросповідання, але їх звільнили з

ГУЛАГу після відбуття повного терміну покарання [4, арк. 351]; [14, арк. 5, 24, 26]; [83, арк. 161–173, 189–191, 200, 208–215]; [85, арк. 327–330].

Для запобігання у подальшому застосуванню незаконних дій чиновниками радянських органів влади щодо вірян, ЦК КПРС 11.10.1954 р. видав постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». В ній звернено увагу працівників усіх радянських установ на те, що основною помилкою у впровадженні антирелігійної політики комуністів була організація боротьби не проти власне релігійного світогляду, а проти вірян. Тому ЦК КПРС перед відповідальними працівниками обкомів та крайкомів КПРС, ЦК союзних республік, а також усіх партійних установ СРСР було поставлено суперечливе завдання – виправити наслідки цієї помилки і розпочати боротьбу саме із «релігійними забобонами», не зачіпаючи при цьому почуттів вірян [276, с. 474–478].

Отже, проведене апаратом ЦК КПРС реформування радянських спецслужб за таємною постановою ЦК КПРС від 12.03.1954 р., переслідувало дві основні мети. З одного боку – реформа органів держбезпеки була спрямована на їх повне підпорядкування апарату ЦК КПРС, що врешті-решт призвело до пониження їх державного статусу (з рангу самостійного міністерства /МДБ/ до комісії /комітету/ при Раднаркомі СРСР). А з іншого – на послаблення репресивної складової в їх роботі і обмеження функцій внутрішньополітичного контролю. Однак реформою не було унеможливлено виконання радянськими спецслужбами репресивних та контрольних функцій. Йшлося лише про надання їм більш цивілізованих форм, які б відповідали новим політичним умовам.

У роботі за релігійною лінією зміни торкнулися лише скорочення агентурного контингенту, але саму агентурну мережу, створену в середовищі ВСЄХБ із її пресвітерсько-керівного складу ще за часів пізнього сталінізму, так і не було ліквідовано. Власне її очистили від зайвого «баласту», поповнили молодими та перспективними агентами («Нартоном», «Ключом», «Абрамовим», «Горским») і закріпили різними внутрішніми наказами за співробітниками релігійних підрозділів. Впровадження цих заходів мало на меті посилення оперативного контролю КДБ за діяльністю общин ВСЄХБ у добу хрущовської «відлиги».

Щодо таких незареєстрованих у РСРК конфесій, як п'ятидесятники, завдання КДБ залишалися незмінними ще з часів пізнього сталінізму: остаточна ліквідація цього «антирадянського підпілля» та об'єднання общин ХЄВ із ВСЄХБ. Залишаючи незмінним об'єкт роботи за цією лінією, ЦК КПРС вимагав від КДБ лише пом'якшити форми та методи її проведення. На практиці це означало застосування точкових репресій у поєднанні із агентурно-оперативною та профілактичною роботою. Такі завдання, поставлені ЦК КПРС перед КДБ у роботі серед протестантів, суперечили офіційному курсу релігійної політики СРСР, сформульованому в постанові ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», виданій 11.10.1954 р. Ця суперечливість, на нашу думку, є

яскравим прикладом подвійних стандартів комуністичного режиму у ставленні до «сектантів», які існували протягом усього періоду десталінізації та «відлиги».

Підсумовуючи, можна стверджувати, що внаслідок запроваджених реформ радянські спецслужби так і не позбавили повністю каральних функцій, що надало можливість функціонерам ЦК КПРС використовувати їх у період десталінізації та «відлиги» для зміцнення влади та боротьби із «внутрішніми ворогами» комуністичного режиму.

3.2. Боротьба органів КДБ проти «нелегального» руху п'ятидесятників УРСР у період «хрущовської відлиги»

Постановою ЦК КПРС «Про основні завдання органів державної безпеки СРСР» від 12.03.1954 р. та наказом КДБ СРСР № 00405 від 20.07.1954 р. було збережено одним із пріоритетних напрямів роботи органів КДБ боротьбу із «антирадянським церковно-сектантським підпіллям» [15, арк. 246–247]; [56, с. 510–511]. Послуговуючись цими документами, працівники радянських спецслужб і в період «відлиги» опікувалися завданнями з ліквідації «нелегальних» п'ятидесятницьких общин, лідери яких не бажали приєднуватися до ВСЄХБ. Протягом 1954 – 1955 рр. КДБ УРСР розробив міжобласні та загальнореспубліканський плани з ліквідації так званого «антирадянського підпілля» ХЄВ [7, арк. 80, 114, 148]; [17, арк. 205]. На їх основі керівництво КДБ СРСР 24.11.1956 р. затвердило загальносоюзний план з ліквідації громад названого «підпілля» [4, арк. 350]. На жаль оригінали цих документів не вдалося виявити в архівних фондах СБУ, але їх зміст можна частково відтворити, проаналізувавши похідну (накази та звіти) документацію КДБ УРСР про хід їх виконання.

Аналіз похідної документації дозволив з'ясувати, що підставою для наступу на п'ятидесятників у цей період стало твердження керівництва КДБ, що після розгрому нацистської Німеччини та від початку «холодної» війни общини п'ятидесятників СРСР, які не інтегрувалися до ВСЄХБ (тобто були непідконтрольні КДБ), переорієнтувалися у своїй «антирадянській» діяльності з району на країни англо-американського блоку. За цією доктриною ці громади прагнули встановити зв'язки із світовим п'ятидесятницьким центром, який, за концепцією КДБ, діяв у США під повним контролем американської розвідки [4, арк. 176, 178]; [5, арк. 11, 90, 92, 99]. Щоб буцімто запобігти об'єднанню «антирадянського підпілля» ХЄВ з американськими спецслужбами, співробітники КДБ й розробили відповідні плани їх ліквідації.

У планах передбачалося протягом 1954 – 1955 рр. провести вербовку серед єпископату ХЄВ (зокрема тих, хто повертався із виправних таборів) та сформувати з них т. зв. «ініціативну групу» – представницький орган ХЄВ, який би формально виступив від імені усіх п'ятидесятницьких громад з ініціативою щодо об'єднання їх із ВСЄХБ. Через представників цієї ініціативної групи та пресвітерсько-керівний склад ВСЄХБ, КДБ мав виявляти

ті общини ХЄВ, які уникали приєднання до ВСЄХБ. Керівництво таких общин слід було брати в активну агентурно-оперативну розробку, вербувати та використовувати для переконання членів їх общин вступати до ВСЄХБ. У разі відмови лідерів ХЄВ погоджуватися на співпрацю з КДБ, їх слід було скомпрометувати перед одновірцями та заарештовувати, а їхні общини – дезорганізувати, вдаючись до різних профілактичних заходів. За тими ж общинами п'ятидесятників, які увійдуть до складу ВСЄХБ, службовцям КДБ було наказано встановити оперативний контроль, а агентурі ЄХБ – вживати заходів щодо перевиховання вірян «у дусі визнання законів радянської влади» [5, арк. 29]; [16, арк. 148, 352]; [17, арк. 69, 205]; [46, арк. 118].

Роботу з вербування агентів з єпископсько-пресвітерського складу ХЄВ було розпочато після видання наказу 4-го СПУ КДБ УРСР за № 4/6-7459 від 25.12.1954 р. За ним на начальників обласних УКДБ було покладено обов'язок встановити спостереження за поведінкою релігійних «авторитетів», які поверталися з місць позбавлення волі внаслідок реабілітації, амністії або завершення терміну покарання [14, арк. 1]. У ході виконання наказу було встановлено, що в грудні 1954 р. до смт П'ятихатки Дніпропетровської області з Карагандинського табору (Казахська РСР) прибув, звільнений по завершенні терміну покарання колишній шеф-єпископ Всеукраїнського союзу ХЄВ Г. Понурко [14, арк. 5]. Звільненого Г. Понурка відвідали колишні керівники ХЄВ Дніпропетровської, Запорізької, Черкаської, Кіровоградської та інших областей України, більшість з яких теж було звільнено з ГУЛАГу [16, арк. 113, 144]; [15, арк. 182].

Лейтмотивом зустрічі було бажання обласного керівництва ХЄВ, з огляду на нові політичні умови та постанову ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 11.10.1954 р., отримати від Г. Понурка згоду на активізацію релігійної діяльності та поновлення клопотання перед радянським урядом про реєстрацію союзу ХЄВ окремо від ВСЄХБ. Завдяки застосуванню комбінації літерних (літера-Н) та агентурно-оперативних заходів службовці КДБ встановили, що Г. Понурко на активізацію релігійної діяльності не погодився та висловив думку про необхідність об'єднання усіх общин ХЄВ із ВСЄХБ [15, арк. 182]. Його в цьому підтримав член правління колишнього Всеукраїнського союзу ХЄВ М. Бут.⁵⁹ У грудні 1955 р. Г. Понурко та М. Бут були завербовані до агентурної мережі КДБ під псевдонімами «Горошко» та «Лысов». КДБ влаштував їх на посади помічників старшого пресвітера ЄХБ у Дніпропетровській області М. Мельникова-«Миргородского» із завданням проводити роботу, спрямовану на дезорганізацію «нелегальних» общин ХЄВ та переконання їх вірян у необхідності об'єднання із ВСЄХБ [4, арк. 347]; [7, арк. 51, 67]; [16, арк. 26].

Для переконання інших керівників ХЄВ до вступу у ВСЄХБ, відповідальні службовці КДБ поширили через старших пресвітерів ВСЄХБ

⁵⁹ Можна припустити, що, провівши в ГУЛАГу 18 та 10 років відповідно, Г. Понурко та М. Бут не бажали туди повертатися, а тому, після чергового звільнення, вирішили піти на компроміс із владою.

заяву Г. Понурка та М. Бута, написану ними 07.12.1955 р. на адресу О. Андреева. В ній колишні керівники ХЄВ висловили повну згоду із серпневою угодою і обіцяли «підтримувати благословенну єдність ВСЄХБ та працювати на користь єдності, особливо серед тих вірян п'ятидесятників, які ще не об'єдналися із ВСЄХБ, з тим, щоб їх залучити та приєднати до об'єднаного братства ЄХБ» [122, арк. 251] (додаток В). За документами КДБ рядові віряни ХЄВ проігнорували цю заяву, припустивши, що її написано під тиском органів держбезпеки [17, арк. 249]. Водночас такі найстаріші єпископи ХЄВ, як П. Ільчук, Д. Труханов, М. Кузьменко, П. Шокало, яких також звільнили з ГУЛАГу, вирішили більше не випробовувати долю і, наслідуючи приклад Г. Понурка і М. Бута, пристали на приєднання до ВСЄХБ. Під час вступу до ВСЄХБ службовці КДБ завербували їх у якості агентів та поставили перед ними завдання проводити роботу, спрямовану на дезорганізацію «нелегальних» общин ХЄВ і об'єднання їх із ВСЄХБ [4, арк. 347]; [7, арк. 67, 80]; [16, арк. 148-149]. Із названих єпископів та лідерів ХЄВ органами КДБ була утворена т. зв. ініціативна група республіканського масштабу. Метою її діяльності було проведення об'єднання общин ХЄВ із ВСЄХБ. Очолили цю групу агенти «зі стажем» – Д. Пономарчук, Г. Горошко та П. Теслюк, які ще з 1940-х рр. співпрацювали з НКДБ-КДБ.

Проте не всі єпископи ХЄВ погодилися на вступ до ВСЄХБ. Наприклад, П. Бідаш, перебуваючи в Інтинському таборі (Комі АРСР), зорганізував навколо себе частину молоді та авторитетів із пресвітерсько-керівного складу ХЄВ (І. Левчука, В. Білиха, К. Кружко, М. Місюру) і створив із них ініціативну групу для клопотання перед РСРК СРСР про реєстрацію ХЄВ окремо від ВСЄХБ. Дана ініціативна група надіслала до активу п'ятидесятників України листа із закликом не поспішати із вступом до ВСЄХБ, а, з огляду на нові політичні умови, домагатися реєстрації самостійного союзу [16, арк. 64]. Звільнившись 27.11.1955 р. із табору, П. Бідаш особисто відвідав Москву, де подав відповідні заяви на ім'я голови РСРК І. Полянського та голови Президіуму ВР СРСР К. Ворошилова. У цих заявах єпископ, посилаючись на постанову ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (11.10.1954 р.), статтю 124⁶⁰ Конституції СРСР (1936 р.), п. 2 Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (1918 р.), а також на численні порушення баптистами серпневої угоди, просив дозволити п'ятидесятникам відновити власний релігійний союз та зареєструвати його в органах радянської влади окремо від ВСЄХБ [16, арк. 64]; [86, арк. 5–6].

Дізнавшись про такі дії П. Бідаша, перед відповідальними службовцями КДБ було поставлено завдання провести з ним профілактичну роботу та схилити його до співпраці у статусі секретного агента. Для цього 13.01.1956 р. до смт П'ятихатки, де мешкав П. Бідаш, прибули від дніпропетровського

⁶⁰ Стаття 124. З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в СРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами.

УКДБ агенти «Горошко» (Г. Понурко), «Лысов» (М. Бут) та «Миргородский» (М. Мельников). Вони мали завдання роз'яснити П. Бідашу небезпечність його вчинків та зорієнтувати єпископа на приєднання до їхньої ініціативної групи. Вислухавши їх, П. Бідаш відповів, що до ініціативної групи, створеної органами КДБ, він не долучиться. Натомість єпископ обіцяв, що докладатиме максимум зусиль, щоб об'єднати усі общини ХЄВ в один союз для реєстрації його в РСРК окремо від ВСЄХБ [16, арк. 64]; [169].

14.01.1956 р., реалізуючи озвучені наміри, П. Бідаш, без дозволу КДБ та РСРК, організував в смт П'ятихатках з'їзд лідерів общин ХЄВ Волинської, Кіровоградської, Сталінської, Полтавської, Запорізької, Одеської, Миколаївської та інших областей України (всього 50 осіб, більшість із яких також нещодавно звільнили із таборів) [17, арк. 132-133]; [169]. Виступаючи перед прибулими, П. Бідаш повідомив, що ним була сформована ініціативна група, за дорученням якої подані клопотання до органів радянської влади про відновлення діяльності та реєстрацію союзу ХЄВ окремо від ВСЄХБ. Єпископ просив пресвітерсько-керівний актив ХЄВ підтримати його ініціативу та клопотати перед місцевими органами влади про дозвіл п'ятидесятникам відправляти свої релігійні культу окремо від ВСЄХБ [17, арк. 132-133].

Зважаючи на те, що намагання П. Бідаша суперечили таємній постанові ЦК КПРС та планам КДБ щодо п'ятидесятників, з єпископом вдруге провели профілактичну роботу. Вже 31.01.1956 р. єпископа П. Бідаша викликав заступник уповноваженого РСРК у Дніпропетровській області В. Моржов. В ході бесіди В. Моржов повідомив єпископу про те, що 14.01.1956 р. РСРК СРСР розглянула його заяву та відмовила в реєстрації союзу ХЄВ окремо від ВСЄХБ [87, арк. 143]; [124, арк. 2]; [127, арк. 21]. Причиною відмови вказано, що «в культурі ХЄВ наявні такі звичаї віровчення, які часто призводять до фізичного та психічного каліцтва людей /випадки умертвіння; відрубання рук та інші види жертвоприношень як спокута за гріхи; випадки психічних захворювань та божевілля, самогубства та ін./». Взявши до уваги такі «бузувірства», РСРК постановила: «Релігійна діяльність п'ятидесятників може відбуватися тільки на основі їх угоди із ВСЄХБ» [124, арк. 2]. Проте такий висновок РСРК не мав законних підстав і правив лише за формальний привід для інтеграції п'ятидесятників до ВСЄХБ. Тому єпископ П. Бідаш відмовився його визнати та повідомив В. Моржову, що й надалі добиватиметься законності та «писатиме скарги товаришам Ворошилову, Булганіну і Хрущову» [127, арк. 21]. Наслідувати своєму прикладу єпископ П. Бідаш закликав і своїх єдиновірців – лідерів інших незареєстрованих в РСРК общин ХЄВ. Організуючи масовий рух п'ятидесятників за відновлення власного релігійного союзу, єпископ сподівався в такий спосіб привернути увагу вищого радянського керівництва до проблем п'ятидесятників в СРСР та отримати від нього в законний спосіб дозвіл на легальну релігійну діяльність.

Щоб не допустити активізації цього відновлювального руху та послабити авторитет П. Бідаша, керівництво КДБ взялося до компрометації єпископа. Вже 06.02.1956 р. старший пресвітер ВСЄХБ у Дніпропетровській

області М. Мельников написав відкритого листа на ім'я республіканського пресвітера ВСЄХБ О. Андреева. В ньому він звинуватив П. Бідаша в порушенні єдності «дітей Божих» та зазначив, що дії єпископа є «гріхом» перед Богом і прямим порушенням радянського законодавства про культу. Як приклад факту правопорушення єпископа, М. Мельников нагадав про відмову РСРК поновлювати діяльність союзу ХЄВ та реєструвати його окремо від ВСЄХБ. Апелюючи до такого аргументу, М. Мельников закликав п'ятидесятників не підтримувати П. Бідаша в його «розкольницьких» діях [16, арк. 67]; [169]. Попри цей наклеп, єпископа П. Бідаша та його ініціативну групу підтримали керівники незареєстрованих общин ХЄВ Дніпропетровської (Ф. Кориняка, К. Кучеренко, П. Тараненко, О. Бережний та інш.), Запорізької (В. Фоменко), Кіровоградської (В. Веремеев, С. Совгира та К. Лісовський), Миколаївської (Ф. Романенко та М. Верхоламова), Одеської (І. Лучинець та М. Кухаренко), Полтавської (С. Гуляєв та П. Оздоев), Сталінської (К. Ключков та Н. Лунін) та інших областей України (і навіть деяких областей РРСФР та Молдови) [17, арк. 132–133].

На противагу відповідальні службовці КДБ активізували діяльність своєї ініціативної групи та поширили через неї звернення до усіх п'ятидесятників, які не увійшли до союзу ВСЄХБ або вийшли із нього. В цьому зверненні єпископи ХЄВ (Д. Пономарчук, Г. Понурко, П. Ільчук, М. Кузьменко) та авторитетні пресвітери ХЄВ (М. Бут, Г. Горошко та П. Теслюк) закликали п'ятидесятників не підтримувати єпископа П. Бідаша, припинити «нелегальну» діяльність (аргументуючи свою позицію тим, що дисидентство П. Бідаша є гріх перед Богом) і радили їм якнайскоріше долучитися до ВСЄХБ [86, арк. 158–160]. З тексту наказу КДБ УРСР № 9/сс від 10.03.1956 р., підписаного заступником голови КДБ УРСР М. Морозом, довідуємося, що це звернення 6-й відділ 4-го СПУ КДБ УРСР поширив через республіканський центр ВСЄХБ та розіслав на адресу старших обласних пресвітерів. Після надходження звернення до областей, місцеві УКДБ мали взяти його за основу «для проведення масової роботи з розкладу підпілля п'ятидесятників» [45, арк. 22]. Завдання щодо дезорганізації п'ятидесятницького «підпілля» та поглинання його ВСЄХБ повинні були проводитись через агентуру, підбрану із «числа п'ятидесятницьких авторитетів» [45, арк. 22]. У тих місцях, де общини ХЄВ були територіально віддалені від общин ВСЄХБ, що унеможлиблювало їх фізичне об'єднання, наказом було дозволено самостійно реєструвати общини ХЄВ під егідою ВСЄХБ, але за умови, що на чолі таких общин будуть призначені агенти КДБ [45, арк. 23]. Надання такого дозволу, на нашу думку, свідчило, з одного боку, про певні поступки комуністичного режиму та КДБ стосовно п'ятидесятників. А з іншого – на бажання радянських спецслужб у такий вишуканий спосіб підпорядкувати п'ятидесятників ВСЄХБ та взяти під контроль якомога більше їх общин.

Поновлюючи роботу з громадами п'ятидесятників, службовці обласних УКДБ завели низку агентурно-оперативних справ на керівників

незареєстрованих общин ХЄВ, які приставали на підтримку П. Бідаша. Наведемо їх фактичний перелік: «Сионская весть» на В. Бойка, П. Губанова та ін. (16 осіб) в Київській області [16, арк. 23], [17, арк. 285]; «Саранча» на В. Фоменка та ін. (7 осіб) у Запорозькій області [16, арк. 115], [17, арк. 244–245]; «Пророки» на М. Хлевною, В. Авдєєнка, В. Веремєєва та ін. у Кіровоградській області [17, арк. 323–326]; «Кроты» та «Возвращенцы» на У. Лисенка, Л. Мельника, Д. Чайку, О. Гулу, В. Бернадського, П. Кузьмича та ін. (15 осіб) у Хмельницькій області [18, арк. 343–344, 348]; «Муравьи» на актив общин ХЄВ Ворошиловградської області [17, арк. 102]; «Фанатики» на С. Чернявського, Є. Савчука та ін. (9 осіб) у Житомирській області [17, арк. 193]; «Фанатики» на Ф. Романенка та ін. (4 особи) у Миколаївській обл. [18, арк. 35], «Язычники» і «Отшельники» на І. Лучинця, М. Кухаренка та ін. в Одеській області [18, арк. 63–65]; «Привратники» на М. Пишнюка та ін. (5 осіб) в Рівненській області [18, арк. 129]; «Дикари», «Последыши», «Проповедники», «Блок», «Ядовитые» на І. Малюту, К. Клочкова, Н. Луніна та ін. в Сталінській області [18, арк. 182, 186, 187, 192]; «Еретики» на О. Єрмакова, В. Качалова, К. Григоренка та ін. в Харківській області [18, арк. 299], «Саранча» на С. Котляра, П. Сірика та ін. в Черкаській області [18, арк. 391]. Не оминув своєю увагою КДБ і єпископа П. Бідаша. На нього та на його найближче оточення (І. Левчука, К. Кружка, Ф. Кориняка, В. Шепеля та ін.) керівництво УКДБ Дніпропетровської області дало розпорядження завести агентурно-оперативну справу «Фанатики», розпочату в квітні 1956 р. [17, арк. 132].

Реалізуючи зазначені агентурні справи, службовці КДБ добре пам'ятали нерезультативний досвід сталінських часів, коли масові арешти лідерів ХЄВ не гарантували повної ліквідації «антирадянського» п'ятидесятницького «підпілля». Тому вони, послуговуючись основними вимогами наказу КДБ УРСР № 9/сс від 10.03.1956 р., завербували першочергово ряд кваліфікованих агентів із числа п'ятидесятницьких авторитетів. Їх стали залучати до реалізації профілактичних та дезорганізаційних заходів у «нелегальних» общинах ХЄВ. І лише після цього КДБ вдався до заходів репресивно-адміністративного характеру щодо тих п'ятидесятницьких лідерів, які відмовили в колаборації з каральними органами радянського режиму.

Наприклад, у ході реалізації агентурно-оперативної справи «Пророки», службовці УКДБ Кіровоградської області завербували спочатку до агентури авторитетних осіб з общин ХЄВ («Леонова», «Андрианова», «Плотника», «Носкова» та «Никитова»). Підставою вербовки слугувало прагнення зазначених осіб уникнути повторного арешту [16, арк. 146–147]; [17, арк. 331]. Через цих агентів службовці УКДБ викривали місця «нелегальних» зібрань громад п'ятидесятників на території області та заводили свою агентуру в керівні ланки таких общин [16, арк. 147]. Невдовзі через агента «Гончарова» (єпископа ХЄВ М. Кузьменка) спецслужби організували в Кіровоградській області місцеву ініціативну групу з об'єднання общин ХЄВ із ВСЄХБ. В

ініціативну групу М. Кузьменка від п'ятидесятників «несподівано» долучилися й названі агенти «Леонов», «Плотник», «Носков» та «Никитов», а від євангельських християн-баптистів – обласне керівництво ВСЄХБ в особі старшого пресвітера ВСЄХБ А. Медушевського (агент «Виноградов») та його помічників – агентів «Куленко», «Сидорова» і «Донца» [16, арк. 148–149]; [17, арк. 331–332].

Через цю ініціативну групу шляхом ряду заходів, а саме: «бесід профілактичного характеру в контактi з уповноваженим з релігійних культур при Облвиконкомi, створення негативної суспільної думки щодо певних осіб та посилення ідеологічної роботи партійними та радянськими органами» УКДБ у Кіровоградській області змогло (всього за півроку) розкласти 16 «нелегальних» общин ХЄВ [17, арк. 316, 329]. У результаті цього до общин ВСЄХБ Кіровоградської області приєдналося 388 п'ятидесятників [17, арк. 332]). Тобто чекістам через своїх агентів вдалося переконати близько 80 % від загальної кількості п'ятидесятників області (500 осіб) змінити підпорядкування з самоврядної на державну структуру культур [17, арк. 316, 331]. Про успіхи об'єднавчої роботи ініціативної групи А. Медушевського та М. Кузьменка було навіть надруковано в «Братському віснику», № 5 за 1956 р. [148, с. 62–65].

За аналогічним принципом КДБ діяв і в інших областях України. Найбільших успіхів щодо дезорганізації общин ХЄВ та об'єднання їх із ВСЄХБ чекісти досягли у Волинській області. На 01.01.1956 р. тут налічувалося близько 1,8 тис. вірян «нелегальних» общин ХЄВ, на чолі яких стояло 18 пресвітерів, 13 «керівних братів» та 7 пророків [17, арк. 68]. Використовуючи положення наказу КДБ УРСР № 9/сс від 10.03.1956 р., співробітники УКДБ схилили до агентурної співпраці понад 10 керівників «нелегальних» п'ятидесятницьких общин [17, арк. 68]. Ці агенти увійшли до організованої УКДБ області місцевої ініціативної групи з долучення общин ХЄВ до ВСЄХБ на чолі із агентом «Клей». За її сприянням органи КДБ вже в травні 1956 р. об'єднали 1 027 «нелегальних» п'ятидесятників області в шість общин (приблизно по 200 осіб у кожній) та зареєстрували їх під назвою «Євангельські християни-баптисти». Фактичного об'єднання п'ятидесятників із євангельськими християнами-баптистами не відбулося, бо до найближчої общини ВСЄХБ було близько 30 км. Але кожен таку общину очолювали агенти КДБ від ХЄВ, яких зобов'язали стежити за виконанням усіх вказівок ВСЄХБ та за відправленням богослужінь за баптистською догматикою [17, арк. 69, 73].

За допомогою цієї ініціативної групи та агента «Клей» службовці УКДБ добилися фактичного входження 338 п'ятидесятників у вже існуючі общини ВСЄХБ. Таким чином у Волинській області під впливом КДБ до складу ВСЄХБ приєдналося 1 365 осіб ХЄВ (74 % від їх загальної кількості). Не приєдналися до державної структури лише 350 осіб (тобто 26 %) [17, арк. 73, 74]. Очолив цих «нелегальних» п'ятидесятників Волинської області А. Левчук, батько І. Левчука – активного помічника та члена ініціативної групи єпископа

П. Бідаша [17, арк. 75]. Розуміючи, що виконати вимоги наказу КДБ УРСР № 9/сс від 10.03.1956 р. та план з об'єднання общин ХЄВ із ВСЄХБ без нейтралізації П. Бідаша та його ініціативної групи не вдасться, службовці органів КДБ активізували їх агентурно-оперативну розробку.

У рамках цієї розробки в травні 1956 р. із Москви до Дніпродзержинська (суч. Кам'янське) Дніпропетровської області прибув колишній організатор з'їзду єпископів ХЄВ (16.03.1948 р.) С. Марин. Там він розшукав одного із членів ініціативної групи П. Бідаша – В. Шепеля. При зустрічі із ним С. Марин повідомив, що після відмови РСРК зареєструвати союз ХЄВ окремо від ВСЄХБ, він 09.05.1956 р., на прийомі у голови РСРК СРСР І. Полянського, узгодив це питання. С. Марин нібито переконав І. Полянського дозволити п'ятидесятникам відновити власний релігійний союз та зареєструвати його в РСРК окремо від ВСЄХБ. Але для цього І. Полянському потрібно було ретельніше вивчити «обличчя секти» та її догматику. Тому голова РСРК СРСР буцімто дозволив п'ятидесятникам сформувати свій керівний центр, викласти основи віровчення (догмати) та проводити за ними богослужіння окремо від ВСЄХБ. Від місцевих пресвітерів ХЄВ вимагалось тільки повідомляти органи місцевої влади та РСРК про місце проведення таких зібрань, їх керівників та загальний склад вірян. Також С. Марин зазначив, що І. Полянський дав дозвіл на проведення в Москві ще однієї наради керівництва ХЄВ із Президією ВСЄХБ. Мета зустрічі – нормалізація відносин п'ятидесятників із баптистами шляхом внесення доповнень до серпневої угоди. Таку зміну позиції влади стосовно п'ятидесятників С. Марин пояснив зміною політичної обстановки в країні. А саме: рішенням XX з'їзду КПРС про розвінчання «культу особи» Й. Сталіна; виступом М. Хрущова про свободу віросповідання в СРСР, опублікованим в газеті «Правда» за 1956 р. та диспозицією ст. 124 Конституції СРСР, яка гарантувала свободу совісті кожному радянському громадянину [88, арк. 159, 160, 182, 183].

Вислухавши С. Марина, В. Шепель запропонував йому поїхати разом із ним до П. Бідаша. Прибувши у смт П'ятихатки до єпископа, С. Марин розповів про свою зустріч із І. Полянським та порадив якнайшвидше сформувати керівництво майбутнього союзу ХЄВ, виробити його віровчення (догмати) та дати розпорядження усім незареєстрованим общинам ХЄВ активізувати відповідно до цих догматів (а не баптистського віровчення) релігійну діяльність [88, арк. 148–149, 159–160]. Пам'ятаючи про те, що після організації та проведення 16.03.1948 р. з'їзду єпископів ХЄВ С. Марина теж заарештували службовці МДБ, П. Бідаш повірив у його щирість та пристав на втілення його плану. Віддаючи належне єпископу, слід зауважити, що перш ніж розпочати діяти за планом С. Марина, він спробував вкотре нормалізувати стосунки із ВСЄХБ. Задля цього 02.06.1956 р. П. Бідаш та С. Марин відвідали м. Київ, де мали зустріч із головою РСРК УРСР П. Вільховим, республіканським пресвітером ВСЄХБ О. Андреевим та старшими пресвітерами ВСЄХБ М. Мельниковим, Д. Пономарчуком і П. Теслюком. У ході зустрічі П. Бідаш повідомив, що він не вважає себе «розкольником» та погоджується на

перебування п'ятидесятників у союзі ВСЄХБ за умови, що керівництво союзу поновить на посадах усіх пресвітерів ХЄВ, яких воно зняло після підписання серпневої угоди, та введе до складу Президії ВСЄХБ представників від п'ятидесятників. Формулюючи такі вимоги, єпископ П. Бідаш апелював до пп. 3 та 4 серпневої угоди, в яких викладено гарантії щодо надання п'ятидесятникам таких прав. Своє звернення П. Бідаш підсумував такими словами: «Я підписав Московську угоду і до сих пір не вийшов із об'єднання, але я маю образу на те, що наших братів затирають» [127, арк. 79].

Відповідаючи П. Бідашу за суттю претензій, П. Вільховий зазначив, що п'ятидесятників у союзі ВСЄХБ ніхто не «затирає». На підтвердження своїх слів П. Вільховий назвав прізвища Д. Пономарчука (агент «Березовский»), Г. Понурка (агент «Горошко»), М. Кузьменка (агент «Гончаров») та інших єпископів ХЄВ, яких після переходу до ВСЄХБ призначено на керівні посади. «Як бачите, – завершував П. Вільховий, – двері для вашого пресвітерського складу не замкнено, вони були відчинені, їх відчинено і для Вас. Навіщо ж вдиратися до відчинених дверей?» [127, арк. 79]. О. Андрєєв (агент «Рязанский») був відвертішим із П. Бідашом та натякнув йому, що зняття служителів ХЄВ з посад було спричинене їхньою незгодою стати агентами КДБ. «У Бідаша, – зауважив О. Андрєєв, – священнослужителі, у яких обидві руки простягнуті до неба, він цінує їх "на вагу золота", а нас такі служителі не влаштовують, бо ми живемо у ХХ ст. Ми потребуємо (*таких служителів – Авт.*), які однією рукою до неба, а іншою рукою опікуються сучасним будівництвом церкви на землі, але не I-го століття» [89, арк. 110]. Єпископ П. Бідаш таку тенденцію зрозумів і зауважив, що під час відвідання РСРК СРСР в грудні 1955 р. заступник І. Полянського теж порадив йому не вдаватися до «аматорства», а «придивитися до роботи Понурка та Бута» [89, арк. 111]. Проте вже тоді єпископ вирішив, що не приставатиме до такої категорії служителів і не «вивчатиме» діяльність сексотів КДБ, «бо бачив її з Абеза,⁶¹ перебуваючи в ув'язненні» [89, арк. 111].

Усвідомивши, що домовитися із ВСЄХБ неможливо, а співпрацю із КДБ П. Бідаш та його однодумці вважали неприйнятною, єпископ погодився пристати на план С. Марина. Він сподівався хоча б у такий спосіб домогтися реєстрації союзу ХЄВ окремо від ВСЄХБ. Сам же С. Марин 05.06.1956 р., в потай від П. Бідаша, відвідав кабінет П. Вільхового. Там він повідомив П. Вільховому, що насправді працює на ВСЄХБ і отримав завдання «вести» П. Бідаша. Після виконання завдання С. Марин просив П. Вільхового дозволити йому працювати в Україні. У відповідь П. Вільховий запевнив, що не перешкоджатиме його проханню, якщо ВСЄХБ надасть С. Марині відповідну роботу в Україні [86, арк. 5–6]; [127, арк. 79].

Тим же часом розробка П. Бідаша та його найближчого оточення тривала. За ініціативою С. Марина наприкінці червня 1956 р. в смт П'ятихатках було проведено таємну нараду служителів ХЄВ за участю

⁶¹ Абезь – селище в міському окрузі Інта Республіки Комі, в якому з 1932 по 1959 рр. діяв виправно-трудовий табір МВС СРСР

П. Бідаша, І. Левчука, К. Кружка, В. Кориняка та секретаря колишнього Всеукраїнського союзу ХЄВ І. Піддубного (агента «Александрова»). В цьому колі С. Марин вкотре повідомив про зміст особистої розмови із І. Полянським та закликав їх оперативно сформуванню керівництво майбутнього союзу ХЄВ. Він вимагав виробити віровчення (догмати) майбутньої організації та надіслати розпорядження усім незареєстрованим общинам ХЄВ проводити релігійну діяльність у відповідності із ними. Також С. Марин наголошував, щоб єпископи ХЄВ дали команду пресвітерам «нелегальних» п'ятидесятницьких громад клопотати перед РСРК та місцевими органами влади про їх реєстрацію окремо від ВСЄХБ. Пропозиції С. Марина схвалили усі присутні. Для реалізації задуманого ініціатори невдовзі розпочали працю над формулюванням догматів (додаток Г). Однодумці планували поширити їх серед усіх общин ХЄВ СРСР та остаточно затвердити розширеним керівним складом на майбутньому з'їзді у Харкові. Для ознайомлення із рішеннями, прийнятими на нараді, та для запрошення делегатів на майбутній з'їзд, П. Бідаш відвідав осередки конфесії в Кіровоградській, Одеській, Миколаївській, Херсонській та Дніпропетровській областях. І. Левчук – у Київській та західних областях України. Учасників ініціативної групи К. Кружка та С. Марина відрядили до Кавказьких республік. В. Шепеля зобов'язали підготувати місце для майбутнього з'їзду. Водночас І. Піддубний, агент КДБ, невідкладно повідомив УКДБ Дніпропетровської області про названу нараду та про ухвалені на ній рішення [17, арк. 134]; [88, арк. 148–149, 159–160, 182–183].

Вже 15.08.1956 р. у м. Харкові в будинку п'ятидесятника В. Зибіна (вул. Межева, 10) проведено з'їзд 23-х представників п'ятидесятницького руху Російської РФСР, Молдавської та Української РСР. На ньому проголошено відродження Всеукраїнського союзу ХЄВ, приєднання до нього п'ятидесятників РРФСР і Молдови та реорганізацію його в Союз християн віри євангельської всього СРСР (далі СХВЄ). Для керівництва Союзом створено Раду єпископів на чолі з П. Бідашем. Із помісних общин утворено 38 єпархій, для яких запланували згодом підібрати кандидатури єпископів і пресвітерів. Учасники з'їзду затвердили текст догматів віри ХЄВ, склали спеціальну відозву до усіх п'ятидесятницьких общин СРСР (додаток Г) та затвердили перелік доповнень до серпневої угоди. Згоду із усіма рішеннями, ухваленими на з'їзді, учасники засвідчували особистими підписами. Від цього С. Марин категорично відмовився, мотивуючи тим, що не має духовного сану. Така поведінка С. Марина дала присутнім підстави підозрювати його у співпраці з КДБ, внаслідок чого його усунули від участі в подальших зборах. Після вигнання С. Марина, учасники дійшли згоди про необхідність втілення ухвалених рішень з'їзду і без нього [17, арк. 300–301]; [46, арк. 126]; [88, арк. 36, 43 зв. – 45]. Задля ознайомлення помісних общин ХВЄ із ними, В. Шепель відвідав Кавказькі республіки; П. Бідаш – Московську, Харківську, Київську та Кіровоградську області; І. Левчук – Московську, Харківську, Київську, Дніпропетровську, Рівненську та Волинську області; К. Кружко – Харківську,

Кримську, Запорізьку, Кіровоградську області УРСР, деякі області РРСФР, Білоруську РСР та Прибалтійські республіки [88, арк. 34, 130–135].

Відвідуючи общини ХВЄ, розташовані в названих областях та республіках, учасники з'їзду агітували їх членів до вступу у СХВЄ. Паралельно із цим від adeptів культу отримувалися спеціальні уповноваження (додаток Д). На їх основі єпископи ХВЄ збиралися клопотати перед РСРК СРСР про реєстрацію СХВЄ окремо від ВСЄХБ. Керівництво помісних общин також орієнтувалося на активізацію богослужінь за догматами, затвердженими харківським з'їздом, із обов'язковим сповіщенням про це до місцевих органів влади. Зібравши необхідну кількість уповноважень, П. Бідаш і члени його ініціативної групи (І. Левчук, Ф. Романенко, І. Лучинець та І. Сизов) відвідали Москву. 12.10.1956 р. зазначені особи подали до РСРК СРСР колективну заяву за підписом 87 керівників ХВЄ України, Молдови, РРСФР та країн Прибалтики з проханням про реєстрацію СХВЄ окремо від ВСЄХБ [18, арк. 40–44]; [88, арк. 17, 127–133] (додаток Е). В РСРК знову відмовили в реєстрації. Але заступник голови РСРК В. Гостев (І. Полянський на той час помер після тривалої хвороби), порадив П. Бідашу шукати компромісу із ВСЄХБ та одночасно звернутися із заявою до РМ СРСР. Зрозумівши, що С. Марин їх ошукав, П. Бідаш та члени його ініціативної групи вирішили пристати на пропозицію В. Гостева.

31.10.1956 р. у Москві, за сприянням В. Гостева, відбулася зустріч Президії ВСЄХБ та керівництва СХВЄ. Мета зустрічі – усунення ВСЄХБ порушень серпневої угоди та внесення до неї деяких доповнень, ініційованих ХВЄ. Члени Президії ВСЄХБ на чолі з Я. Жидковим відхилили клопотання керівництва СХВЄ і повідомили, що відносини між ВСЄХБ та ХВЄ регламентовано серпневою угодою 1945 р. Після чергової відмови єпископ П. Бідаш та його однопумці написали звернення на ім'я голови Президії ВР СРСР К. Ворошилова, голови РМ СРСР М. Булганіна та першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова (додаток Є). Єпископи просили радянських можновладців відновити справедливість радянських законів і дозволити зареєструвати Союз ХВЄ в РСРК незалежно від ВСЄХБ [89, арк. 44, 46]; [315]. Але усі ці клопотання традиційно перенаправляли до обласних радянських і партійних інстанцій з дорученням відмовити заявникам у їх задоволенні.

Натомість службовці КДБ отримали достатньо фактичних даних для звинувачень у протиправній діяльності П. Бідаша та його ініціативної групи. Маючи тепер у своєму розпорядженні прізвища керівників незареєстрованих в РСРК общин ХВЄ та адреси їх «нелегальних» зібрань по всьому СРСР, органи КДБ вдалися до реалізації їх агентурно-оперативної розробки. Для цього 24.11.1956 р. КДБ СРСР затвердив та розіслав усім очільникам республіканських КДБ таємний план щодо боротьби проти «підпільного» п'ятидесятницького руху [4, арк. 350]. Для його виконання в Україні заступник начальника КДБ УРСР М. Мороз видав спеціальний наказ № 60/сс від 30.11.1956 р. У ньому поставлено завдання обласним УКДБ УРСР «В стислий термін організувати активну агентурну розробку керівного складу підпілля

п'ятидесятників і особливо осіб, що перебувають на нелегальному становищі та повернулися з ув'язнення» [46, арк. 117]. У додатках до наказу був наведений ретельно складений начальником 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР В. Сухоніним перелік прізвищ таких людей [46, арк. 126–127]. Службовцям обласних УКДБ дали наказ заарештувати вказаних у переліку В. Сухоніна осіб, а також «вжити заходів щодо залучення до агентури осіб з числа авторитетів секти, які мають широкі зв'язки» [46, арк. 118]. За допомогою новозавербованих агентів планували виявити всі організаційні ланки «керівників нелегальних груп п'ятидесятників», «посилити роботу із розкладу сектантського підпілля п'ятидесятників» та інтегрувати його до ВСЄХБ [46, арк. 118]. Було рекомендовано під час виконання підготовчих заходів щодо інтеграції, залучати на допомогу агентурі ХВЄ авторитетну агентуру ВСЄХБ та службовців міліції, яким поставлено завдання вжити належних адміністративних заходів щодо недопущення «нелегальних» зібрань ХВЄ [46, арк. 118].

Важливо зауважити, що питання боротьби проти п'ятидесятництва як одного із складників «антирадянського ворожого підпілля» набуло загальносоюзного статусу. Про це свідчить неабияка увага до нього тодішніх членів ЦК КПРС. Пояснити увагу центрального органу компартії до п'ятидесятників можна численними клопотаннями єпископа П. Бідаша та його єдиновірців, адресованими вищим керівним та компартійним органам СРСР. Певно, відіграли роль і наслідки інциденту, який трапився у Кіровоградській області 30.11.1956 р. Того дня керівництво КДБ через уповноваженого РСРК у Кіровоградській області І. Бондаренка здійснювало профілактичні заходи щодо пресвітерів кіровоградської общини ХВЄ К. Лісовського, О. Рижкова та С. Бабія. Дані особи прагнули домогтися реєстрації общини окремо від ВСЄХБ, написавши відповідну заяву на ім'я голови РМ СРСР К. Ворошилова. Відомо, що заявникам було відмовлено, про що їх проінформував І. Бондаренко. У відповідь О. Рижков попередив І. Бондаренка, що вони на цьому не зупиняться і напишуть листа до Комітету із захисту прав людини ООН, де викладуть факти утисків п'ятидесятників радянською владою [17, арк. 316]. Про такі наміри О. Рижкова І. Бондаренко оперативно повідомив до Кіровоградського УКДБ, голові РСРК УРСР П. Вільховому та тимчасово виконуючому обов'язки голови РСРК СРСР В. Гостеву. В свою чергу 14.12.1956 р. П. Вільховий надіслав таємного листа, зареєстрованого за № 0339, на ім'я голови КДБ УРСР В. Нікітченка. В ньому він повідомив про «негідну поведінку радянської людини – одного із керівників групи п'ятидесятників гр. Рижкова» та просив В. Нікітченка вжити відповідних заходів не тільки стосовно О. Рижкова, а й усіх керівників ХВЄ на чолі із П. Бідашем [127, арк. 173, 174–179]. Далі В. Нікітченко доповів про інцидент голові КДБ СРСР І. Серову, а той – до ЦК КПРС. Взяти до уваги, що СРСР мав сумнівний міжнародний авторитет через репресії в середині країни та агресивне втручання у внутрішні справи сусідніх держав, зокрема жорстке придушення угорського повстання (23.10. – 10.11.1956 р.), а також те, що в

самому СРСР водночас із п'ятидесятницьким наростав студентський антикомуністичний рух республік Балтії та Кавказу, від ЦК КПРС на адресу КДБ надійшов закритий лист «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах та припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів» від 24.12.1956 р. [56, с. 527]. У цьому листі члени ЦК КПРС зобов'язували керівництво КДБ за допомогою працівників судових органів та прокуратури розпочати нещадну боротьбу проти так званого «антирадянського ворожого елементу». «Стосовно ворожого охвістя, – вказувалося в листі, – у нас не може бути двох думок щодо того, як проти нього боротися. Диктатура пролетаріату стосовно антирадянських елементів має бути твердою і нещадною» [56, с. 527]. Від співробітників КДБ вимагали «бути напоготові, оберігаючи інтереси соціалістичної держави, бути пильними до підступних дій ворога, рішуче запобігати вилазкам антирадянських елементів» тощо [56, с. 527]. Спонукаючи КДБ до таких різких дій, Члени Президії ЦК КПРС, певно, сподівалися не допустити в країні повстання народних мас, подібного до угорського.

Керуючись положеннями цього листа та наказом КДБ УРСР № 60/сс від 30.11.1956 р., службовці обласних УКДБ взялися до боротьби з «антирадянським підпіллям» серед п'ятидесятників. У результаті протягом 1957 рр. реалізовано 11 агентурних справ та кілька справ-формулярів, за якими заарештовано 55 осіб пресвітерсько-керівного складу ХВС, з-поміж інших і П. Бідаша та членів його ініціативної групи (І. Левчука, К. Кружка, В. Шепеля та Ф. Кореняку) [5, арк. 191]. За звітний час до агентурної мережі КДБ було завербовано 176 осіб з числа керівництва та активу ХВС (103 особи в 1956 р. та 73 – в 1957 р.). За фактом на 01.01.1958 р. таємний контингент КДБ серед незареєстрованих п'ятидесятників налічував 381 агента, окрім довірених осіб. Водночас в оперативній розробці чекістів перебувало 230 осіб пресвітерсько-керівного складу ХВС. Зокрема 31-ю агентурною справою охопили 126, а справами-формулярами – 104 особи [4, арк. 347]; [5, арк. 189].

Використовуючи арешт керівників «антирадянського підпілля» ХВС та частину новосформованої агентури, керівництво КДБ дало команду активізувати роботу з легалізації общин ХВС, лідери яких пристали на колаборацію з КДБ. 27.05.1958 р. у Києві під егідою КДБ відбулася нарада за участю нещодавно завербованих єпископів ХВС (В. Бернадського, А. Никитчука, І. Воробця, А. Нестерука, А. Калитвинцева і П. Тараненка) із представниками ВСЄХБ. У ході наради названі керівники ХВС висловили згоду з умовами серпневої угоди 1945 р. та звернулися з клопотанням про вступ до ВСЄХБ. На таке клопотання єпископсько-пресвітерського контингенту ХВС було дано задовільну відповідь. Для узгоджених дій щодо общин ХВС, які ще не перебували у єдності із ВСЄХБ, на цій нараді уклали колективне звернення із закликом наслідувати приклад названих керівників та приєднатися до ВСЄХБ. Для додаткового ефекту від рішень на нараді було зачитано листа К. Воронаєвої, дружини засновника Всеукраїнського союзу

ХВЄ, репатріанта зі США І. Воронаєва, з проханням прийняти її до складу одеської общини ВСЄХБ⁶² [5, арк. 191]; [100, арк. 63–66, 134–138, 225].

Після наради вироблено спеціальний план відвідування керівництвом ВСЄХБ тих общин ХВЄ, які ще не приєдналися до ВСЄХБ. Виконуючи цей широкомасштабний план, Г. Понурко відвідав Дніпропетровську, Черкаську та Кримську області; М. Бут – Вінницьку, Кіровоградську, Полтавську; М. Кузьменко – Одеську, Миколаївську, Херсонську; П. Тараненко – Дніпропетровську та Кримську; П. Теслюк – Полтавську, Тернопільську та Чернігівську; А. Нестерук – Рівненську, Хмельницьку, Житомирську; А. Калитвинцев – Луганську та Сталінську; В. Вернадський – Хмельницьку та Житомирську; І. Воробець – Чернівецьку та Дніпропетровську; С. Гуляєв – Полтавську та Кіровоградську [102, арк. 82]. Під час відвідування общин ХВЄ названих областей їх колишні керівники зачитували підписане ними ж колективне звернення та лист К. Воронаєвої і закликали паству до вступу до ВСЄХБ. У проведенні заходів з об'єднавчої роботи керівництву ХВЄ допомагали обласні пресвітери ВСЄХБ. Саме на них інструктивним листом ВСЄХБ від 30.05.1958 р. був покладений обов'язок з проведення основної систематичної роботи у справі єдності ХВЄ із ВСЄХБ [102, арк. 155].

Від 21 до 24 серпня 1959 р. (властиво до 14-ї річниці підписання серпневої угоди) у м. Москві проведено розширену нараду представників ВСЄХБ та колишніх керівників ХВЄ (всього 20 осіб). На нараді заслухано питання щодо результатів об'єднавчої роботи ХВЄ із ВСЄХБ в Українській РСР. Звітуючи перед присутніми, О. Андреев повідомив, що майже за 2,5 роки (від вересня 1956 р. до 1 січня 1959 р.) спільними зусиллями вдалося залучити до ВСЄХБ 6 964 особи з числа пастви ХВЄ. Із них офіційно до общин ВСЄХБ наведено 3 661 особу, а 3 301 особа (57 общин ХВЄ), через брак поблизу общин ВСЄХБ, подали клопотання до РСРК з проханням зареєструвати їх як общини ВСЄХБ без фактичного об'єднання з останньою. Наводячи дані про загальне число общин ХВЄ, приєднаних до ВСЄХБ, О. Андреев повідомив, що на 01.01.1959 р. в УРСР «налічували 204 самостійні общини колишніх ХВЄ (п'ятидесятників), що поєдналися з ЄХБ з кількістю членів 14 424 особи та ще 3 770 осіб входять членами в 227 об'єднаних общин. Таким чином, – підсумовував О. Андреев, – на 01 січня 1959 р. офіційно перебувало в єдності 18 194 особи і, якщо додати сюди 3 303 особи, що умовно приєдналися (незарєєстрованих), то кількість приєднаних становитиме 21 497 осіб» [102, арк. 156]. Не інтегрованими до ВСЄХБ, за інформацією О. Андреева, залишалось «295 груп та общин ХВЄ із загальною кількістю членів приблизно 7 618 осіб» [102, арк. 156].

Проаналізувавши звіт О. Андреева, доходимо висновку, що за 14 років (1945–1959) об'єднавчої роботи остаточної інтеграції общин ХВЄ до ВСЄХБ комуністичному режимові досягнути не вдалося. Більшості тих общин ХВЄ, що увійшли до ВСЄХБ (261 /57+204/), вдалося запобігти асиміляції

⁶² За свідченнями самої К. Воронаєвої, цей лист був нею написаний під тиском КДБ в обмін на дозвіл залишити РСР та повернутися до постійного місця проживання в США [180].

баптистами та зберегти адміністративну самоврядність, погодившись на легалізацію під вивіскою ВСЄХБ. У процесі легалізації над ними, за наказом керівництва КДБ УРСР № 9/сс від 10.03.1956 р., було встановлено негласний контроль. Тому в общинах п'ятидесятників формально дотримувалися богослужінь за баптистською догматикою. Але фактичної асиміляції, тобто розчинення п'ятидесятників у середовищі ВСЄХБ, як це планували ідеологи й чиновники комуністичного режиму, так і не відбулося.

Схожі дані наводив у довідці «Про результати роботи органів КДБ УРСР з церковно-сектантської лінії у період від 1954 до 1959 рр.» начальник 6-го відділу 4-го СПУ КДБ полковник В. Сухонін. Він повідомляв, що на 01.01.1959 р. службовцям антирелігійних підрозділів КДБ УРСР вдалося «допомогтися припинення підпільної діяльності 7 000 сектантів п'ятидесятників», але при цьому в Україні й надалі діяли ще «400 нелегальних п'ятидесятницьких общин, які охоплюють 11 000 осіб» [6, арк. 30, 159]. У доповіді до керівництва КДБ УРСР, складеній на основі даних цієї довідки, В. Сухонін навів додаткові дані: «Сектантське формування п'ятидесятників в Україні в 1947 р. налічувало у своїх лавах 15 тис. осіб. Протягом 10 років ми вели боротьбу із ворожою діяльністю п'ятидесятників, але паралізувати її не змогли. Нині п'ятидесятників в Україні налічується понад 11 тис. осіб» [6, арк. 118–119].

Звітуючи 19.05.1959 р. на Пленумі ЦК КПУ про боротьбу органів КДБ з «церковно-сектантським підпіллям», голова КДБ УРСР В. Нікітченко зазначав: «Сектантів п'ятидесятників у 1947 р. було 15 тисяч осіб. 12 років активної боротьби із цим підпіллям привели до того, що воно скоротилося тільки на 4 тисячі осіб, хоча тільки у період від 1953 до 1958 рр. під впливом профілактики було відірвано від цього сектантського підпілля більше 5 300 осіб» [6, арк. 256]. Звісно, такі темпи боротьби не задовольняли нове радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим, який від кінця 1958 р. (Постанова ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 04.10.1958 р.) ініціював широкий наступ на інститут церкви, наявність якого аж ніяк не вкладалася в програму форсованого будівництва комунізму до 1980 р.⁶³ У вересні 1959 р. усунули з посади голови РСРК УРСР спочатку П. Вільхового, а 24.05.1960 р. (наказ КДБ УРСР № 241) з посади голови антирелігійного підрозділу КДБ УРСР – вже й В. Сухоніна. Формально звільнення полковника КДБ В. Сухоніна, якого позаочі називали «провідним сектознавцем країни», здійснили за станом здоров'я відповідно до ст. 59 п. «б»⁶⁴ Закону СРСР «Про нове значне скорочення Збройних сил СРСР», ухваленого 15.01.1960 р. за ініціативою М. Хрущова [48, арк. 6]. Вивчаючи матеріали особової справи В. Сухоніна, з'ясуємо, що перед звільненням з ним особисто спілкувався

⁶³ Теза про форсоване будівництво комунізму до 1980 р. була офіційно закріплена в новій Програмі КПРС, затвердженій в жовтні 1961 р. на XXII з'їзді КПРС

⁶⁴ Ст. 59 п. «б» означеного Закону СРСР передбачала звільнення службовця за станом здоров'я. Згідно зі свідоцтвом про хворобу № 293 від 20.04.1960 р., виданим МО ХОЗУ КГБ РМ УРСР за розпорядженням ОК КДБ УРСР, В. Сухонін хворів на атеросклеротичний кардіосклероз з хронічною нестачею венозного кровообігу, мав ожиріння 1-го ступеня та початкову стадію склерозу судин мозку [48, арк. 176 зв.].

голова КДБ УРСР генерал-майор В. Нікітченко. У відставку В. Сухонін пішов, маючи орден «Червоного прапора» (Указ Президіуму ВР СРСР від 05.11.1954 р.) та «Червоної зірки» (Указ Президіуму ВР СРСР⁶⁵), чотири медалі («За бойові заслуги» /19.01.1945 р./, «За перемогу над Німеччиною» /09.05.1945 р./, «30 років Радянській армії та флоту» /22.02.1948 р./ та «40 років Збройних сил СРСР» /19.02.1956 р./), звання «Почесного співробітника органів держбезпеки», присвоєного йому напередодні звільнення (Наказ КДБ УРСР № 0226 від 14.11.1959 р.) «За досягнуті результати в оперативній роботі проти церковно-сектантського підпілля» та п'ять подяк (Накази КДБ УРСР № 02262 від 23.12.1953 р., № 0184 від 31.12.1955 р., № 0043 від 16.03.1957 р., № 027 від 01.02.1958 р. та № 041 від 03.04.1958 р.) «За вмилу організацію агентурно-оперативної та слідчої роботи в середовищі церковників та сектантів» [48, арк. 8 зв., 9, 23].

При вивченні послужного списку В. Сухоніна постало логічне запитання: за які ж досягнення в агентурно-оперативній та слідчій роботі «в середовищі церковників та сектантів» нагороджували В. Сухоніна, якщо за 14 років (!) йому так і не вдалося зліквідувати «антирадянське» п'ятидесятницьке «підпілля»?⁶⁶ Відповідь знаходимо у звітах самого В. Сухоніна. Звітуючи 19.10.1959 р. до КДБ СРСР про виконану агентурно-оперативну роботу в «церковно-сектантському підпіллі», В. Сухонін зазначав: «В 1954 – 1959 рр. 66 агентів проведено на керівні посади церковно-сектантськими нелегальними формуваннями, що дає можливість повністю контролювати діяльність цих формувань та проводити необхідні заходи із їх розробки або розкладу» [9, арк. 5]. Тобто протягом 1954 – 1959 рр. В. Сухоніну та його підлеглим вдалося досягти найголовнішого – взяти під негласний контроль діяльність незареєстрованих в РСРК конфесій України. Отже, можна дійти висновку, що ліквідувати це «нелегальне» релігійне «підпілля» було недоцільно з оперативної точки зору (як надійний канал інформації та впливу на кількатисячну верству радянських громадян), що не вповні розуміли партійні функціонери часів М. Хрущова. На нашу думку, конфлікт між старими («сталінськими») чекістськими кадрами, керованими оперативною доцільністю, та новими партійними бюрократами, що сліпо обстоювали волюнтаристський заклик М. Хрущова «назавжди покінчити з релігією», насправді й спричинив відставку В. Сухоніна.

У серпні 1960 р. роботу у релігійній сфері було знову, як і за сталінських часів, віднесено до компетенції контррозвідки. Нею став займатися 5-й відділ 2-го (контррозвідувального) управління КДБ УРСР на чолі із заступником

⁶⁵ Дата Указу в особовій справі відсутня.

⁶⁶ До речі, це стосувалося не тільки «антирадянського підпілля» п'ятидесятників, а й «антирадянського підпілля» єговістів та адвентистів-реформістів. Звітуючи перед керівництвом КДБ УРСР про боротьбу із цими «підпіллями», В. Сухонін зазначав: «У 1956 р. єговістське підпілля нараховувало у своєму складі 8 300 учасників, а на кінець 1958 р. – 6 815; <...> адвентистів-реформістів у 1956 році нараховувалося 800 (осіб – Авт.), в 1958 р. відбулося зменшення (їх кількості – Авт.) тільки на 200 осіб. Отже, поставлене перед органами КДБ УРСР завдання з ліквідації в найближчий час церковно-сектантського підпілля, як сили, здатної проводити організаційну ворожу діяльність, виконується ще повільно» [6, арк. 34].

В. Сухоніна полковником В. Секарєвим. Новий голова КДБ УРСР В. Нікітченко став відразу опікуватися створенням співробітникам 5-го відділу сприятливих умов зі швидкої ліквідації «антирадянського сектантського підпілля». Для цього він звернувся до ЦК КПУ та ЦК КПРС з проханням якнайшвидше внести до Кримінального кодексу (далі – КК) СРСР та КК союзних республік статті, в яких було б унормовано покарання за дармоїдство, навчання неповнолітніх релігії та несанкціоноване відправлення релігійних культів. В. Нікітченко також просив партійні органи зобов'язати Міністерство культури та радянські ЗМІ підготувати на основі матеріалів, наявних в КДБ, серію художніх та документальних фільмів і антирелігійних статей, у яких викривали б «реакційну сутність сектантства» [6, арк. 257–259]; [9, арк. 24–27].

Невдовзі після клопотання В. Нікітченка, Президією ВР УРСР 28.12.1960 р. було ухвалено новий КК УРСР, в якому були дописані й «антирелігійні» статті (138 та 209). Диспозицією ст. 138 було вказано на санкції в формі кримінального покарання за навчання дітей релігії фізичною особою – до 1 р. виправних робіт або штраф 50 крб, а релігійною організацією або особою, раніше засудженою за цією статтею, – до 3 р. позбавлення волі [160]. Диспозиція ст. 209 містила суворіші обмежувальні заходи: «Організація або керівництво групою, діяльність якої, що провадиться під приводом проповідування релігійних віровчень, виконання релігійних обрядів або під іншим приводом, поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю громадян <...>, а так само із спонуканням громадян до відмови від громадської діяльності або виконання громадянських обов'язків, – караються позбавленням волі на строк до п'яти років із засланням на той же строк <...>» [160]. За твердженням новопризначеного голови РСРК УРСР К. Полонника диспозицію ст. 209 сформулювали саме такого змісту, щоб під неї можна було «законно» підвести діяльність усіх керівників общин ХВС, «бузувірське» вчення яких, на думку чиновників радянської влади, призводило до психічного та фізичного каліцтва вірян [131, арк. 236]. Додатково Президією ВР УРСР 12.01.1961 р. видано Указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (в народі – Указ «Про дармоїда»). За ним як міру покарання вказано можливість заслання осіб за неробство у віддалені райони Півночі на строк до 5 років з обов'язковим залученням до фізичної праці за місцем поселення, причому було дозволено й конфіскацію особистого майна [330, с. 286].

За антирелігійними статтями нового КК слідчі органів МВС та КДБ УРСР у 1961 р. заарештували 126 керівників ХВС, у 1962 р. – вже 354 лідери різних т. зв. «нелегальних сект», більшість яких належали до ХВС⁶⁷ [8, арк. 108–109]; [9, рк. 11^a]. Для створення негативної суспільної думки навколо п'ятидесятників керівництво органів КДБ УРСР у 1961 р. ініціювало 64 відкритих судових процеси. На їх основі, як і було задумано, зняли серію

⁶⁷ Для порівняння: у 1960 р. (до виходу нового КК УРСР) органи КДБ за «антирадянську» релігійну діяльність заарештували лише 16 керівників ХВС [9, арк. 11a].

короткометражних документальних фільмів («Нехай торжествує життя!», «Вкрадене дитинство» тощо); прочитали близько 900 лекцій і доповідей на атеїстичні теми, а також опублікували викривальні статті та видали друком численними накладами атеїстичні брошури та книжки. В документах КДБ йдеться про такі твори: С. Демченко «Современное сектантство и его идеология»; Ю. Усиченко «Чёрный крест»; «Мы верили в Бога» (Без автора. Одеса: книжное издание) тощо [9, арк. 35, 144–145]. За оперативними та слідчими матеріалами КДБ, протягом 1961 – 1962 рр. кіностудією «Мосфільм» та Київською кіностудією ім. О. Довженко знято кілька художніх кінокартин атеїстичного спрямування («Тучи над Борском» /1961 р./⁶⁸, «Грешница» /1962 р./⁶⁹, «Цветок на камне» /1962 р./).⁷⁰ У них режисери заторкнули тему «викриття», за визначенням радянських спецслужб, «реакційної сутності» п'ятидесятницького віровчення та «небезпеки» його «бузувірських» практик.

У результаті описаних системних дій працівників КДБ, МВС, засобів ЗМІ та партійних органів протягом 1961 – 1964 рр. від «підпілля» ХВЄ різними методами вдалося «відірвати» та перевести до ВСЄХБ лише 1 455 осіб. Тому на 01.09.1964 р. загальна кількість вірян ХВЄ у ВСЄХБ дорівнювала 21 660 осіб. Водночас чисельність же самого «підпілля» ХВЄ за офіційними документами, попри невиправдані сподівання партійних функціонерів, зроста на 4 тис. осіб (порівняно з 1959 р.) і загалом склала (як і 1947 р.) 15 тис. вірян [103, арк. 206, 215]. Отримавши такі дані, ЦК КПУ 22.01.1964 р. видано останню за часів правління М. Хрущова «антирелігійну» постанову «Про посилення атеїстичної роботи серед трудящих, які знаходяться під впливом релігійного сектантства». Але за результатами жовтневого пленуму ЦК КПРС (14.10.1964 р.) М. Хрущова було усунуто від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Через це хрущовський етап наступу на релігію припинився.

Отже, ми показали, що в період «відлиги», попри певні заходи щодо реформування, радянські спецслужби, як і в добу пізнього сталінізму, залишалися слухняною зброєю в руках партійної верхівки. Відмінним було те, що в повоєнні роки вони фактично були підконтрольні одній особі – генсеку І. Сталіну, а за часів «відлиги» задекларували дещо демократичніший спосіб

⁶⁸ В основу сюжету покладено слідчу кримінальну справу, заведену 1960 р. органами МВС (на замовлення КДБ) на єпископа ХВЄ І. Федотова. Єпископ звинувачувався у спробі принести в жертву доньку однієї із вірянок (агента КДБ) Г. Красіної. Кінопрокат картини в СРСР склав 22 700 000 глядачів [<https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/7328/annot/>]. І. Федотова можна вважати «зіркою» радянського антирелігійного кінематографа. Окрім зазначеної кінострічки, його діяльності присвячені, зняті на замовлення КДБ короткометражні фільми «Чудотворець із Бірюлево» (1958 р.) та «Це непокоїть усіх» (1960 р.) [178, с. 66, 72, 73].

⁶⁹ Документальна база фільму невідома. Скоріш за все, за основу сюжету взято сукупність різних оперативно-слідчих справ, заведених органами КДБ на ХВЄ та перероблених радянськими медіа митцями в атеїстичному дусі. Кінопрокат картини в СРСР склав 23 800 000 [<https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/1525/annot/>]

⁷⁰ В основу сюжету покладено висвітлене в атеїстичному дусі життя та діяльність колишнього благовісника Всеукраїнського союзу ХЄВ, близького помічника П. Бідаша, пресвітера общини ХВЄ м. Донецька – Клочкова Кузьми Семеновича [9, арк. 5-6]. Після арешту П. Бідаша (1957 р.), К. Клочков був завербований КДБ під псевдонімом «Семёнов» [5, арк. 191]. Під час хрущовської антирелігійної кампанії, під тиском КДБ, К. Клочков публічно відкрікся від духовного сану, порвав із релігією та засудив своє перебування у «секті» п'ятидесятників. У 1965 р. вийшла друком його сповідь-покаяння під назвою «Мёртвое озеро» [158].

контролю – ЦК КПРС на чолі із першим секретарем М. Хрущовим. Проте це не стало вирішальним у разі виконання завдань ЦК КПРС, поставлених перед органами КДБ у цей період щодо ліквідації «антирадянського підпілля» ХВС. Припускаю, що причиною цьому не можна вважати недбальство співробітників КДБ. Скоріше це було наслідком малокомпетентних та завищених вимог до них почасти оновленої партійно-керівної верхівки. Попри це службовцям КДБ вдалося досягти певних нових результатів на шляху виконання завдань з нейтралізації структур ХВС. По-перше, результативно проведено вербовку основних керівників ХВС (К. Клочкова, В. Бернадського, І. Прокопчука, В. Білиха, П. Тараненка, В. Богуна) [5, арк. 191]; [17, арк. 204]; [19, арк. 569–570]) з подальшим встановленням негласного контролю КДБ над п'ятидесятницьким «підпіллям». По-друге, були апробовані нові методи роботи профілактичних та адміністративних заходів, а також заходів із дезорганізації, проведених КДБ за співучасті співробітників МВД, ЗМІ, Міністерства культури та партійних органів. По-третє, було вдосконалено старі та добре апробовані репресивні заходи (шантаж, погрози, масові арешти), які проводили, як і в сталінські часи, із використанням «незаконних» прийомів (наприклад, методу «провокація», використаного вдруге для арешту П. Бідаша та членів його ініціативної групи). По-четверте, було забезпечено посилення кримінального законодавства щодо осіб, які потай відправляли релігійні культу тощо.

Отже, форми та методи боротьби КДБ з «антирадянським підпіллям» ХВС в період «відлиги» були дуже подібні до тих, які застосовували в період пізнього сталінізму, що дає підстави для висновку про наявність певної спадкоємності засобів діяльності службовців органів радянської держбезпеки в середовищі п'ятидесятників між цими двома періодами.

3.3. Робота КДБ у середовищі «легальних» громад ВССХБ

Завданням даного підрозділу є з'ясування, як змінилася робота радянських органів держбезпеки в УРСР у зв'язку зі зміною політичного курсу компартії в гуманітарній сфері. Зокрема в рамках цієї дисертації увагу приділено діяльності КДБ за релігійною лінією переважно на теренах України. Як і в попередніх підрозділах, приділено увагу завданням, формам та методам роботи КДБ у середовищі євангельських конфесій. Важливо простежити також, як на діяльність КДБ у даному контексті впливали рішення ЦК компартії відповідно до запровадженої реформи радянських органів держбезпеки. За постановою ЦК КПРС від 12.03.1954 р. «Про роботу органів державної безпеки» роботі на закордонні приділено особливу увагу [7, арк. 210]; [56, с. 497, 521]. На виконання завдань ЦК КПРС, співробітники 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР від 1955 р. почали включати до кварталних

планів агентурно-оперативної роботи перелік заходів, спрямованих проти так званих «антирадянських» релігійних центрів [7, арк. 50]. У руслі цих завдань 1957 р. в КДБ СРСР було розроблено й затверджено спеціальний план заходів проти закордонних «церковно-сектантських антирадянських центрів» [7, арк. 154]. На жаль в архівних фондах ГДА СБУ даний документ виявити не вдалося. Але зміст роботи КДБ УРСР «щодо закордоння» можемо відтворити шляхом аналізу звітної документації, кварталних планів та спеціального документа «Заходи з посилення розвідувальної та контррозвідувальної роботи за церковно-сектантською лінією», затвердженого 25.05.1959 р. начальником 4-го СПУ КДБ УРСР Б. Шульженком [7, арк. 210].

Внаслідок аналізу названих документів встановлено, що ЦК КПРС поставив перед КДБ вимогу вживити агентів КДБ з числа завербованих служителів євангельських конфесій в різні закордонні «сектантські центри». Основні завдання, які ставилися перед агентурою, це – проведення розвідувальної, контррозвідувальної та дезорганізаційної роботи в закордонних релігійних організаціях [7, арк. 210]. Причиною цьому слугувало переконання компартійного керівництва, що від 1955 р. розвідки «буржуазних країн» розпочали активно використовувати «у своїх підривних цілях релігійні організації, які знайшли притулок та матеріальну базу, головним чином, в Америці» [7, арк. 210]. До цих «антирадянських» релігійних організацій (відповідно до ідеологічних настанов ЦК КПРС) КДБ відносив: *BWA*, Всесвітній п'ятидесятницький союз – «Світове співтовариство Асамблей Бога» (англ. *World Assemblies of God Fellowship*), Всесвітній центр свідків Єгови (англ. *Jehovah's Witnesses Center*) та Церкву адвентистів сьомого дня (англ. *Seventh-day Adventist Church*) [7, арк. 213]. Аналіз документів КДБ, виявлених у фондах ГДА СБУ, дозволив з'ясувати, що такі релігійні організації мали філії в багатьох країнах Європи (Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Англії, Німеччині, Польщі, Румунії, Чехословаччині), що, на думку керівників КДБ, створювало сприятливі умови американським спецслужбам використовувати їх як легальне прикриття при проведенні «розвідувальної діяльності в Європі» [7, арк. 214]. Щоправда, конкретних фактів розвідувальної діяльності американських спецслужб на території Європи в таких документах не наведено, але наявне переконання, що «усі ці релігійні організації за вказівкою іноземних розвідок активно проводять ідеологічну диверсію проти країн соціалізму та особливо проти Радянського Союзу» [7, арк. 210]. Маємо тлумачення поняття «ідеологічна диверсія» як «створення громадської думки проти країн соціалізму через поширення наклепів в церквах, на конгресах, конференціях та через так званий позаполітичний друк» [7, арк. 210]. Окрім цього, спецслужби США та інших західних держав звинувачували у використанні зазначених релігійних організацій задля:

1. нелегального пересилання «до СРСР на приватні адреси та до релігійних общин антирадянської церковно-пропагандистської літератури»;
2. «організації спеціальних радіопередач для вірян СРСР»;
3. засланні до СРСР

«агентури для розвідки та ідеологічних диверсій під виглядом різного роду духовних делегацій та туристів-одинаків» [7, арк. 211].

Для протидії їм КДБ УРСР запропонував створити при ПГУ КДБ СРСР «спеціальний відділ для роботи щодо закордоння під релігійним прикриттям», а в КДБ УРСР – спеціальне відділення при першому відділі [7, арк. 212]. На ці підрозділи мали покласти обов'язки з підготовки спеціальної агентури та розміщення її за кордоном. Для реалізації таких завдань було запропоновано використовувати як легальне прикриття: 1. закордонні парафії РПЦ, підпорядковані московській патріархії, «в США, Південній Америці, на Близькому та Далекому Сході, у Франції, Бельгії та Німеччині», а також чернечий осередок у Палестині; 2. закордонні парафії Вірменської апостольської церкви (далі – ВАЦ) у віданні вірменського Католикосу з резиденцією у м. Ечміадзін (Вірменська РСР); 3. Президію ВСЄХБ як керівний орган общин ЄХБ в СРСР [7, арк. 212, 213, 215]. Оскільки ВСЄХБ, на відміну від РПЦ та ВАЦ, не мала парафій (общин) за межами СРСР, співробітники КДБ УРСР пропонували використовувати її керівництво для поширення впливу КДБ на осередки «сектантських організацій у країнах народної демократії⁷¹ та деяких буржуазних країнах Європи» [7, арк. 215]. У планах було передбачено, використовуючи такі релігійні організації, витіснити з території Західної Європи «американські сектантські місіонерські товариства і тим самим паралізувати підривному діяльність агентури американської розвідки», яка, на думку компартійного керівництва та КДБ, під релігійним прикриттям діяла проти СРСР [7, арк. 215].

Систему таких заходів слід було запроваджувати в два етапи. На першому (підготовчому) етапі планували використання керівництва ВСЄХБ для створення в країнах Західної Європи та США позитивної громадської думки про свободу совісті в СРСР. Для цього слід було допомогти ВСЄХБ налагодити друкування видань, в яких фактично містилася б пропаганда для закордонного читача щодо релігійної свободи в СРСР, формувалася б образ СРСР як країни-борця за мир, а релігійні організації в США натомість дискредитували б, переконуючи, що вони є слухняна «зброя Уолл-стріт» та «вогнища реакції і наклепів, які перебувають на службі імперіалізму» [7, арк. 216, 218]. Окрім друкованих видань, було запропоновано використовувати керівництво ВСЄХБ та інших численних конфесій СРСР для виступів на радіо (особливо під час великих релігійних свят) зі спеціальними зверненнями до єдиновірців за кордоном. У таких зверненнях агентура КДБ повинна була дезінформувати закордонних вірян стосовно питань свободи віросповідання в СРСР, «розвінчуючи наклепи про Радянський Союз, що поширювали, на думку КДБ, релігійні центри за кордоном» [7, арк. 218].

⁷¹ Країни «народної демократії» – загальна назва ряду держав з формою політичної організації суспільства, що склалася в них після Другої світової війни в контексті т. зв. «народно-демократичних революцій». На думку комуністичних ідеологів, це була нова форма переходу до соціалізму, яка розвинулася в ході Другої світової війни і тривала після її закінчення в ряді країн Європи, у тому числі в Албанії, Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині та Югославії. Народна демократія розглядалася як проміжний етап при переході від "буржуазної демократії" до "соціалістичної державності" [312, с. 77–81, 183–184].

Ще однією формою поширення дезінформації закордон пропонували обрати відрядження релігійних делегацій, сформованих із агентів КДБ, «на щорічні міжнародні сектантські конгреси, на які систематично запрошують представників ВСЄХБ». Перед такими делегаціями ставили завдання: «використовуючи трибуни конгресів, делегати із СРСР повинні вести пропаганду за мир та викривати наклепників», які, за твердженням КДБ, зводили «знавіснілу антирадянську агітацію на цих конгресах» [7, арк. 218]. У планах йшлося також про використання закордонних відряджень агентів КДБ із складу ВСЄХБ задля здійснення заходів щодо консолідації керівників ЄХБ у країнах т. зв. «народної демократії» з метою «створення, на противагу до США, свого всесвітнього центру», підконтрольного КДБ [7, арк. 216].

Завданням другого етапу було формування організаційного комітету для скликання міжнародного конгресу представників євангельських конфесій в СРСР та країнах «народної демократії». На нього слід було запросити представників від протестантських церков скандинавських країн, ФРН, Бельгії та інших країн Західної Європи. Основним результатом роботи конгресу мало стати ухвалення його делегатами (за сприянням агентів КДБ) рішення про вихід їх общин з-під впливу американських релігійних центрів та створення прорадянських міжнародних протестантських центрів у Європі. В подальшому в КДБ планували вживити свою агентуру до їх керівництва [7, арк. 216, 217]. Прорадянські релігійні центри слід було використовувати не тільки як майданчики для створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти, а й як резидентуру для вербування нових агентів закордоном [7, арк. 213]. Реалізацію цієї системи заходів було покладено на органи КДБ, РСРК та спецслужби країн т. зв. «народної демократії» [7, арк. 217].

Проаналізувавши звітну документацію про роботу 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР, можна дійти висновку, що реалізація заходів щодо закордоння в органах КДБ розпочато ще до 1959 р. У цілком таємній довідці № 4622 від 14.05.1957 р. вказано, що для вживлення агентури КДБ у закордонні релігійні центри ще 1955 р. «за вказівкою КДБ при РМ СРСР із відповідним завданням виїжджали до Англії для участі в роботі "Всесвітнього центра баптистів" агенти "Рязанский" (*республіканський пресвітер ВСЄХБ УРСР О. Андреев – Авт.*) та "Косарев" (*заступник О. Андреева, А. Міцкевич – Авт.*)» [5, арк. 24]. Конкретну роботу ВСЄХБ закордоном вдалося встановити, проаналізувавши таємні звіти О. Андреева та А. Міцкевича, передані голові РСРК УРСР П. Вільховому, та офіційний звіт про поїздку, опублікований ВСЄХБ у «Братському віснику». В результаті вивчення цих документів з'ясовано, що в Лондоні з 16 – 22 липня 1955 р. відбувся Всесвітній конгрес баптистів, ініційований *BWA*, на який запросили й представників ВСЄХБ. Делегація від СРСР прибула до Англії двома групами. До першої групи входили голова ВСЄХБ Я. Жидков, республіканський пресвітер ВСЄХБ країн Прибалтики М. Левінданто, представники від РПЦ та Лютеранської церкви, а також перекладач Л. Новікова. До складу другої групи увійшли республіканський пресвітер ВСЄХБ УРСР О. Андреев, його заступник А. Міцкевич, генеральний

секретар ВСЄХБ О. Карєв, скарбник ВСЄХБ І. Іванов, республіканський пресвітер ВСЄХБ МРСР Ф. Астахов, старший пресвітер ВСЄХБ Далекого Сходу Є. Раєвський та перекладач К. Тиртова [147, с. 5]. В Англії делегацію від СРСР зустріли представники *ВВА*, радянського посольства та ВТКЗ.⁷² На пресконференції із журналістами Я. Жидков зробив офіційну заяву про існування повної релігійної свободи в СРСР та про відокремлення церкви від держави, а держави від церкви. На доказ своїх слів Я. Жидков навів дані про легальну діяльність в СРСР 5 400 общин ВСЄХБ, в які входило, за його ствердженням, близько 500 тис. adeptів, хрещених по вірі.⁷³ Аналогічні заяви зробили представники РПЦ та Лютеранської церкви [362, с. 266]. Після пресконференції було організовано офіційну вечерю делегатів з СРСР із представниками Британської ради церков, Англійської церкви, Церкви адвентистів сьомого дня та з іншими офіційними особами.

Наступного дня (16.07.1955 р.) проведено відкриття конгресу (присутні 8,5 тис. делегатів із 60 країн світу) [147, с. 6]. Темою обрано вірш із Нового Заповіту (Євр. 13:8): «Ісус Христос учора, і сьогодні, і навіки Той Самий». Протягом 16 – 22 липня відбулося 15 засідань конгресу, одне з яких присвятили питанню релігійної свободи у світі. На ньому генеральний секретар *ВВА* А. Орн повідомив присутнім, що *ВВА* та його філії в Європі звинувачуються у шпигунстві проти СРСР. Він категорично відкинув це звинувачення та заявив, що діяльність *ВВА* спрямована не на шпигунство, а на підтримання релігійної свободи у всьому світі. Він також засвідчив, що в країнах т. зв. «народної демократії» свободи совісті немає, бо органи держбезпеки цих країн заарештовують служителів євангельських конфесій, підпорядковуючи їх общини комуністичним режимам. Слова А. Орна підтвердили й інші делегати, зокрема ті, хто напередодні конгресу відвідали окремі країни соціалістичного табору (Східну Німеччину, Румунію, Чехословаччину). Оратори наголосили на тому, що церква не має бути підпорядкована державі або партії, бо вона підпорядкована Христу: «Церква Христа – піонер свободи та поборник свободи» [122, арк. 164]. І в тих державах (натяк на СРСР), де свободу совісті задекларовано лише на папері, церква покликана боротися за те, щоб свобода мислення була «не тільки в молитовних зібраннях, а й у всьому житті людини» [122, арк. 163–165].

Після виступу А. Орна та інших делегатів, слово взяли Я. Жидков, О. Карєв та А. Міцкевич. У своїх доповідях вони намагалися спростувати повідомлення щодо утисків свободи совісті в СРСР. Як аргументи вони наводили дані про кількість общин та вірян в СРСР, запевняли, що в СРСР церкву відокремлено від держави, і що віряни беруть активну участь у громадському житті радянського суспільства (рух за мир і за ядерне роззброєння). А пан А. Міцкевич підсумував, що «Господь панує і серед

⁷² ВТКЗ (Всесоюзне товариство культурного зв'язку із закордоном) – радянська громадська організація, заснована в 1925 р.

⁷³ За даними ж КГБ УРСР в Україні, де було сконцентровано 70% общин ВСЄХБ всього СРСР, на 1958 р. нараховувалося (разом із ХЄВ) лише 102 506 осіб ЄХБ [8, арк. 101].

народів Радянського Союзу, і що справа Божа живе, що кожен рік Господь додає нових членів до Своєї церкви» [122, арк. 169, 171, 172]. Після завершення дебатів щодо доповідей, було ухвалено резолюцію, що баптисти всього світу у стосунках із владою в тих країнах, де вони проживають, мають непохитно дотримуватися принципу «кесареве – кесарю, а Боже – Богові» і запобігати втручанням влади у справи церкви [122, арк. 166].

Після схвалення резолюції, було проведено вибори керівництва *BWA*. Прикметно, що Я. Жидкова обрали одним із 9-ти віце-президентів *BWA*, а К. Тиртову – членом молодіжного комітету *BWA*. На бенкетах, які влаштовували в перервах між сесіями, представникам ВСЄХБ вдалося налагодити прямі контакти із новообраним керівництвом *BWA*, а саме з президентом *BWA* Т. Адамсом та генеральним секретарем А. Ерном, громадянами США. Сторони домовилися про відвідування лідерами *BWA* СРСР в серпні 1955 р. та про відрядження до Англії на навчання в біблійних коледжах молоді від ВСЄХБ [122, арк. 166–168]. У такий спосіб керівництво ВСЄХБ виконало завдання КДБ про дезінформацію західного суспільства щодо свободи віросповідання в СРСР та вживлення агентури КДБ у «закордонні сектантські центри».

Готуючись до прийому керівництва *BWA* та інших закордонних делегацій, число яких, за інформацією від КДБ, мало зростати, голова КДБ УРСР В. Нікітченко видав цілком таємний наказ № 12/сс від 17.03.1956 р. У ньому обласним УКДБ поставлено завдання організувати постійний негласний нагляд за усіма іноземцями та закордонними делегаціями, що прибували до УРСР. Для цього в наказі рекомендовано використовувати агентуру з числа перекладачів, прибиральниць, водіїв, офіціантів, а також інших осіб, наданих іноземцям для супроводу їх під час поїздок Українською РСР. З метою забезпечення належного порядку руху на шляхах та унеможливлення відхилення закордонних делегацій від запланованого маршруту слідування, КДБ повинен був залучати й службовців міліції. В такий спосіб керівництво КДБ начебто прагнуло запобігти розвідувальній діяльності агентів іноземних спецслужб, які потенційно могли перебувати у складі закордонних делегацій, а також нейтралізувати їх небажаний вплив на радянських громадян [45, арк. 33–39]. Аналізуючи зміст наказу, можна дійти висновку, що його видання було спричинене не стільки контррозвідувальною, скільки політичною необхідністю. Оскільки положення наказу дозволяли службовцям КДБ здійснювати негласний контроль над закордонними делегаціями, що перебували в УРСР, та у визначений спосіб ізолювати їх учасників від зайвих контактів з радянськими громадянами, що забезпечувало реалізацію завдань з формування у іноземних гостей хибного уявлення про справжнє життя в радянському суспільстві.

Задля втілення положень цього наказу, за погодженням з ЦК КПРС та ЦК КПУ, РМ СРСР та УРСР, КДБ СРСР та УРСР, символічного дня, 22.06.1955 р., в РСРК СРСР спільно з РСРК УРСР розробили таємний план перебування делегації *BWA* в СРСР протягом 04 – 18 серпня 1955 р. [123, арк.

1–5, 11–21]. Було складено однозначний маршрут слідування представників *ВВА* територією СРСР, в якому було передбачено відвідування общин ВССХБ в Ленінграді (сучасний Санкт-Петербург), Москві, Києві, Одесі, Сімферополі, Запоріжжі та Харкові. Нагадаю, що названі осередки були підпорядковані республіканським та обласним пресвітерам ВССХБ, які були завербовані до релігійної агентури КДБ [123, арк. 3–5]. Планом було також передбачено відвідування делегацією *ВВА* і невеликих общин ВССХБ у Кримській області УРСР (мм. Ялта, Євпаторія, Саки, Бахчисарай) і в околицях Києва (у Софіївці-Борщагівській, Святошино та Дарниці). Відвідини повинні були відбуватися обов'язково у супроводі представників ВССХБ й за умови завчасної підготовки пресвітерів помісних общин та їх активу до зустрічі з іноземцями [122, арк. 147, 157–158]; [123, арк. 13–14, 43, 53]. Супроводжувати делегації *ВВА* призначили республіканських керівників ВССХБ (Я. Жидкова, О. Карєва та А. Міцкевича), обласних пресвітерів ВССХБ (відвідання общин яких передбачалося відповідно до таємного плану) та перекладача від ВССХБ (Л. Новікову). В їх розпорядження передали штат спеціально підготовлених водіїв з готельного комплексу «Інтурист», автомобілі марки «ЗІМ» (ГАЗ-12) та міліцейський патруль («для запобігання на дорозі різного роду випадків та затримки») [123, арк. 43, 53]. Ще до прибуття делегації, відповідальних осіб відповідних обкомів, міськкомів та райкомів комуністичної партії, а також міськрайвиконкомів, заздалегідь поінформували про її приїзд. А секретарів обкомів та міськрайвиконкомів – проінструктували щодо змісту та форм роботи на період перебування в підпорядкованих їм населених пунктах представників *ВВА* [123, арк. 49].

Конструктивним результатом розпорядження РСРК можна визнати той факт, що за визначеним маршрутом подорожі делегації завчасно відремонтували усі молитовні приміщення ВССХБ, які мали продемонструвати відвідувачам від *ВВА*. До візиту гостей готувалися настільки ретельно, що за два тижні до їх прибуття було проведено апробацію затвердженого маршруту. В цій репетиції взяли участь обласні уповноважені РСРК УРСР (А. Олейников, Д. Каєткін, М. Рудаков, П. Кірюта, П. Славнов) та обласні пресвітери ВССХБ (Б. Русанов, А. Камишанський та П. Парчевський). Останні провели ще й належну підготовчу роботу з пресвітерами помісних общин щодо візиту іноземців [122, арк. 147, 157–158]; [123, арк. 11, 18, 19, 42]. За висновками уповноваженого РСРК УРСР П. Вільхового, в ході цієї роботи духівництво та актив помісних общин ВССХБ були зорієнтовані на те, щоб «під час бесід з іноземцями могли правильно висвітлювати питання, які стосувалися нашої дійсності» [123, арк. 53]. Це фактично означало примушення служителів помісних общин ВССХБ та їх активних членів до дезінформування представників закордонної делегації *ВВА* щодо радянської дійсності та свободи віросповідання в СРСР. Як одну з ефективних форм цього дезінформування, упорядники плану обрали проведення так званих «братських» обідів вдома у когось із старших пресвітерів ВССХБ. Склад учасників цих обідів (як правило агентура КДБ та їх дружини), місце їх

проведення (помешкання пресвітерів ВСЄХБ) та навіть меню ретельно підбирали в процесі складання плану.⁷⁴ Всі ці заходи, за ствердженням П. Вільхового, були спрямовані на створення в іноземних гостей непохитного переконання щодо високого матеріального добробуту пересічних радянських громадян та наявності повної релігійної свободи в СРСР [123, арк. 53–54].

Отже, таємний план перебування делегації *ВВА* в СРСР склали в такий спосіб, щоб переконати керівництво *ВВА* в тому, що в СРСР у період «відлиги» сформувалася повна релігійна свобода та значно покращився матеріальний добробут громадян.

Однак реалізація заходів, передбачених цим планом, відбувалася не без утруднень. Під час відвідування общин ВСЄХБ Київської області, члени делегації поскаржилися на те, що їм показали невелику кількість общин розташованих, як в самому Києві (всього три: на Подолі, Куренівці і в Дарниці), так і в Київській області (лише одну в с. Саливонки, Васильківського району) [123, арк. 26]; [147, с. 32]. При цьому вони відмітили відсутність дітей на зібраннях та невідповідність площ молитовних будинків кількості їх членів (площі будинків повсюдно були значно меншими за кількість членів відповідних общин, що спричиняло їх переповненість) [123, арк. 26, 54–55]. Під час відвідання центральної київської общини ВСЄХБ, розташованої на Подолі (вул. Спаська, 6), трапився й непередбачуваний інцидент. Хтось з її членів зумів передати анонімного листа генеральному секретареві *ВВА* А. Ерну. В ньому була викладена скарга на дії радянської влади, яка за потурання О. Андреева та А. Міцкевича незаконно конфіскувала в київській общині ВСЄХБ великий молитовний будинок, розташований на вул. Леніна 53^А, та перемістила общину у невелику будівлю на Подолі.⁷⁵ Оскільки А. Орн російською читати не міг, він звернувся до О. Карєва з проханням перекласти йому зміст цього листа. Але той, скориставшись нагодою, дав адаптований переклад, із якого іноземці не змогли довідатися про суть звернення. Сам лист був вилучений О. Карєвим у А. Ерна та переданий Я. Жидкову [123, арк. 55].

Також під час руху за маршрутом «Київ – Саливонки» учасники делегації *ВВА* помітили зовнішнє спостереження за ними співробітниками МВС та КДБ. Річ у тім, що під час слідування до с. Саливонки Т. Адамс сфотографував «комбайна та селянина, що їхав на дохлій кобилі» [123, арк. 51]. Але за збігом обставин, попереду автотранспорту делегації рухалася

⁷⁴ Згідно з затвердженим планом перебування делегації *ВВА* в СРСР на обід до О. Андреева (страви якого, за тим же планом, готувала мережа ресторанів «Інтурист», а гостям повідомляли, що цю їжу приготовлено вдома) були «запрошені» агенти КДБ, пресвітери ВСЄХБ – Д. Пономарчук, А. Міцкевич та Д. Єнюков разом зі своїми дружинами. Були також запрошені й проповідники підпорядкованих їм общин – Шевченко та Яловий. Підбір такої компанії та інсценування шикарного «домашнього» обіду створило хибну уяву у членів делегації про добробут радянських служителів культу та про наявність повної свободи совісті в СРСР. Такі ж інсценування були реалізовані КДБ та РСРК і в інших містах слідування делегації (Одесі, Ялті, Бахчисараї, Євпаторії, Сімферополі та Харкові) [123, арк. 19, 41–45, 47–48, 53–54].

⁷⁵ Молитовний будинок по вул. Спаській № 6 м. Києва мав площу 110 м² та вміщав лише 200-250 осіб при загальній кількості членів общини – 1 191 особа [122, арк. 84]; [123, арк. 32]; [125, арк. 31].

військова автоколона. Тому службовці зовнішнього спостереження вважали, що іноземці фотографують переміщення радянської військової частини. Після прибуття до с. Саливонки, делегацію зустріли начальник райвідділу міліції та співробітник КДБ у штатському. В ході їх бесіди з О. Карєвим було з'ясовано, що іноземці військові об'єкти не фотографували і що це був прикрий збіг обставин. За свідченням співучасника бесіди А. Міцкевича, А. Орн помітив начальника міліції і це викликало у нього занепокоєння. О. Карєв попросив членів делегації *ВВА*, щоб надалі вони були «обережніші з фотографуванням» [123, арк. 26, 51, 52, 57]. Після виїзду делегації з с. Саливонки на трасі «Саливонки – Київ» експедицію знову зупинили службовці міліцейського патруля. Вони розпитали О. Карєва про те, чи фотографував хтось з іноземців військові об'єкти? Після відповідних роз'яснень кортежові з делегацією дозволили далі рухатися за маршрутом слідування [123, арк. 27]. Через цей інцидент голова РСРК УРСР П. Вільховий звернувся до заступника МВС УРСР Р. Булдовича та голови КДБ УРСР В. Нікітченка з проханням дати вказівку їх підопічним, щоб вони діяли «більш тактовно, перебуваючи, так би мовити в тіні, а не просто перед очима іноземців» [123, арк. 52].

Під час перебування делегації *ВВА* у Ялті, пресвітери ВСЄХБ та їх актив запобігли спробі чеського місіонера та члена *ВВА* В. Рачека передати секретного листа. Річ у тім, що В. Рачек (чех за етнічним походженням) служив місіонером *ВВА* в Іркутській області. У 1949 р. його засудили за «антирадянську» діяльність до 5 років позбавлення волі [172]. Після звільнення із таборів (квітень 1955 р.) В. Рачек отримав паспорт громадянина СРСР та оселився в Одесі. Дізнавшись про приїзд до Кримської області делегації *ВВА*, В. Рачек відвідав Ялту, де прагнув зустрітися із її представниками. Місіонер мав намір розповісти колегам з *ВВА* про справжній стан релігійної свободи в СРСР та просити допомоги в справі його репатріації до Чехословаччини. Внаслідок завчасного доносу обласного пресвітера ВСЄХБ Б. Русанова до відповідних органів, чехові не дозволили реалізувати свій відчайдушний задум [122, арк. 157]; [123, арк. 48].

Учасники делегації *ВВА* робили спроби розірвати тісне коло нав'язаного супроводу ВСЄХБ. Під час перебування у Сімферополі один учасник делегації (К. Хоргрофс), посилаючись на нездужання, залишився сам у своєму номері. За вказівкою відповідального службовця КДБ для догляду за ним негайно надали агентів під прикриттям медсестри та перекладача [123, арк. 44, 59]. Вміло позбувшись їх «опіки», К. Хоргрофс спромігся самостійно вийти до міста, де на власні очі мав можливість побачити рівень добробуту радянських громадян. Крокуючи вулицями Сімферополя, К. Хоргрофс зробив фотознімки гуртів жебраків біля православних соборів, довгих черг містян за харчами біля продуктових крамниць та руїн житлових будинків, що так і не відбудували в повоєнний час [123, арк. 44, 59]. Факт виходу К. Хоргрофса із-під опіки радянських силових структур та його самостійну прогулянку містом, голова РСРК УРСР П. Вільховий оцінив як суттєвий недолік у роботі з іноземцями [123, арк. 59].

Попри незаплановані пригоди під час подорожі делегатів *ВША*, відповідальні особи РСРК та КДБ констатували, що їм вдалося досягти основного результату – переконати іноземних гостей в наявності повної свободи віросповідання в СРСР. Основним доказом цього іноземним делегатам стала наявність у кожній відвіданій ними общині ВСЄХБ діючого молитовного будинку та численних вірян⁷⁶ [123, арк. 49]. За інформацією, поданою П. Вільховим, додатковим чинником, що позитивно вплинув на формування уявлень делегатів, стала організація та проведення гостинних «братських» обідів. «Обираючи молитовні будинки для огляду їх іноземцями, – зазначав П. Вільховий, – ми брали до уваги й доцільність влаштування частувань для гостей вдома у пресвітера або одного з керівників релігійної громади. Ці "домашні частування" створювали (*в іноземних гостей* – Авт.) повсюди виняткове враження» про «справжню» свободу віросповідання в СРСР та «показову» радянську дійсність [123, арк. 53, 54].

Отже, скоординована взаємодія органів РСРК, КДБ та його агентури забезпечила виконання головного завдання з дезінформації керівництва *ВША* щодо реального стану свободи віросповідання в СРСР.

Проаналізувавши виниклі інциденти, які трапилися під час перебування делегації *ВША* в УРСР, П. Вільховий написав на ім'я секретаря ЦК КПУ та керівників РСРК СРСР, РМ УРСР і КДБ УРСР доповідну записку № 0197 від 26.08.1955 р. У ній голова РСРК УРСР зазначав, що «у зв'язку з розширенням контактів радянської держави з іншими країнами, приїзд іноземців до СРСР щороку збільшуватиметься, тому невідкладним завданням слід вважати вивчення духовенства та активу вірян релігійних громад задля з'ясування, чи зможуть вони вести бесіди з іноземцями як справжні патріоти і правильно висвітлювати перед ними стан речей щодо забезпечення свободи відправлення релігійного культу, так і з інших питань, наприклад, про життя та працю колгоспників, робітників і т. ін.» [123, арк. 56]. Бачимо, що замість того, щоб разом з іншими радянськими органами влади та КДБ дбати про забезпечення справжньої релігійної свободи, задекларованої Конституціями СРСР та УРСР, П. Вільховий натомість закликав до посилення режимом заходів з дезінформування іноземних гостей у цьому питанні й сприяння залученню до пропагандистської діяльності ширшого кола служителів культу та активу вірян. Цілком очікувано, що таку ініціативу схвалило вище керівництво радянської влади та КДБ. Невдовзі керівництво РСРК поставило перед своїми уповноваженими завдання щодо добору більшого числа общин, які можна було б показати іноземним гостям. Очільники ж КДБ зобов'язали співробітників «антирелігійних» підрозділів завербувати пресвітерсько-керівний склад затверджених общин «для підстави іноземцям» як

⁷⁶ Члени делегації *ВША* помилково вважали вірянами і тих осіб, які просто з цікавості масово приходили до молитовних будинків ВСЄХБ, щоб подивитися на «живих» іноземців. Особливо їхню увагу привертав афроамериканець Дж. Джексон, який знаходився у складі делегації. Його незвичний колір шкіри був приводом для гуртування біля нього чималого натовпу цікавих, яких пресвітери ВСЄХБ видавали за своїх адептів [123, арк. 46, 47, 49].

представників радянських вірян [7, арк. 104]; [122, арк. 239]; [123, арк. 28, 32-39].

Неабияку роботу проводив КДБ і за напрямом вживлення власної агентури в «закордонні церковно-сектантські центри». В плані агентурно-оперативної роботи 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР станом на березень-травень 1955 р. зазначено, що «у зв'язку із пропозицією "Всесвітнього союзу баптистів" щодо відрядження на навчання в біблійні інститути до Америки, Англії та Швейцарії 6-ти осіб сектантів від СРСР, створено можливості для засилання до названих країн нашої агентури. За вказівкою КДБ СРСР ми маємо підібрати не менше двох агентів» [7, арк. 50]. Виконуючи наказ союзного центру, КДБ УРСР у квітні 1955 р. відібрав для відрядження до Англії під прикриттям навчання в біблійному коледжі агента «Горського» та завербував сина А. Міцкевича (агента «Косарева») – Вальтера Міцкевича (агента «Абрамова») [4, арк. 237]; [7, арк. 50]. Під час перебування делегації *ВВА* в Україні ці агенти були відрекомендовані керівникам *ВВА* Т. Адамсу та А. Ерну. Як зазначав П. Вільховий, під час супроводу делегації *ВВА*, А. Міцкевич, «володіючи німецькою мовою, вів бесіду з Арнольдом Ерном, всебічно з'ясовуючи у нього, як у генерального секретаря Всесвітнього Союзу баптистів, умови підготовки кадрів – баптистських місіонерів у м. Лондоні, в коледжі Сперджена, куди він хоче направити свого сина Вальтера, 1931 р. народження, який закінчив у 1954 р. у м. Києві Медінститут (стоматологічне відділення); працює зараз лікарем у В. Михайлівському Одеської області; є членом ЛКСМУ» [123, арк. 58]. Після з'ясування необхідних формальностей цієї справи А. Міцкевич, за відповідної нагоди, познайомив керівників *ВВА* зі своїм сином і запевнив їх, що той «хоче їхати до Лондона і навчатися на проповідника» [123, арк. 58]. Аналогічно домовився і Д. Пономарчук (агент «Березовский») щодо свого зятя. «Усі вони, за ствердженням П. Вільхового, підлабузнювалися до іноземців, просили Ерна та Адамса взяти їх дітей до Коледжу» [122, арк. 193]. Певно, П. Вільховий не був поінформований про цілком таємні далекоглядні плани керівництва КДБ щодо вживлення їх агентури до закордонних «церковно-сектантських» центрів, а тому щиро висловлював своє обурення діями очільників ВССХБ. Найбільше П. Вільхового занепокоїло і водночас здивувало, що Вальтера Міцкевича, який був невіруючою людиною та секретарем ЛКСМУ, батько готував до відправлення на навчання у біблійний коледж Англії. Спілкуючись з цього приводу з А. Міцкевичем, П. Вільховий запитав: «Хіба ваш син Вальтер охрещений? І чи відвідує молитовні збори?» [123, арк. 50]. На що А. Міцкевич відповів: «Там, де він працює, він як комсомолец молитовних зібрань не відвідує. А коли буває у м. Києві – відвідує наші молитовні збори і я його зараз викликав до м. Києва, щоб його охрестити, так як нехрещеного його до коледжу в Лондоні не приймуть. Так зробити рекомендував мені й секретар Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів гр. Карєв» [123, арк. 50].

Через протистояння між А. Міцкевичем та Д. Пономарчуком (Д. Пономарчук звинувачував А. Міцкевича в тому, що той має наміри

усунути О. Андреева з посади республіканського уповноваженого ВССХБ по Україні, посісти його місце, а згодом передати цю посаду своєму синові), В. Міцкевич у Києві не зміг прийняти хрещення. Тоді А. Міцкевич відрядив сина до Ленінграда. Там він був охрещений і виведений КДБ закордон під прикриттям навчання в біблійному коледжі [175]. У 1956 р. КДБ УРСР підготував та відрядив до Англії під тим самим прикриттям терміном на 3 роки агента «Горського» (М. Мельника), «який [був] переданий на зв'язок в Перше головне управління КДБ при РМ СРСР» [5, арк. 24]; [126, арк. 30]; [129, арк. 70]. Його зобов'язали виконувати завдання розвідувального характеру та дезінформувати західне суспільство щодо свободи віросповідання в СРСР. У 1957 р. КДБ УРСР успішно влаштував в Англії ще двох агентів. У доповідній записці начальника 4-го СПУ КДБ УРСР Б. Шульженка № 4/5/348 від 20.01.1958 р. з цього приводу вказано: «Використовуючи легальні канали зв'язку ЄХБ із закордоном, під виглядом навчання в біблійному інституті, виведені до Англії агенти "Ключ" та "Нартон" із завданням від органів КДБ. Після закріплення названих агентів в Англії є наміри підставити їх існуючим там оунівським або сектантським центрам» [5, арк. 25, 202]. Додатково керівництво КДБ використовувало таких агентів і для дезінформування західного суспільства стосовно радянської дійсності.

У ході дослідження офіційних джерел встановлено, що до групи молодих людей, яких КДБ у 1956 р. відрядив «на навчання» до Англії, входило 4 особи (М. Жидков, А. Кірюханцев, І. Орлов та М. Мельник) [149, с. 70–71]. Ці діти керівництва ВССХБ, за свідченнями їх однолітка О. Семченка, фактично були невіруючими або формально віруючими особами [175]. Аналогічні характеристики мали й агенти «Нартон» та «Ключ». За інформацією В. Сухоніна агент «Нартон» був світською особою та перебував на зв'язку у 1-го відділу КДБ УРСР. При появі можливості виведення агентури КДБ за кордон під прикриттям навчання в Англії, агента «Нартона» вживили «до секти ЄХБ» із завданням «зближення його з керівництвом духовного центру ЄХБ» та перспективою «висунення кандидатури агента для відрядження до закордонної біблійної школи» [7, арк. 148]. За свідченням колишнього співробітника одного з антирелігійних підрозділів МДБ-КДБ УРСР Г. Саннікова, який особисто вербував агента «Ключа», той хоч і походив із родини «авторитетних баптистів», але був номінально віруючим, мав вищу освіту та за своїми політичними переконаннями «не лише лояльно ставився до радянської влади, а й вважав засновника радянської держави В. І. Леніна видатним політичним діячем». «Ключ» був відмінником з марксизму-ленінізму, діалектичного матеріалізму і філософії [174, с. 118]. Не будучи «фанатичним» баптистом, «Ключ» потайки порушував баптистські норми поведінки (палив, вживав алкогольні напої та мав дошлюбні стосунки із жінками), але при цьому систематично відвідував центральну общину ВССХБ м. Києва, де формально ніс служіння проповідника та молодіжного лідера [174, с.121–122].

Названі агенти не тільки діяли й виконували завдання від КДБ в закордонних «сектантських» центрах, а й після повернення до СРСР посідали найвищі керівні посади у ВСЄХБ. Наприклад, М. Жидкова (агент «Невский») та А. Кірюханцева «обрали» до складу Президії ВСЄХБ. М. Мельника (агент «Горский») та В. Міцкевича (агент «Абрамов») – членами ревізійної комісії ВСЄХБ. Агент же «Ключ», за ствердженням Г. Саннікова, став «одним із кращих агентів за цим напрямом роботи у всій системі держбезпеки Радянського Союзу» [174, с. 123]; [179, с. 148]; [259, с. 247, 249]; [313, с. 209]; [362, с. 309].

Отже, за 15 років діяльності ВСЄХБ службовцям КДБ вдалося підготувати нове покоління радянських служителів культу (дітей керівництва ВСЄХБ), які були більш лояльні до комуністичного режиму за своїх батьків-агентів. Це мало прояв у тому, що така молодь вдало поєднувала марксистсько-ленінський світогляд з дотриманням християнських ритуалів. Звичайно, такий комуністично-християнській спосіб життя позначався на їх моральності (так як Сам Христос сказав: «Ніхто двом панам служити не може» /Мф. 6:24/). Але ця обставина тільки полегшувала співробітникам КДБ справу з вербування таких осіб і давала можливість у подальшому активно їх використовувати у дезорганізації закордонних релігійних центрів та радянізації союзу ВСЄХБ всередині СРСР.

Ще одним значним успіхом КДБ у роботі щодо закордоння було створення в червні 1958 р. міжнародної релігійної організації «Християнської мирної конференції» (ХМК) на чолі з агентом *StB*⁷⁷ Й. Громадкою. Дана організація повинна була протидіяти *BWA* та його філіалу в Європі – Європейській баптистській федерації /англ. *European Baptist Federation*, далі *EBF*/). До складу новоствореної організації увійшли Баптистський союз Чехословаччини (чеськ. *Bratrská jednota baptistů Československa*), ВСЄХБ, РПЦ, баптистські союзи країн т. зв. «народної демократії» і Азійсько-африканського регіону. За свідченням шефа закордонної розвідки румунської Секуарітате генерал-полковника І. Пачепа, який брав безпосередню участь у створенні та роботі ХМК, «дезінформаційний апарат Кремля представив світу ХМК як міжнародну екуменічну організацію, що переймається проблемами миру. Насправді ж перед ХМК поставили завдання сприяти КДБ в дискредитації Ватикану і США як головного політичного прихильника останнього у всьому християнському світі» [398, с. 137–138]. Відтак ХМК стала однією з найбільших резидентур КДБ в Європі, що тривалий час працювала під релігійним прикриттям. Справжньою ж метою її діяльності виступала дифамація «буржуазного» Заходу й водночас – створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти. Виконуючі ці завдання, ХМК провела три Християнські «мирні» конференції (1958 – 1960 рр.) та шість

⁷⁷ *StB* (скороч. від чеськ. *Státní bezpečnost*) – Служба державної безпеки Чехословаччини, яка з 30.06.1945 по 01.02.1990 рр. виконувала роль таємної поліції при соціалістичному ладі, а також займалася розвідкою і контррозвідкою.

Всехристиянських «мирних» конгресів (1961 – 1985 рр.), головними учасниками яких були представники РПЦ та ВСЄХБ.

Окрім *BWA* та ХМК, ВСЄХБ увійшов до складу *EBF* (1958 р.) та Всесвітньої ради церков (1962 р.), трибуни яких представники ВСЄХБ також активно використовували в політичних цілях [36, арк. 39]; [392, с. 131–133]. За інформацією РСРК УРСР на початок 1960-х рр. представники ВСЄХБ, прикриваючись членством в *BWA* та *EBF*, відвідали з офіційним візитом 24 країни світу [134, арк. 201–202]. В той же час, за даними ВСЄХБ, у період з 1957 по 1963 рр. СРСР відвідало 4 958 осіб із 42 країн світу, «більшості з яких робітники ВСЄХБ приділили відповідну увагу» [150, с. 21]. При цьому на прийом іноземних делегатів тільки у 1962 р. керівництво ВСЄХБ витратило 30 тис. крб при річних надходженнях до бюджету 178 тис. крб (тобто 17% від цієї суми) [255, с. 260]. За твердженням О. Панич, свою закордонну діяльність ВСЄХБ проводила у фарватері радянської зовнішньої політики, тому відвідування представниками ВСЄХБ різноманітних урядових заходів стало з часом обов'язковим [326, с. 73]. Наприклад, у вересні 1956 р. В. Молотов запросив Я. Жидкова та О. Карєва на прийом, організований на честь прибуття до СРСР міністра закордонних справ Канади Б. Пірсона; у листопаді 1956 р. – на прийом до посла США в СРСР Ч. Боулена; на початку 1957 р. – на прийом до ВР СРСР, організований на честь прибуття до СРСР делегації норвезького Парламенту тощо. Будучи учасниками таких заходів, представники ВСЄХБ шляхом дезінформування та пропаганди виконували завдання КДБ з формування в іноземних високопосадовців хибних уявлень щодо питань релігійної свободи в СРСР та інших аспектів радянської дійсності.

Таким чином, можна стверджувати, що під контролем КДБ ВСЄХБ все більше радянлізували, залучаючи до заходів у сфері радянської зовнішньої політики, та поступово перетворювали з релігійної організації на одну з впливових радянських державних інституцій з питань совісті.

Від 1958 р. процеси радянзації легальних конфесій СРСР неабияк прискорили. Пожвавлення такої динаміки було спричинене бажанням М. Хрущова покінчити з релігією до 1980 р. (тобто до крайньої дати остаточної побудови комунізму, як це було задекларовано в Третій програмі КПРС). Початком антирелігійної кампанії, спрямованої проти легальних конфесій, стало ухвалення таємної постанови ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 04.10.1958 р. У ній було викладене завдання партійним, комсомольським та громадським організаціям перейти до широкого пропагандистського наступу на «релігійні пережитки». За три місяці до прийняття цієї постанови, керівництвом КДБ УРСР був виданий наказ № 44/сс від 18.07.1958 р. щодо покращення агентурно-оперативної роботи в середовищі зареєстрованих в РСРК конфесій. У цьому наказі сформульовано вимогу активізувати використання агентури з контингенту старших пресвітерів та єпископів легальних конфесій задля: 1. виявлення й подальшої нейтралізації в підвідомчих їм общинах «ворожого елемента» серед вірян; 2. боротьби з «нездоровими» місіонерськими проявами; 3. зниження

релігійного впливу на радянське населення та 4. проведення дезорганізаційної роботи, спрямованої на зменшення числа підпорядкованих їм релігійних общин [6, арк. 60].

Під тиском КДБ в грудні 1959 р. в Москві був скликаний пленум ВСЄХБ, на якому ухвалили нове «Положення про Союз євангельських християн-баптистів», яке не змінювали від 1944 р., та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВСЄХБ», що регламентував їх нові обов'язки. В цих документах, прийнятих начебто за ініціативою Президії ВСЄХБ, фактично затвердили основні вимоги вищезгаданого наказу КДБ. Зокрема, у новому Положенні склад ВСЄХБ (числом 10 осіб) ставав незмінним, а проведення з'їздів представників помісних общин вже не передбачено (§ 18 Положення). Члени ВСЄХБ та апарат її республіканських і обласних пресвітерів позбавили права відправляти духовні потреби вірян. Натомість їх наділили не властивими їм адміністративними функціями «духовних наглядачів» за дотриманням «встановленого порядку в общинах відповідно до постанов ВСЄХБ та радянського законодавства про культури» (§ 12). За ВСЄХБ було закріплене право представляти усі зареєстровані общини ЄХБ СРСР перед закордонними організаціями (§ 17). У ВСЄХБ пропонували максимально унеможливити хрещення молоді у віці від 18 до 30 рр. та обмежити число проповідників в общинах до 4-х осіб (пресвітера та трьох членів виконавчого органу). «Інші особи, – вказувалося в документі, – як з общини, так і прибулі з інших місць, у проповідях брати участь не мусять» (§§ 26, 32, 34) [157]; [259, с. 240].

Диспозиції зазначених документів торкалися і формулювання мети відправлення богослужінь в общинах ВСЄХБ. Як визначено в п. 3 Розділу I Інструктивного листа «головною метою богослужінь є не набуття нових членів, а забезпечення нагальних духовних потреб вірян» [157]. Такі засади суперечили вченню Христа, де настанова з набуття нових членів передуює обов'язковості їх навчання (див. Мат. 28:19). Та незважаючи на це, в п. 4 Розділу I містилася вимога до старших пресвітерів ВСЄХБ стримувати «нездорові місіонерські прояви» окремих вірян та стежити, щоб під час богослужінь не вдавалися до декламації віршів і використання музичних інструментів. Водночас у п. 7 Розділу I за обов'язок старших пресвітерів визначено боротьбу проти «хибних поглядів» вірян на радянське кіно, літературу та мистецтво. Там же йшлося про завдання систематично закликати через пресвітерів помісних общин та проповідників парафіян до підвищення особистого культурного рівня, не цуратись участі в радянських культурно-просвітницьких заходах та не відмовлятися від читання радянської літератури [157]. Розглянуті документи були призначені для використання винятково старшим пресвітерсько-керівним складом общин ВСЄХБ та надіслані на адреси республіканських та обласних пресвітерів.

Отже, ухваленням проаналізованих документів комуністичний режим ставив за мету скорочення кількості общин ВСЄХБ та завершення силами

спеціально відібраного та відповідно підготовленого пресвітерсько-керівного складу їх повної радянзації.

За свідченням нового голови РСРК УРСР К. Полонника «переважна більшість наших уповноважених вміло скористалися обмеженнями, що випливають з нового Положення ВСЄХБ <...>, різко скоротили інститут сектантських проповідників, кількість молитовних зібрань, гнучко провели намічені заходи щодо комплектування виконавчих органів релігійних громад, звільнивши їх від енергійних керівників і красномовних проповідників» [130, арк. 12]. У результаті такої політики вже у 1960 р. були зняті з реєстрації 89 служителів культу та розпущені виконавчі органи 12 общин (т. зв. «двадцятки»). Через це 83 общини ВСЄХБ (з 1 330, що налічували 1959 р.) припинили діяльність і були також зняті з реєстрації [130, арк. 13]; [6, арк. 29]. У 1961 р., в унісон з рішенням ХХІІ з'їзду ЦК КПРС про ліквідацію релігійних пережитків, в РСРК закрито вже 300 общин ВСЄХБ (в Україні – 135), що при збереженні темпів могло призвести до їх повної ліквідації протягом наступних трьох років [363, с. 366]; [8, арк. 12, 22].

Такі рішучі дії органів радянської влади, впроваджені через керівників ВСЄХБ, спричинили рух опору рядових вірян, який очолив проповідник ЄХБ із Дніпропетровської області О. Прокоф'єв [90, арк. 249–250]. Йому вдалося роздобути текст нового Положення про діяльність ВСЄХБ та Інструктивного листа і швидко поширити ці документи серед вірян общин ВСЄХБ по всьому РСРК. За ініціативою О. Прокоф'єва та пресвітера незареєстрованої в РСРК тульської общини ЄХБ (РРФСР) Г. Крючкова, у серпні 1961 р. з п'яти осіб було створено так звану Ініціативну групу (далі – ІГ) [155]; [161, с. 26–27]. Основна мета створення групи – висловлення недовіри керівництву ВСЄХБ та скликання надзвичайного загальносоюзного з'їзду делегатів від общин ЄХБ для обрання нового керівництва союзом і прийняття «рішення про вихід із-під контролю з боку радянських органів» [8, арк. 70]. За даними КДБ УРСР дії ІГ відразу підтримали 45 общин ЄХБ (близько 1 тис. осіб), що діяли в Харківській, Донецькій, Одеській, Кіровоградській, Житомирській та Київській областях [8, арк. 29–30, 69–71].

Вже 13.08.1961 р. уповноважені від ІГ О. Прокоф'єв та Г. Крючков відвідали канцелярію ВСЄХБ у Москві, де оголосили Президії ВСЄХБ на чолі із Я. Жидковим ультимативного листа (додаток Ж). У ньому ініціативники звинуватили ВСЄХБ у співпраці з органами радянської влади; підміні Божественного принципу керівництва церквою людськими (радянськими) урядовими постановами; призначенні на місцях недостойних служителів культу, які «нерідко мали за мету руйнування справи Божої»; дезінформації західного суспільства та вірян щодо справжнього стану релігійної свободи в РСРК. «Усе вище викладене, – зазначалося у документі, – не стихійність, а ретельно розроблена та старанно впроваджувана в життя програма повалення церкви через церкву. Програма, що веде до розкладання церкви» [161, с. 26–27]. Для виправлення ситуації уповноважені від ІГ запропонували Президії ВСЄХБ публічно покаятися, скласти свої повноваження та не перешкоджати

проведенню надзвичайного загальносоюзного з'їзду общин ЄХБ. На даному з'їзді в канонічний спосіб (а не тим шляхом, як це було в 1944 р.) планувалося обрати нове загальносоюзне керівництво ЄХБ, яке не було б підпорядковане органам радянської влади [161, с. 27].

Члени Президії ВСЄХБ категорично відкинули усі закиди та вимогу ІГ про складання повноважень. Натомість Президія повідомила про інцидент відповідні радянські органи. Тоді 23.08.1961 р. ІГ звернулася до голови РМ СРСР М. Хрущова та голови РСРК СРСР О. Пузіна з проханням дозволити провести всесоюзний з'їзд общин ЄХБ. Того ж дня члени групи склали відкритого листа до усіх общин ЄХБ, в якому ІГ, як до цього П. Бідаш та його ініціативна група, закликали помісні общини підтримати їхню ініціативу та подати аналогічні звернення до радянського уряду [161, с. 32–35].

Цілком очікувано, що радянська влада дозволу на проведення з'їзду не дала. Натомість службовці КДБ завзято взялися до агентурно-оперативної розробки членів ІГ, як раніше бралися за П. Бідаша та його однодумців. Результатами такої операції став арешт 25.12.1961 р. одного із членів ІГ Б. Здоровця, а у квітні 1962 р. – й О. Прокоф'єва [8, арк. 69, 71]; [80]. Всього, за даними українського дослідника Ю. Вільхового, протягом 1961 – 1963 рр. радянськими каральними органами було заарештовано 40 лідерів опозиційного руху [227, арк. 147]. Однак такі жорсткі дії МВС-КДБ очікуваного ефекту не призвели, так як кількість прибічників ІГ постійно зростала. Лише в 1963 р. в УРСР було виявлено 138 груп вірян (близько 4 тис. осіб), які продовжували справу ІГ, активно розсилаючи скарги, листи та заяви із вимогами дозволити провести з'їзд общин ЄХБ. Наростаючий опозиційний рух ЄХБ в УРСР очолили нові лідери – Г. Вінс, П. Оверчук, В. Журило, Л. Коваленко, М. Величко, А. Кечик, Є. Коваленко, М. Згурський та інш. На відміну від керівників ХВС, більшість із них осіб мали вищу освіту та могли юридично грамотно відстоювати власну релігійну позицію в діалозі із владою.

Після проведених арештів, Г. Крючков, якого залишили неув'язненим, розширив склад ІГ до 11 осіб та створив на її базі Оргкомітет для скликання надзвичайного з'їзду ЄХБ. Члени Оргкомітету стали клопотати перед радянським урядом про дозвіл на скликання всесоюзного з'їзду общин ЄХБ. Однак дозволу на проведення такого заходу також не отримали. 23.06.1962 р. на розширеній нараді члени Оргкомітету ухвалили рішення про невизнання за ВСЄХБ і пресвітерсько-керівним складом цієї радянської організації права бути служителями культу та представниками общин ЄХБ в СРСР і закордоном. До проведення загальносоюзного з'їзду Оргкомітет проголосили єдиним легітимним керівним органом общин ЄХБ СРСР. Оргкомітетом, як найвищим керівним органом, було ухвалено рішення про відлучення від церкви членів Президії ВСЄХБ та призначених нею старших пресвітерів (Додаток 3). Лейтмотивом цього рішення виступала зрада зазначеними особами християнських канонів та співпраця з «безбожною» радянською владою [155]; [161, с. 68–69].

Для виправлення ситуації керівники ВСЄХБ одноосібно (окремо від Оргкомітету) ініціювали загальносоюзний з'їзд делегатів общин ЄХБ, який відбувся у Москві 15–17 жовтня 1963 р. У засіданнях цього зібрання взяли участь 450 делегатів, кандидатури яких ретельно відбирали керівники РСРК та відповідальні службовці КДБ [132, арк. 73]; [363, с. 392]. Не зважаючи на те, що організацією з'їзду займалася РСРК під орудою КДБ, сам факт його проведення означав серйозні поступки з боку влади. Адже подібні заходи не проводилися аж з 1926 р. Результатом роботи з'їзду стало ухвалення оновленого Положення про діяльність ВСЄХБ, з якого вилучили параграфи, що викликали невдоволення у вірян та відкликали Інструктивного листа до старших пресвітерів ВСЄХБ. Також формально переобрали склад Всесоюзної Ради ЄХ і Б, який фактично не оновили.⁷⁸ Зазначені дії були вчинені з метою заспокоїти вірян та вибити з рук Оргкомітету його основну зброю. З'їзд звернувся до усіх вірян із закликом об'єднатися навколо керівництва ВСЄХБ і припинити розкол. Спроба деяких представників Оргкомітету (Г. Вінса, П. Оверчука, В. Журила та інш.), які були присутні на з'їзді, перебудувати його роботу в конструктивному форматі, закінчилася невдачею. КДБ вміло підбрало делегатів з'їзду, тому більшість із присутніх підтримала дії ВСЄХБ. Атмосфера з'їзду та характер прийнятих рішень не сприяли примиренню вірян, а навпаки виявили прагнення влади придушити опозицію та дискредитувати дії Оргкомітету. Нечисельним же представникам Оргкомітету, які були присутні на з'їзді, не дали змоги оприлюднити власні заяви, тому переважна більшість делегатів так і не дізналися про справжні наміри свого духовного центру.

Зваживши на такі заходи, частина керівників общин ЄХБ погодилася зі змінами в Положенні про діяльність ВСЄХБ і з таких мотивів поновила свою участь у ВСЄХБ. Представники ж від Оргкомітету не визнали рішень з'їзду та нового Положення про діяльність ВСЄХБ. У цьому документі, як і в попередніх, заборонялося відвідування богослужінь дітьми, спілкування поза молитовним будинком, участь у проповідях гостей, організація богослужінь за межами молитовних будинків, візити до інших громад тощо. Вищим органом ВСЄХБ були збори представників (старших пресвітерів), яких обирала Всесоюзна Рада ЄХ і Б. Зазначені ж представники призначалися (і відповідно знімалися) Всесоюзною Радою ЄХ і Б. Старші ж пресвітери, в свою чергу, призначали (рукопокладали) помісних пресвітерів общин [150, с. 42–46, 49]; [259, с. 244].

Таким чином ми бачимо, що принцип призначення керівництва ВСЄХБ, закладений ще в 1940-х р. органами НКВС-НКДБ, змінений не був. Офіційно повнота влади та кадрові призначення знаходилися в руках Всесоюзної Ради ЄХ і Б, яка сама себе ж і обирала. Враховуючи ж, що члени Всесоюзної Ради ЄХ і Б та старші (республіканські і обласні) пресвітери підбиралися з числа

⁷⁸ Головою ВСЄХБ zostавлено Я. Жидкова, його заступниками – М. Левінданто та О. Андреева, генеральним секретарем – О. Карева. Виконуючи із запізненням у 18 років п. 3 серпневої угоди від 1945 р. про введення до складу ВСЄХБ представників від ХЄВ, членом ВСЄХБ обрано Д. Пономарчука [150, с. 49].

агентів КДБ, КДБ продовжував зберігати свій контроль над ВСЄХБ і в часи правління М. Хрущова.

Представники ж Оргкомітету стали дистанціюватися від ВСЄХБ та почали проводити роботу над створенням власної розгалуженої адміністративно-керівної мережі серед вірян. Так, за даними Ю. Вільхового, в УРСР під керівництвом Оргкомітету об'єдналися близько 178 релігійних груп, які почали активно налагоджувати міжрегіональні стосунки із аналогічними групами в Молдавській та Білоруській РСР, в Сибіру, Середній Азії та на Кавказі. 29.11.1964 р. в Києві відбулася вже республіканська нарада керівників опозиційних громад ЄХБ [227, арк. 149]. Протягом 1964 – 1965 рр. члени Оргкомітету Г. Крючков та Г. Вінс, як до того їх одновірці-п'ятидесятники П. Бідаш, І. Левчук та інш., стали проводити роботу спрямовану на реєстрацію Оргкомітету в РСРК. Для цього вони двічі (в липні та грудні 1964 р.) відвідали Москву, де зустрічалися з головою РСРК СРСР О. Пузиним. Лідерам Оргкомітету в письмовій формі відмовили від у реєстрації, але пообіцяли, що репресій по відношенню до них застосовуватись більше не буде. За оцінкою Ю. Вільхового, таке рішення влади виглядало як лицемірство, так як РСРК СРСР направило на адресу РСРК УРСР секретного листа із вказівкою «вжити необхідних заходів з припинення незаконної діяльності Оргкомітету» [227, арк. 150].

З усуненням М. Хрущова від влади (14.10.1964 р.) тиск на легальні конфесії СРСР було дещо послаблено. 27.01.1965 р. Президія ВР СРСР видала постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності стосовно вірян», в якій наводилися приклади необґрунтованого порушення радянськими держслужбовцями прав віруючих з легальних конфесій на свободу віросповідання. В постанові засуджувалася подібна практика і категорично заборонялося впровадження подібних дій в подальшому. На виконання постанови центральних органів влади, 13.08.1965 р. Президією ВР УРСР була видана аналогічна постанова [133, арк. 13.]. У дослідженні А. Савина наведено висловлювання новопризначеного голови РСРК СРСР О. Пузина, що на підставі виконання вимог зазначених постанов «вдалося чимало зробити щодо ліквідації адміністративних перегинів стосовно вірян і це вибиває ґрунт з-під ніг Оргкомітету. Зростання числа баптистів-розкольників призупинилося, деякі віруючі, що раніше відкололися від зареєстрованих баптистських громад, повернулися в ці громади» [344, с. 66].

Але у членів Оргкомітету та в основної маси вірян ВСЄХБ, общини яких зняли з реєстрації в перебігу антирелігійної кампанії, ухвалення й оприлюднення такої постанови довіру до радянської влади не поновило. Починаючи з 1965 р., Оргкомітет став посилювати роботу із залучення на свій бік вірян ЄХБ, повернення відібраних у них молитовних будинків, подання скарг та заяв на адресу радянських та партійних установ про утиски прав вірян та скликання надзвичайного з'їзду ЄХБ. Петиції віруючих частіше за все залишалися без відповіді, що спонукало Оргкомітет до більш рішучих дій.

18 – 19 вересня 1965 р. члени Оргкомітету та пресвітерсько-керівний склад формально зліквідованих общин ЄХБ провели власний з'їзд у Москві. На ньому було заслухано звіти про виконану Оргкомітетом роботу та прийнято ряд важливих рішень. Зокрема, членами наради вирішено: 1. оголосити про створення на базі Оргкомітету нової релігійної організації – Спільки церков ЄХБ (СЦ ЄХБ); 2. Утворити керівний орган нової організації під назвою «Рада Церков ЄХБ» та обрати її склад; 3. повідомити (через офіційне звернення) уряд СРСР про створення СЦ ЄХБ; 4. звернутися від імені Всесоюзної наради до усіх церков ЄХБ. До складу Ради Церков обрали 11 осіб на чолі із Г. Крючковим. Генеральним секретарем призначено Г. Вінса, який разом із І. Антоновим представляв общини України [161, с. 131–132; 227, арк. 151].

Багато хто з сучасних дослідників (Ф. Корлі, Н. Белякова, А. Савін та інш.) задаються питанням про роль КДБ в утворенні СЦ ЄХБ та її керівного органу Ради Церков ЄХБ. Питання підсилюється ще й тією обставиною, що в умовах тоталітаризму московській з'їзд 1965 р. та створення такої чисельної релігійної організації не могли відбутися без відома радянських органів держбезпеки. Однак через певні обставини роль КДБ в цьому процесі на даний час встановити не можливо. Причиною цьому слугує все ще закритість архівів колишнього КДБ в РФ, на території якої безпосередньо відбулося створення даної інституції. В архівних же фондах ГДА СБУ інформація з даного питання відсутня. Взагалі період роботи радянських спецслужб за релігійним напрямком у 1962 – 1965 рр. представлений в архівних фондах колишнього КДБ УРСР вкрай бідно. Причиною цьому слугує реалізація обласними управліннями КДБ УРСР наказу центрального апарату КДБ УРСР № 00150 від 1990 р., за яким були буквально «зачищені» фонди підрозділів КДБ, що займалися релігійною сферою в означений час. Тому питання залученості КДБ в процес створення СЦ ЄХБ для дослідників залишається все ще відкритим.

За офіційною інформацією, наданою ВСЄХБ, до складу СЦ ЄХБ у 1965 р. відійшло 108 общин ЄХБ загальною кількістю 10 тис. вірян [259, с. 245]. Зазначене число видається досить заниженим, бо за даними В. Заватські на 1964 р. 50 % общин ЄХБ позбавили державної реєстрації, через що вони були змушені відправляти культу нелегально. Такої ж думки дотримується й В. Франчук, який стверджує, що «майже половина общин ЄХБ (*а це близько 1 тис. общин загальною кількістю майже 70 тис. вірян* – Авт.) приєдналася до "реформаторів"» [363, с. 371].

Викладені історичні факти засвідчують, що робота КДБ серед ВСЄХБ за давньоримським принципом «розділяй і владарюй» призвела не тільки до одержавлення та радянзації останньої, а й до привнесення розколу в середовище вірян шляхом штучного поділу їх (за критерієм лояльності до комуністичного режиму) на дві протиборчі організації – ВСЄХБ та РЦ ЄХБ. Такий результат рішень та дій радянської влади спростовує наявний в історичній пам'яті громадян України, які жили за часів СРСР, міф про суспільство справедливості й піклування комуністичного режиму про

рівноправ'я громадян у сфері релігійного життя. Насправді влада систематично запроваджувала заходи щодо позбавлення радянських громадян права на свободу совісті і мало запобігала привнесенню розбрату в середовище вірян, якщо це відповідало основній меті комуністичного режиму – побудові атеїстичного суспільства.

Аналіз діяльності радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій у період десталінізації та «відлиги» дозволяє виокремити такі періоди.

Для першого періоду (1953–1954 рр.) характерне реформування радянських спецслужб та їх агентурного апарату, що позначилося певними змінами в їх діяльності в релігійній сфері. Основним завданням реформи стало підпорядкування органів держбезпеки Центральному Комітетові КПРС та система заходів щодо обмеження репресивної складової в їх діяльності порівняно з роками пізнього сталінізму. В результаті реформи трансформовано старі (слідчу та агентурно-оперативну) і запроваджено нову форму роботи – профілактичні заходи щодо рядових вірян, яких звинувачували в незначних «правопорушеннях». Було визначено й пріоритетні напрями роботи КДБ у релігійній сфері: розроблення незареєстрованих в РСРК конфесій та посилення розвідувальних і контррозвідувальних заходів проти закордонних «церковно-сектантських» центрів.

У другому періоді (1954 – 1958 рр.) відбулася активізація агентурно-оперативної розробки п'ятидесятників як потенційних шпигунів американської розвідки, з метою (як і в добу пізнього сталінізму) одержавити дану конфесію шляхом приєднання її до ВСЄХБ. У результаті таких суперечливих заходів постав незареєстрований в РСРК Союз ХВЄ СРСР, керівництво якого всіляко опиралося процесам одержавлення. В цей період КДБ активізував також роботу проти закордонних релігійних центрів. У ході такої діяльності службовці радянських органів держбезпеки залучали керівництво ВСЄХБ для проведення розвідувальних, контррозвідувальних та дезінформаційних заходів як в середині, так і за межами радянської держави. З цією метою було підставлено агентуру КДБ із середовища ВСЄХБ керівництву *ВША*, а згодом вживлено спеціально підібраних агентів у цю організацію. При цьому агентурний апарат за напрямом ВСЄХБ поповнили номінально віруючими молодими агентами. Далі було проведено операцію з виведення їх закордон задля вживлення до всесвітніх релігійних центрів з метою проведення ними там заходів з дезінформації та інших доручень. У подальшому, після повернення із закордонного «стажування», цим особам забезпечили найвищі керівні посади у ВСЄХБ. У такий спосіб ВСЄХБ дедалі більше ставала «світською» структурою з лідерами, лояльними до радянської влади та комуністичним, а не християнським, світоглядом.

Третій період (1958 – 1961 рр.) характеризується перенесенням центру уваги агентурно-оперативної роботи з одержавлення нелегальних конфесій на радянізацію общин ВСЄХБ та зменшення їх кількості силами оновленого

молодими атеїстичними кадрами пресвітерсько-керівного складу. Задля цього було ухвалене нове Положення про діяльність ВСЄХБ та Інструктивний лист до старших пресвітерів. Водночас посилено роботу щодо закордоння: створено ХМК – потужну резидентуру КДБ, яка під релігійним прикриттям шпигувала в Європі на користь СРСР, займалася дифамацією світових релігійних центрів та дезінформувала західне суспільство в питаннях релігійної свободи в СРСР та радянської дійсності. Вживлено агентуру КДБ із керівництва ВСЄХБ в *ЕВФ*.

У четвертому періоді (1961 р. – середина 1960-х рр.), згідно з планом роботи 5-го відділу 2-го Управління КДБ УРСР у 4-му кварталі 1961 р. та інших наказів КДБ, відбулася активізація широкомасштабної боротьби проти легальних та нелегальних релігійних організацій. Властиво, що в цей період стали залучати до антирелігійної боротьби не тільки сили і засоби КДБ, а й під його контролем – структури МВС, Прокуратури, ЗМІ в координації з радянськими та компартійними органами. Для ефективного проведення антицерковної боротьби, за сприянням ЦК КПУ, до Кримінального Кодексу УРСР були додані нові статті та видано спеціальні укази Президії ВР УРСР, зокрема т. зв. указ «Про дармоїда». Такі зміни в юридичній сфері створили правові підстави для масових арештів пресвітерсько-керівного складу ХВС та скорочення кількості общин ВСЄХБ внаслідок визнання незаконними їх парафій. Таке стрімке насильницьке зменшення кількості общин ЄХБ та активна радянська діяльність тих із них, що не були ліквідовані, призвела до розколу ВСЄХБ та утворення із общин ЄХБ, знятих з реєстрації, та общин ЄХБ, що не були задоволені діями ВСЄХБ, нового «нелегального» союзу – СЦ ЄХБ на чолі з Г. Крючковим.

З'ясовано також, що роботу КДБ серед легальних євангельських конфесій, зокрема ВСЄХБ, в період десталінізації здійснювали за двома основними напрямками: 1. радянська діяльність общин ЄХБ із зменшенням їх кількості в середині самої країни; 2. використання пресвітерсько-керівного складу ВСЄХБ в розвідувальних та контррозвідувальних заходах проти зарубіжних «антирадянських церковно-сектантських» центрів.

ВИСНОВКИ

У результаті аналізу радянської та української історіографії було з'ясовано, що дослідження форм та методів роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР протягом 1940-х – середини 1960-х рр. тривалий час було неможливим внаслідок недоступності для істориків документів багатьох архівних фондів радянських органів держбезпеки, які лише нещодавно розтаємничили. Це спричинило появу певної історіографічної традиції, суть якої звелася до концентрування уваги науковців на дослідженні появи та розвитку євангельських конфесій, розбудові їх адміністративних структур, релігійній політиці комуністичної партії, державно-церковних відносинах, а також на винятково репресивній компоненті діяльності НКВС-КДБ серед протестантів.

Виявлено нечисленні публікації в періодичних виданнях, в яких автори лише почасти торкалися вивчення змісту, форм та методів роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій України в 1940-ві – середини 1960-х рр. Склад використаної в проаналізованих творах джерельної бази архівних документів дає підстави для висновку про все ще недостатнє введення їх до історичного наукового обігу за формами діяльності, а саме: слідчої, агентурно-оперативної, розвідувальної, контррозвідувальної та інформаційно-аналітичної роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій України в означений період. Таким чином, можемо констатувати певну історіографічну ситуацію, що дослідження аспектів конкретної діяльності радянських органів держбезпеки серед євангельських конфесій УРСР в 1940-х – сер. 1960-х рр. на цей час не здійснено. Тобто в наявній історіографії не приділено увагу конкретній роботі радянських спецслужб за цим напрямом, а відтак і немає оцінки ефективності таких заходів й з'ясування причин незавершеності антирелігійної боротьби з протестантами.

Для пошуку відповідей на ключові запитання цього дослідження використано інформаційно потужний комплекс архівних, опублікованих, аудіальних та цифрових документів. Досягнення мети цієї дисертації було б неможливим без вивчення неопублікованих документів, виявлених у результаті тривалої і ретельної евристичної роботи у фондах ГДА СБУ, архівах тимчасового зберігання управлінь Служби безпеки України у Дніпропетровській, Одеській, Рівненській та Полтавській областях. Було проаналізовано й неопубліковані документи, передані Управліннями Служби безпеки України в Кіровоградській, Черкаській та Чернівецькій областях на постійне зберігання до Державних архівів названих областей. Опубліковані джерела, використані в цьому дослідженні, взято з тематичних збірок документів і матеріалів, що вийшли друком протягом останніх двох декад у процесі поступового розсекречування архівних фондів України й Російської Федерації. Документи, уміщені в таких тематичних збірках, можна оцінити як такі, що мають необхідну інформаційну репрезентативність, надійну автентичність та належний рівень достовірності. З-посеред опублікованих

джерел було вивчено мемуарну літературу основних дійових осіб державно-церковних відносин, сповіді перед радянським суспільством колишніх керівників та рядових членів євангельських конфесій, що не без тиску спецслужбовців «зізнавалися», що раніше перебували в релігійній омані. Використано також матеріали періодики ВСЄХБ, зокрема публікації документів щодо поточних подій у житті євангельських общин, а також біографій старших пресвітерів ВСЄХБ в офіційному органі друку «Братский вестник». Як мультимедійні документи використано інформативний аудіозапис інтерв'ю з К. Воронаєвою, дружиною голови Всеукраїнського союзу ХЄВ, репатріанта зі США І. Воронаєва, та інтернет-публікації цифрової періодики і цифрових персональних архівів.

Використання комплексу різноманітних документів, їх зіставлення й синтез інформації, уможливили уникнення однобічності, упередженості та фрагментарності результатів дослідження. Критичний підхід до документів дозволив сформулювати таке інформаційне забезпечення дисертації, яке відповідає вимогам фактологічної репрезентативності, перевіреної автентичності, надійної вірогідності і є інформаційно достатнім для досягнення мети й завдань роботи.

Запорукою надійного обґрунтування висновків цього дослідження стало дотримання наукових принципів історизму, об'єктивності та системності. В ході реалізації основних завдань було застосовано такі рівні методів: загальнонаукові (аналіз, синтез, історичний, логічний, системно-структурний методи), спеціально-історичні (джерелознавчого, історіографічного, проблемно-хронологічного, діахронного, герменевтичного, термінологічного аналізу), конкретно-історичні (історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-генетичний методи), міждисциплінарні (нормативно-правового, демографічного, статистичного аналізу). Використання різноманітного інструментарію дослідження забезпечило отримання валідних результатів дисертації.

Задля адекватного розуміння сутності історичних документів, у роботі також приділено увагу семантиці професійної термінології оперативної документації радянських органів держбезпеки та з'ясуванню релігійних конотацій понять і вчень євангелічних конфесій УРСР досліджуваного періоду. Це дозволило уточнити сутність лексики, якою позначали форми, методи та засоби роботи службовці радянських органів держбезпеки серед різних євангельських конфесій.

Аналіз історіографії та історичних документів дозволив з'ясувати, що на окупованій території України нацисти з кінця 1941 р. по кінець 1942 р. за сприянням гестапо та відділів пропаганди відновили діяльність майже усіх погромлених у 1930-х рр. сталінським режимом релігійних протестантських союзів. За даними радянських спецслужб на теренах України у цей період нацистами було відновлено функціонування 4 200 общин євангельських конфесій та трьох релігійних центрів [5, арк. 90]. В їх числі 2 778 общин ЄХ і Б загальною кількістю 98 681 вірянин [135, арк. 29] та 828 общин

п'ятидесятників числом 33 794 особи [10, арк. 196]. Решта 594 общини охоплювали представників адвентистів, єговістів, дарбістів та інших дрібних конфесій. Число общин ЄХ і Б, що відновили свою діяльність за часів гітлерівської окупації (2 778), було в 6,5 разів більше від їх довоєнної кількості (426) та майже удвічі меншим від їх кількості у 1929 р. (4 875) [135, арк. 29]; [114, арк. 80]. Кількість же п'ятидесятників 1944 р. (33 794 осіб у 828 общинах) майже дорівнювала їх кількості, в 1930 р. (35 000 осіб в 350 общинах), коли органи ОДПУ ліквідували Всеукраїнський союз ХЄВ [83, арк. 133, 142]. Така конфесійна політика гітлерівців знайшла підтримку представників пресвітерсько-проповідницького складу протестантів. Плекаючи цю підтримку, гестапо та відділи пропаганди змогли оперативно взяти під контроль діяльність відновлених ними релігійних союзів. Для цього нацистські спецслужби (12.01.1943 р.) добилися об'єднання (на базі баптистського союзу) більшості відновлених релігійних центрів в один пронацистський релігійний союз – *BEFGU*. Щоб використовувати цей союз у воєнно-політичних цілях, а особливо для боротьби з більшовизмом, нацисти запровадили реєстрацію общин у відділах пропаганди та гестапо, а також ввели спеціальну ієрархічну систему управління ними. Були введені посади районних (гебітс), обласних (генерал) та загальнореспубліканського (райхс) служителів культу, які призначалися за погодженням із відділами пропаганди та гестапо. За допомогою такого адміністративного апарату окупантам вдалося швидко скерувати діяльність релігійних общин, що входили до складу *BEFGU*, на підтримку окупаційного режиму та на боротьбу із більшовизмом. Керівники євангельських общин, що входили до складу *BEFGU*, активно допомагали гестапо та СД виявляти агентів НКВС, партизанів та підпільний партактив. Причинами такої діяльності євангельського керівництва слугували: 1. бажання отримати довгоочікувану легалізацію власної релігійної діяльності; 2. прагнення помститися радянській владі за вчинені репресії щодо вірян; 3. політичний конформізм; 4. спотворене розуміння слів апостола Павла про те, що «влада, яка існує, призначена Богом» (Римлянам 13: 1–2). На жаль, архіви колишнього КДБ не містять точної інформації про кількість агентів гестапо серед українських протестантів за цей період. Тому не можна з точністю сказати, наскільки поширеним було це явище і які верстви протестантських громад воно охоплювало. Достеменно відомо, що серед вірян усіх конфесій РКУ діяло чотири головні резидентури РЗГА, але їх чисельний склад невідомий [6, арк. 135]. Це питання потребує подальшого окремого й неупередженого дослідження.

Для протидії нацистам у релігійній сфері, у 1942 – 1944 рр. в радянському тилу органами НКВС-НКДБ був сформований аналогічний *BEFGU* радянський релігійний союз – ВСЄХБ. Після вигнання військ гітлерівців та їх союзників з теренів України органи НКДБ УРСР протягом березня 1944 р. – лютого 1946 р. зліквідували нацистські релігійні союзи, що входили до складу *BEFGU*, і перепідпорядкували общини, з яких вони склалися юрисдикції ВСЄХБ. Для встановлення централізованого контролю

над ними радянською владою, як і нацистами, було запроваджено реєстрацію общин та введено жорстку ієрархічну систему управління, аналогічну нацистській. Дана система, як і нацистська, складалася із посад помісного, обласного та республіканського пресвітерів (т. зв. «уповноважених»), підпорядкованих вже не відділам пропаганди і гестапо, а РСРК та НКДБ-МДБ.

Однак попри схожість адміністративної структури та задач (участь у військово-політичній боротьбі з ворогом), які були покладені на керівництво обох союзів, між формами їх створення існувала суттєва відмінність. Союз *BEFGU*, якщо можна так виразитись, був створений «безкровно». Тобто в цьому процесі пресвітерсько-керівний склад та рядові віряни в більшості своїй брали участь добровільно, а не під тиском репресій. Через це утворення союзу відбувалося з урахуванням бажання «низів». Організуючи *BEFGU*, нацистські спецслужби лише контролювали цей процес та скеровували його у вигідному для себе напрямку, використовуючи ненависть вірян до більшовиків у політичних та оперативних цілях. Звичайно, якщо проаналізувати глобальну релігійну політику нацистів, яка повинна була звестися до нацифікації та поступової ліквідації інституту церкви, силовий конфлікт між державою та церквою міг би мати місце, але в зазначений період об'єднання вірян в *BEFGU* відбувалося переважно на добровільній основі.

На відміну від гестапо, радянські спецслужби займалися створенням ВСЄХБ «згори», тому були змушені застосовувати репресії в поєднанні з методами адміністративного тиску. Вдаючись до насильницьких дій та маніпуляцій з реєстрацією, шантажу, погрозами арештом, підкупом посадами органи НКДБ-МДБ добилися утворення цього союзу та розставили на керівні пости у ньому власну агентуру. Це створило передумови для приєднання в аналогічний спосіб до ВСЄХБ й інших євангельських конфесій. За даними МДБ УРСР на 1947 р. їх агентурний апарат у євангельських конфесіях України (3/4 з яких становили ЄХ і Б) налічував вже 2 392 особи [10, арк. 229]. За свідченням голови РСРК П. Вільхового, така централізація влади в руках агентури МДБ (пресвітерів общин та старших пресвітерів ВСЄХБ) давала можливість ліквідувати «розмитий "демократизм" у секті» та полегшити «регулювання їх діяльності уповноваженими Ради з питань релігійних культів», а отже і МДБ [114, арк. 86].

У повоєнний час (період пізнього сталінізму) п'ятидесятницькі релігійні союзи України, як і в довоєнні роки, перебували в просторі оперативної розробки радянських спецслужб. З огляду на тимчасову зміну парадигми державно-церковних відносин в СРСР внаслідок Другої світової війни, керівництво НКДБ-МДБ було також змушене змінити методи роботи як в цілому в релігійній сфері, так і в середовищі п'ятидесятників зокрема. Не маючи можливості в умовах певної легалізації релігії в СРСР ліквідувати адміністративно-оперативним шляхом відроджені за роки нацистської окупації релігійні союзи п'ятидесятників, керівництво НКДБ-МДБ вирішило вжити заходів щодо підпорядкування їх діяльності контрольованому ними євангельсько-баптистському союзу ВСЄХБ. Для реалізації цього плану

радянські спецслужби протягом восьми років використовували різні агентурно-оперативні комбінації та прийоми оперативної роботи (наприклад, метод «провокація»), поєднані з суто репресивними заходами (масштабними операціями), спрямованими на корегування релігійної палітри України та приєднання п'ятидесятників до складу ВСЄХБ. Однак ці заходи виявилися малоефективними, оскільки за фактом не забезпечили повного об'єднання п'ятидесятників з євангельськими християнами-баптистами. У наслідок цих дій, до складу ВСЄХБ вдалося приєднати лише 365 громад ХЄВ загальною чисельністю 17 660 осіб. Водночас за межами об'єднання (дані МДБ УРСР на 06.02.1953 р.) залишилося 588 общин ХЄВ загальною кількістю вірян у 12,5 тис. осіб, що не могло становити остаточне число з огляду на високу конспіративність п'ятидесятницького руху [4, арк. 108].

У результаті аналізу комплексу історичних документів за темою, вдалося з'ясувати сутність заходів щодо встановлення контролю та підпорядкування спецслужбами тоталітарних режимів щодо протестантів УРСР: 1. визнання легітимними лише тих громад, що увійшли до складу ВСЄХБ (нацистський аналог – *BEFGU*) та зареєструвалися в РСРК (регіональні відділи пропаганди РКУ) як структурної частини у складі спецорганів; 2. відбір кадрів пресвітерського складу конфесій та вживлення агентів до нього; 3. розроблення та реалізація оперативних заходів перепрофілювання певних конфесій у легітимну (наприклад, п'ятидесятників – в баптистів); 4. застосування агентурно-оперативного тиску на вірян-батьків задля унеможливлення залучення їх дітей до євангельських громад; 5. створення адміністративних перепон в діяльності євангельських громад з метою зменшення як їх числа, так і контингенту.

Відповідно до мети дослідження та фактологічної бази історичних документів вдалося виокремити шість періодів діяльності радянських органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій УРСР в 1940-х – середині 1960-х рр. Пропонована періодизація розроблена з урахуванням мінливості в часі змісту заходів радянських спецслужб серед євангельських конфесій радянської України.

Перший період охоплює воєнні роки (1941 – 1945 рр.) і характеризується змінами в діяльності каральних органів щодо євангельських конфесій УРСР порівняно з довоєнним часом. На початку німецько-радянської війни органи НКВС-НКДБ займалися переважно інформаційно-аналітичною роботою та проводили моніторинг релігійної ситуації, що склалася на окупованих вермахтом територіях України. Вони вивчали мету, основні завдання, форми і методи роботи нацистських спецслужб у релігійній сфері. З початком деокупації території України головним напрямом у діяльності НКДБ стає контррозвідувальна робота. Основною її ціллю виступало прагнення підпорядкувати впливу органів НКДБ діяльність общин ЄХБ та ХЄВ, відроджених за часів нацистської окупації.

Для цього співробітники НКДБ провели чистку євангельських конфесій від агентів іноземних розвідок та нацистських прислужників і ліквідували

релігійні центри, які виникли за сприянням нацистської окупаційної влади. Натомість у Москві НКДБ було створено єдиний керівний центр (Всесоюзна Рада ЄХБ) для всіх общин ЄХ і Б СРСР, яку укомплектували своїми агентами. Реалізуючи масштабні агентурно-оперативні операції, НКДБ підпорядкував своєму впливу общини ЄХ і Б України й створив релігійний союз ВСЄХБ. Для встановлення централізованого контролю над общинами, що увійшли до складу ВСЄХБ, НКДБ, як до нього гестапо, ввів посади республіканських та обласних пресвітерів, які обійняли агенти НКДБ. Республіканським пресвітером ВСЄХБ в УРСР було призначено агента «Рязанського» (О. Андреєва) [5, арк. 14]. В його підпорядкуванні перебували 3 заступники: Д. Пономарчук (агент «Березовский»), А. Міцкевич (агент «Косарев») [5, арк. 51] та агент «Антип» [54, арк. 19] (прізвище наразі не встановлено), 25 старших (обласних) пресвітерів ВСЄХБ, 9 їх помічників та 1 867 пресвітерів помісних общин ВСЄХБ [114, арк. 86]. Через них НКДБ контролював та скеровував діяльність помісних общин у потрібному йому напрямі (зменшував чисельність общин; проводив виховання їх членів у радянському дусі; виявляв та ліквідував «антирадянський» елемент, що нібито діяв серед вірян) та поступово зводив богослужіння до суто «механічного» ритуалу задоволення релігійних потреб вірян, фактично перетворюючи релігійні общини в державні радянські установи, підконтрольні НКДБ.

У другому періоді (1946 – 1953 рр.) діяльність органів МДБ була спрямована вже на долучення до ВСЄХБ інших євангельських конфесій, особливо ХЄВ. Метою цієї діяльності МДБ стало поступове одержавлення конфесії п'ятидесятників й перетворення її на нерелігійну організацію. Реалізуючи її, органи МДБ вживали заходів щодо уніфікації п'ятидесятницького віровчення за зразком баптистської догматики. Тим самим вирішували подвійне завдання. З одного боку, намагалися взяти під контроль релігійні об'єднання громадян і корегувати їхні переконання, а з іншого – прагнули трансформувати такі верстви суспільства в атеїстичний соціум, в якому монополія на ідеологію та погляди належала винятково комуністичній партії. Завдяки перевіреному інструментарію (утилкам та репресіям), а також агентурно-оперативній роботі, проведеній через сексотів ВСЄХБ та ХЄВ, співробітникам МДБ вдалося схилити частину керівників та адептів колишнього Всеукраїнського, Всепольського та Бессарабського союзу п'ятидесятників до визнання ВСЄХБ. Заарештували 653 особи із числа їх керівного складу та проповідницького активу, що не визнали над собою влади ВСЄХБ [9, арк. 11-а]. У результаті таких переслідувань агентурі МДБ вдалося приєднати до ВСЄХБ 365 громад ХЄВ загальною чисельністю 17 660 осіб, яких перед тим позбавили пастирського керівництва. Водночас за межами об'єднання (дані МДБ УРСР на 06.02.1953 р.) залишилося 588 общин ХЄВ загальною чисельністю вірян у 12,5 тис. осіб, що не можна вважати остаточним числом з огляду на високу конспіративність п'ятидесятницького руху [4, арк. 108].

У третьому періоді (1953 – 1954 рр.) відбулося реформування радянських спецслужб та їх агентурного апарату, що позначилося певними змінами їх діяльності в релігійній сфері. В результаті реформи відбулося підпорядкування органів держбезпеки ЦК КПРС та вжито систему заходів щодо зменшення репресивної складової в їх діяльності порівняно з роками пізнього сталінізму. Було трансформовано старі (слідчу і агентурно-оперативну) та запроваджено нову форму роботи – профілактичні заходи щодо рядових вірян, яких звинувачували в незначних «правопорушеннях». Серед кадрових трансформацій органів держбезпеки стало кількісне скорочення особового складу антирелігійних підрозділів на третину. Компартійне керівництво визначило й пріоритетні напрями роботи КДБ у релігійній сфері, а саме: розроблення незареєстрованих у РСРК конфесій та посилення розвідувальних і контррозвідувальних заходів проти закордонних «церковно-сектантських» центрів. Основним результатом цього періоду можна назвати зміну складу агентурної мережі, до якої залучали вже не обов'язково представників євангельських конфесій, а також й інститут так званих «довірених осіб» з числа «свідомих» радянських громадян.

У четвертому періоді (1954 – 1958 рр.) було активізовано агентурно-оперативну розробку п'ятидесятників, яких розглядали як потенційних шпигунів американської розвідки. Метою такої розробки було приєднання цієї конфесії в будь-який спосіб до ВСЄХБ. Таку мету можна розглядати як певний індикатор одержавлення конфесії п'ятидесятників силами КДБ. Але всупереч неординарним заходам органів держбезпеки виник незареєстрований в РСРК Союз ХВС СРСР. Він, незважаючи на назву, мав організаційний центр у селищі П'ятихатки Дніпропетровської області УРСР і його общини діяли здебільшого на теренах радянської України. Керівництво цього Союзу вдавалося до доступних правових та інших засобів запобігання процесам одержавлення.

У цей період КДБ розпочав агресивну роботу проти закордонних релігійних центрів. Службовці радянських органів держбезпеки залучали керівництво ВСЄХБ для проведення розвідувальних, контррозвідувальних та дезінформаційних заходів як в середині УРСР, так і загалом за межами радянської держави. З цією метою було підставлено агентуру КДБ із середовища ВСЄХБ УРСР («Рязанский», «Косарев», «Березовский») керівництву *ВИА*, а згодом вживлено спеціально підібраних агентів у цю організацію. Водночас агентурний апарат за напрямом ВСЄХБ поповнили номінально віруючими молодими агентами, такими як: «Нартон», «Ключ», «Абрамов», «Невский». Було також проведено операцію з виведення їх закордон задля вживлення до всесвітніх релігійних центрів з метою проведення ними там заходів з дезінформації та виконання інших завдань. У подальшому, після повернення із закордонного «стажування», цим особам забезпечили найвищі керівні посади у ВСЄХБ. У такий спосіб ВСЄХБ поступово перетворювали на більш «світську» структуру з лідерами,

лояльними до радянської влади та комуністичним, а не християнським світоглядом.

У п'ятому періоді (1958 – 1961 рр.) відбулося перенесення центру уваги агентурно-оперативної роботи з одержавлення нелегальних конфесій на радянізацію общин ВСЄХБ та зменшення їх кількості силами оновленого молодими кадрами пресвітерсько-керівного складу з атеїстичними переконаннями. Задля цього було ухвалено нове Положення про діяльність ВСЄХБ та поширено Інструктивний лист до старших пресвітерів. У результаті такої політики вже у 1960 р. було знято з реєстрації 89 служителів культу та розпущені виконавчі органи 12 общин (т. зв. «двадцятки»), через що 83 общини ВСЄХБ (з 1 330 общин, що налічували 1959 р.) припинили діяльність і були також зняті з реєстрації [6, арк. 29]; [130, арк. 13]. Водночас було посилено роботу й щодо закордоння: створено ХМК – потужну резидентуру КДБ, яка під релігійним прикриттям шпигувала на користь СРСР в Європі, забезпечувала дифамачію світових релігійних центрів та дезінформувала західне суспільство щодо питань релігійної свободи в СРСР і радянської дійсності. Також було вживлено агентуру КДБ із керівництва ВСЄХБ в *ЕВФ*.

У шостому періоді (1961 – середина 1960-х рр.), згідно з планом роботи 5-го відділу 2-го Управління КДБ УРСР (1961 – 1962 рр.) та інших наказів КДБ, відбулася активізація широкомасштабної боротьби проти легальних та нелегальних євангельських конфесій. Помітною особливістю цього періоду стало залучення до антиконфесійної боротьби не тільки сил і засобів КДБ, а й під його контролем структур МВС, прокуратури, а також ЗМІ в координації з радянськими та компартійними органами. Для ефективного проведення боротьби, за клопотанням керівника КДБ УРСР В. Нікітченка, до Кримінального Кодексу УРСР були додані нові статті та видано спеціальні укази Президії ВР УРСР, зокрема т. зв. указ «Про дармоїда». Такі зміни в юридичній сфері створили правові підстави для масових арештів пресвітерсько-керівного складу ХВЄ (у 1961 р. органами КДБ було заарештовано 126 керівників ХВЄ, а у 1962 р. – вже 354 лідери так званих «нелегальних сект», більшість яких належали до ХВЄ [8, арк. 108–109]; [9, арк. 11^а]) та внаслідок визнання незаконними їх парафії, скорочення числа общин ВСЄХБ. У результаті реалізації зазначеного плану КДБ УРСР, в Україні було розпущено ще 135 общин ВСЄХБ (тобто 45% від загальної кількості ліквідованих общин в СРСР) [8, арк. 12, 22]. Передбачалося, що такі темпи руйнівних заходів дали б можливість ліквідувати общини ЄХБ протягом найближчих трьох років [363, с. 366]. Таке стрімке насильницьке зменшення їх кількості та активна радянізація тих общин, що не були зліквідовані, призвела до розколу ВСЄХБ. Натомість у 1965 р. з общин ЄХБ, знятих з реєстрації, та общин ЄХБ, що були незадоволені діями ВСЄХБ, утворено новий «нелегальний» союз – СЦ ЄХБ на чолі з Г. Крючковим.

Отже, у результаті дослідження з'ясовано, що **метою роботи радянських спецслужб** серед євангельських конфесій було взяття під контроль їх діяльності з наступною радянізацією і ліквідацією їх у перспективі. Виявлено

такі **форми діяльності**, до яких вдавалися органи НКВС-КДБ для досягнення цієї мети: слідчу, агентурно-оперативну, розвідувальну, контррозвідувальну та інформаційно-аналітичну. При організації цих форм діяльності співробітники радянських органів держбезпеки вдавалися до таких **методів**: провокація, вербування, агентурна підстава, ідейна конвергенція, вживлення агентів у конфесійні структури, агентурно-оперативне розкладання їх «зсередини», а також дискредитація релігійних авторитетів і поширення дезінформації. При цьому застосовували **такі моральні засоби впливу** на вірян як: залякування, погрози, підкуп посадами, шантаж, а також примусове коригування канонів віровчень євангельських конфесій. Під час дослідження цілком таємних та архівно-слідчих справ з роботи радянських спецслужб серед протестантів УРСР в 1940-х – середині 1960-х рр., не знайшло документального підтвердження застосування співробітниками НКВС-КДБ **засобів фізичного впливу** (побиття) до вірян під час слідства. Хоча про широке застосування в цей період засобів фізичного впливу до заарештованих та підслідних свідчать різні накази НКВС-КДБ, в яких засуджується ця «хибна практика» [27, арк 344] та суворо забороняється застосування «недозволених методів ведення слідства» [44, арк. 88, 90].

Радянські органи держбезпеки здійснювали роботу серед протестантів такими **кадровими силами**, як: контингент штатних та позаштатних співробітників, інформаторів, таємних агентів, т. зв. «довірених осіб» та інших «небайдужих» громадян. За даними архівних документів з'ясовано, що штат кадрових співробітників НКВС-КДБ, які працювали з релігійних питань протягом 1945 – 1965 рр. складав від 19 до 30 осіб у центральному апараті та від 4 до 8 оперативних одиниць в обласних управліннях НКВС-КДБ УРСР⁷⁹ [4, арк. 130]; [22, арк. 74]. При цьому їх агентурний апарат серед протестантів у той же період становив від 3 000 (1947 р.) [10, арк. 229] до 1 500 (1962 р.) [4, арк. 50, 52] осіб.

Результатами їх роботи в протестантському середовищі стало спочатку створення легітимної структури ВСЄХБ та залучення до неї п'ятидесятників. Згодом, шляхом заміни керівного складу ВСЄХБ агентами НКВС-КДБ, відбувалися спроби розкладання ВСЄХБ «зсередини» та зменшення кількості чисельного складу громад, що входили до цього релігійного союзу. На кінець досліджуваного періоду завдання радянської держбезпеки було виконано КДБ лише частково. Причиною цьому слугував опір послідовних у своїх релігійних поглядах вірян цих конфесій. Незважаючи на потужний кадровий потенціал штатних (позаштатних) співробітників і агентів, застосування зазначених форм, методів та засобів їх діяльності серед протестантів за фактом не забезпечило досягнення поставленої мети радянських спецслужб. У результаті такого протистояння між радянськими органами держбезпеки і

⁷⁹ Виняток складала Львівська, Тернопільська, Дрогобицька та Станіславська області, де оперативний штат міг налічувати від 9 до 15 оперативних одиниць. Причиною цьому була складна оперативна ситуація (близькість до західного кордону, велика кількість «нелегальних сект» та «неканонічних» церков, як-то: свідки Єгови, п'ятидесятники, бодачі, УГКЦ тощо), що склалася в цих областях в релігійній сфері [22, арк. 86, 248].

євангелістськими конфесіями сформувався новий тип церковної структури. До неї, з одного боку, були інтегровані секретні агенти радянських спецслужб (т. зв. пресвітерісько-керівний склад), які під кінець досліджуваного періоду здебільшого були атеїстами. А з іншого боку – в ній утворилася верства т. зв. «послідовних протестантів», репрезентована рядовими вірянами, які й обстоювали канони віри.

Отже, у результаті проведеного дослідження доведено здійснення спецструктурами тоталітарних держав (гітлерівської Німеччини та СРСР) системи цілеспрямованих заходів щодо радянської євангелістської конфесії України. Водночас можна констатувати, що ефект від таких заходів був протилежним до запланованого. Так, наслідком намагань радянських спецорганів зменшити як число общин, так і чисельність вірян, стало фактичне їх примноження, що можна розглядати як форму суспільного опору проти утисків їх свободи совісті. Відбувалися не тільки кількісні зміни, а й якісні трансформації. Зокрема, представники ХВЕ та ЄХБ створювали альтернативні до державних (тобто ВСЄХБ) непідконтрольні КДБ та цілком життєздатні об'єднання протестантів (Союз ХВЕ СРСР та РЦ ЄХБ). Принагідно це можна розглядати як паростки майбутнього релігійно-дисидентського руху в УРСР у період неосталінізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела

Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України м. Київ

Ф. 45. Накази НКВД – МВД СРСР.

Оп. 1.

1. Спр. 102. Приказы, директивы, распоряжения НКВД СССР за 1942 г., 116 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України м. Київ

Ф. 1. 2-ге Управління МГБ-КГБ УРСР

Оп. 1.

2. Спр. 5. Дело № 17. Директивы и ориентировки НКГБ УССР за 1943 г. (16.01.1943 – 28.12.1943 гг.), 89 арк.
3. Спр. 6. Дело № 18. Директивы и ориентировки НКГБ УССР за 1944 г. (13.01.1944 р. – 15.12.1944 гг.), 299 арк.
4. Спр. 1102. Дело №127 (т.1). Докладные записки и справки об агентурно-оперативной работе по линии церковников и сектантов (07.04.1949 – 07.09.1955 гг.), 354 арк.
5. Спр. 1103. Арк. 88. Дело №127 (т.2). Докладные записки и справки об агентурно-оперативной работе по линии церковников и сектантов Украинской ССР (14.05.1957 – 25.09.1959 гг.), 280 арк.
6. Спр. 1104. Дело №127 (т.3). Докладные записки и справки об агентурно-оперативной работе по линии церковников и сектантов (03.01.1959 – 12.12.1959 гг.), 271 арк.
7. Спр. 1105. Дело №127 (т.4). Планы агентурно-оперативных мероприятий по церковно-сектантской линии (03.11.1954 – 08.05.1959 гг.), 224 арк.
8. Спр. 1423. Дело №20. С планами и справками по линии церковников и сектантов (14.02.1962 – 08.12.1962 гг.), 110 арк.
9. Спр. 1424. Дело №31 Докладные записки со справками и другими документами по линии церковников и сектантов (10.10.1959 – 04.01.1961 гг.), 150 арк.

Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР

Оп. 1.

10. Спр. 476. Докладные записки МГБ УССР об агентурно-оперативной работе по духовенству, церковникам и сектантам за 1947 г., 332 арк.
11. Спр. 737. Докладные записки МГБ УССР об агентурно-оперативной работе по духовенству, церковникам и сектантам за 1948 г., 226 арк.
12. Спр. 738. Докладные записки МГБ УССР об агентурно-оперативной работе по духовенству, церковникам и сектантам за 1948 г., 233 арк.
13. Спр. 2448. Дело №11. Акты и справки по проверке состояния работы 4-х отделов УКГБ (01.01.1954 – 31.12.1954 гг.), 225 арк.

14. Спр. 2491. Дело №25. Докладные записки УКГБ УССР о возвращении из заключения церковников и сектантов (24.12.1954 – 01.02.1955 гг.), 57 арк.
  15. Спр. 2587. Дело №18. Докладные записки УКГБ УССР об итогах работы по церковно-сектантской линии (01.07.1954 – 01.06.1955 гг.), 435 арк.
  16. Спр. 2750. Дело №33 т.2. Докладные записки УКГБ и в КГБ СССР о проводимых агентурно-оперативных мероприятиях среди лиц, возвратившихся из заключения (20.02.1955 – 28.04.1955 гг.), 375 арк.
  17. Спр. 2831. Дело №78 т.1. С отчётами по церковникам и сектантам за 1956 г. (к литерному делу № 78), (01.12.1956 г. – 01.01.1957 г.), 387 арк.
  18. Спр. 2832. Дело №78 т.2. С отчётами по церковникам и сектантам за 1956 г. (к литерному делу № 78), (01.12.1956 г. – 01.01.1957 г.), 432 арк.
  19. Спр. 2855. Дело №78. С материалами отчётности об агентурно-оперативной работе 5-го отдела 4-го Управления КГБ УССР и УКГБ по церковно-сектантской линии за 1957 г. (01.12.1957 – 21.01.1958 гг.), 605 арк.
- Оп. 3.
20. Спр. 32. Учёт агентуры по духовенству и сектантам 1942 – 1943 гг., 107 арк.
- Ф. 3. 5-те Управління МГБ–КГБ УРСР
- Оп. 1.
21. Спр. 203. Докладные записки об агентурно-оперативной работе МГБ УССР по линии духовенства, церковников и сектантов за 1949 г., 459 арк.
  22. Спр. 330. Справки по линии отдела «О» МГБ УССР (1948 – 1950 гг.), 297 арк.
- Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб
23. Спр. 58633-ФП. Дело №149650 по обвинению Тринадцатко А.Т. по ст. ст. 54-10 ч.2, 109 УК УССР в 2-х т., т. 1 (1950 – 1951 гг.), 358 арк.
  24. Спр. 60259-ФП. Дело №8775 по обвинению Довгай У.Х. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1953 г.), 357 арк.
  25. Спр. 67590-ФП. Дело №7012 по обвинению Бойко В.Н. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1947 г.), 169 арк.
  26. Спр. 69279-ФП. Дело № 6364 Міцкевич Ф.Ф. та інш. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1948 г.), 199 арк.
- Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ УРСР. 1921–1991 рр.
СР/СР.
27. Спр. 5. Совершенно секретные и секретные приказы, директивы и ориентировки НКВД-НКГБ СССР за 1943 г. 189 арк.
  28. Спр. 17. Совершенно секретные и секретные приказы, директивы и ориентировки НКВД-МГБ СССР за 1940 – 1954 гг., 436 арк.
  29. Спр. 19. Совершенно секретные и секретные приказы, директивы и циркуляры НКВД-НКГБ СССР за 1944 гг., 324 арк.

30. Спр. 21. Совершенно секретные и секретные приказы, директивы и ориентировки НКВД-МГБ СССР за 1945-1954 гг., 421 арк.
31. Спр. 220. Дело с нормативно-правовыми актами НКГБ СССР за 1944 г., 318 арк.
32. Спр. 240. Дело с нормативно-правовыми актами МГБ СССР за 1952 г., 301 арк.
33. Спр. 252. Дело с нормативно-правовыми актами КГБ СССР за 1955 г., 238 арк.
34. Спр. 274. Дело с нормативно-правовыми актами КГБ СССР за 1959 г., 204 арк.
35. Спр. 281. Дело с нормативно-правовыми актами КГБ СССР за 1960 г., 231 арк.
36. Спр. 301. Дело с нормативно-правовыми актами КГБ СССР за 1963 г., 228 арк.
- УР/СР.
37. Спр. 74. Дело 16. Директивы НКГБ УССР за 1944 г. т. 1. (с № 43 по № 1278), 250 арк.
38. Спр. 76. Дело 17. Директивы НКГБ УССР за 1944 г. т. 3., 60 арк.
39. Спр. 85. Директивы НКГБ УССР за 1944 г., 187 арк.
40. Спр. 88. Дело 22. т.1. Совершенно секретные и секретные директивы и указания НКГБ УССР за 1945 г., 196 арк.
41. Спр. 89. Дело 22. т. 2. Совершенно секретные и секретные директивы и указания НКГБ УССР за 1945 г., 143 арк.
42. Спр. 105. Дело №28. т. 2. Совершенно секретные и секретные директивы и указания МГБ УССР за 1946 г., 256 арк.
43. Спр. 123. Сборник №34. т. 1. Директивы МГБ УССР за 1947 г. (с №1 по № 40). 324 арк.
44. Спр. 218. Сборник №90. Постановления КГБ УССР за 1954 г. (с № б/н по № К-13/1). 186 арк.
45. Спр. 229. Сборник №101. т. 1. Указаний КГБ УССР за 1956 г. (с № I/сс по № 45/с). 283 арк.
46. Спр. 230. Сборник №101. т. 2. Указаний КГБ УССР за 1956 г. (с № 46/сс по № 67/с). 212 арк.
- Ф. 11. Літерні справи КГБ УРСР
47. Спр. 1131. т.1. Литерное дело №135. Организация агентурно-оперативной работы с подрывной деятельностью из среды сектантов. Материалы по сектантским группам и общинам ЕХБ в 39 т. (т. 2) 09.01.1953 – 03.09.1973 гг., 384 арк.
- Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки
48. Спр. 15957. Личное дело на полковника КГБ УССР В. Сухонина.
49. Спр. 17546. Личное дело на подполковника КГБ УССР К. Салтыкова.
50. Спр. 18882. Личное дело на полковника КГБ УССР В. Секарева.
51. Спр. 19813. Личное дело на подполковника КГБ УССР В. Калашникова.

- Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР
52. Спр. 225. Кривец Е.Ф. Основные принципы агентурной работы. Издание ГПУ УССР. Харьков. 1925 г., 28 с.
  53. Спр. 375. Доклад Наркома НКГБ УССР С. Савченка «О результатах агентурно-оперативной и следственной работы НКГБ УССР за время Отечественной войны», 176 арк.
  54. Спр. 511. Тематический перечень документальных материалов оперативного архива КГБ УССР на лиц, проводивших антисоветскую деятельность, маскируемую религиозной догматикой и исполнением религиозных обрядов, 51 арк.
  55. Спр. 608. История советских органов государственной безопасности. Макет учебного пособия / под ред. Н. Пономарева. Москва: ВШ КГБ, 1967 г. 476 с.
  56. Спр. 666. История советских органов государственной безопасности / под ред. В. Иванова. Москва: ВКШ КГБ, 1977 г. 639 с.
  57. Спр. 706. Сборник статей по вопросам агентурно-оперативной и следственной работы КГБ СССР. 1959 г. Вып. 2. 133 с.
- Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР
- Оп. 1.
58. Спр. 538. Дело №1. Директивы и указания НКВД УССР за 1943 г., 238 арк.
  59. Спр. 539. Дело №2. Директивы и указания НКВД УССР за 1943 г., 331 арк.
  60. Спр. 564. Директивы и указания НКГБ УССР за 1946 г., 323 арк.
  61. Спр. 565. Директивы и указания НКГБ УССР за 1946 г., 335 арк.
  62. Спр. 566. Дело №37. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 322 арк.
  63. Спр. 569. Дело №37. т. 10. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 309 арк.
  64. Спр. 572. Дело №37. т. 12. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 360 арк.
  65. Спр. 573. Дело №37. т. 13. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 321 арк.
  66. Спр. 575. Дело №37. т. 13. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 406 арк.
  67. Спр. 576. Дело №37. т. 15. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 358 арк.
  68. Спр. 577. Дело №37. т. 16. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 382 арк.
  69. Спр. 580. Дело №37. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 370 арк.
  70. Спр. 581. Дело №37. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1946 г., 284 арк.

71. Спр. 584. Дело №37. т. 1. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1947 г., 320 арк.
72. Спр. 636. Дело №37. т. 4. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1948 г., 305 арк.
73. Спр. 640. Дело №37. т. 6. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1948 г., 306 арк.
74. Спр. 645. Дело №37. т. 10. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1948 г., 304 арк.
75. Спр. 666. Дело №37. т. 25. Копии докладных записок и спецсообщений МГБ УССР за 1948 г., 304 арк.
76. Спр. 921. Дело №13. т. 1. С протоколами оперативных совещаний КГБ УССР за 1958 г., 457 арк.
- Ф. 42. Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР
77. Спр. 17. Арх. № 312. О наличии и движении агентуры в органах госбезопасности УССР (1950-1961 гг.)
- Ф. 60. Особові та робочі справи агентів ГПУ-КГБ УРСР
78. Спр. 83509. Т. 9. Разведсводки о положении на оккупированной территории. 4-е Управление НКГБ УССР (1941-1943 гг.), 367 арк.
- Ф. 71. Матеріали таємного діловодства управління НКВД-КГБ у Львівській області.
- Оп. 6.
79. Спр. 124. Дело №6. Докладные записки и спецсообщения отделения «О» УМГБ Дрогобычской области за 1947 г., 101 арк.
- Державний архів Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області**
80. Копія оригіналу вироку Жовтневого районного суду м. Жданова Донецької області УРСР від 21.08.1962 р. і ухвали Донецького обласного суду УРСР від 05.10.1962 р. з кримінальної справи № 1-251 за ст. 209 ч. 1 КК України на гр. О. Прокоф'єва на 4-х аркушах.
- Державний архів Служби безпеки України м. Дніпро.**
- Ф 6(Р). Кримінальні справи на реабілітованих осіб
- Оп.1.
81. Спр. П-18815. Дело №4767 по обвинению Тараненка П.С. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР в 2-х т., т. 2. (1947 г.), 513 арк.
82. Спр. П-19560. Дело №39624 по обвинению Шокала Ф.П. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1948 г.), 483 арк.
83. Спр. П-21827. Дело №3152 по обвинению Понурка Г.Г. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1945 г.), 215 арк.
84. Спр. П-24066. Дело №2575 по обвинению Шаповалова Д.Д. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР в 2-х т., т. 1. (1944 г.), 162 арк.
85. Спр. П-24066. Дело №2575 по обвинению Шаповалова Д.Д. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР в 2-х т., т. 2. (1944 г.), 486 арк.
86. Спр. П-24610. Дело №2575 по обвинению Бидаша А.И. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11, 671 УК УССР в 7-ми т., т. 3. (1957 г.), 298 арк.

87. Спр. П-24610. Дело №2575 по обвинению Бидаша А.И. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11, 671 УК УССР в 7-ми т., т. 6. (1957 г.), 236 арк.
88. Спр. П-24610. Дело №2575 по обвинению Бидаша А.И. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11, 671 УК УССР в 7-ми т., т. т. 7. (1957 г.), 215 арк.
89. Спр. П-24610. Дело №2575 по обвинению Бидаша А.И. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11, 671 УК УССР (1957 г.). Пакет № 1 (3 речовими доказами).
90. Спр. П-25990. Дело №2575 по обвинению Прокофьева А.Ф. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР в 3-х т., т. 3. (1953 г.), 321 арк.

Ф. 8(Р). Колекція друкованих видань

91. Спр. 3. Краткая историческая справка о работе органов госбезопасности Днепропетровщины. т. 3. (1967 г.), 282 с.

Державний архів Служби безпеки України м. Одеса

Ф. 6(Р). Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 1.

92. Спр. П-24012. Справа №5629 на Воронаева И.Е. и др. по ст. ст. 7, 54-10, 54-11, 56, 109 УК УССР (1930 г.), 304 арк.

Державний архів Служби безпеки України м. Полтава

Ф. 6(Р). Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 1.

93. Спр. П-11840. Дело №4028 по обвинению Гнатенка М.П. по ст. 54-10 ч.2 (1946 г.), 191 арк.

Державний архів Служби безпеки України м. Рівне

Ф. 6(Р). Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 1.

94. Спр. П-10011. Дело №149009 по обвинению Бричука С.М. по ст. 54-10, 54-10 ч.2 (1948 г.), 236 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 6463. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Дніпропетровській області. 1945-1965 рр.

Оп. 1.

95. Спр. 1. Постановления, указания, инструктивные письма Совете по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР 1945-1946 гг., 43 арк.
96. Спр. 2. Докладные записки, справки, сообщения, информационные отчёты о состоянии и деятельности религиозных общин за 1945 г., 61 арк.
97. Спр. 10. Информационные отчёты, статистические сводки, сведения, связанные с деятельностью религиозных общин и направляемые в вышестоящие и местные советские и партийные органы за 1951 г., 106 арк.

Державний архів Кіровоградської області

ФП-5907. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 2р.

98. Спр. 10601. Дело №2604 по обвинению Татарченка И.Я. по ст. 54-10 ч.2 УК УССР (1945 г.), 92 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. Р-5625. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 1.

99. Спр. 9742. Дело №148160 по обвинению Скрынника В.Г. по ст. 54-10 ч.2 УК УССР (1944 г.), 145 арк.

Державний архів Чернівецької області

Ф. Р-2838. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 3.

100. Спр. 1327. Дело №148160 по обвинению Воробца И.С. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1948 г.), 242 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 4648. Рада в справах релігії при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд) 1944 – 1965 рр.

Оп. 2.

101. Спр 237. Переписка с религиозными обществами по вопросам, относящимся к религиозным культам (1957 г.), 84 арк.
 102. Спр. 280. Переписка с религиозными обществами по вопросам, относящимся к религиозным культам (1959 г.), 183 арк.
 103. Спр. 434. Переписка со старшим пресвитером Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов на Украине по вопросам, относящимся к религиозным культам (1964 г.), 253 арк.

Оп. 4.

104. Спр. 2. Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по вопросам деятельности религиозных объединений (1945 г.), 63 арк.
 105. Спр. 4. Информационный отчет (1945 г.), 106 арк.
 106. Спр. 10. Инструктивные письма и указания областным уполномоченным Совета по вопросам деятельности религиозных объединений (1945 г.), 23 арк.
 107. Спр. 11. Информотчёты, справки и докладные записки, поступающие от областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях (1945 г.), 168 арк.
 108. Спр. 12. Докладные записки о результатах проверки работы областных уполномоченных Совета за 1945-1947 гг., 123 арк.
 109. Спр. 14. Информотчёты, справки и докладные записки, представляемые в Совет по делам религиозных культов при СМ СССР и республиканские организации о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1946 г.), 104 арк.
 110. Спр. 15. Информотчёты за 1946 г., 150 арк.

111. Спр. 24. Копия протокола заседания Совета по делам религиозных культов при СМ СССР от 24.12.1946 г. по вопросу «О состоянии и деятельности религиозных культов на территории УССР», 33 арк.
112. Спр. 25. Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по вопросам деятельности религиозных объединений (1947 г.), 187 арк.
113. Спр. 26. Информотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1947 г.), 122 арк.
114. Спр. 27. Информотчёты за 1947 г., 156 арк.
115. Спр. 33. Инструктивные письма и указания областным уполномоченным Совета по вопросам деятельности религиозных объединений (1947 г.), 24 арк.
116. Спр. 38. Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по вопросам деятельности религиозных объединений (1948 г.), 52 арк.
117. Спр. 40. Информотчёты за 1948 г., 150 арк.
118. Спр. 48. Инструктивные письма и указания областным уполномоченным Совета по вопросам деятельности религиозных объединений (1948 г.), 28 арк.
119. Спр. 50. Информотчёты, справки и докладные записки, поступающие от уполномоченных Совета по Киевской-Тернопольской областям, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях. Том 2. (1948 г.), 188 арк.
120. Спр. 95. Информотчёты за 1952 г., 106 арк.
121. Спр. 110. Информотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1953 г.), 94 арк.
122. Спр. 147. Информотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1955 г.), 265 арк.
123. Спр. 171. Документы о пребывании в Украине руководителей американских баптистов 9-16 августа 1955 г. /планы, докладные записки/, 60 арк.
124. Спр. 172. Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по вопросам деятельности религиозных объединений (1956 г.), 22 арк.
125. Спр. 173. Информотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1956 г.), 243 арк.

126. Спр. 174. Інформотчёт за 1956 г., 41 арк.
127. Спр. 192. Інформотчёты, справки и докладные записки по вопросам изучения настроений духовенства и верующих, высказанных ими в беседах на личных приёмах (1956 г.), 190 арк.
128. Спр. 205. Інформотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1957 г.) т.2., 123 арк.
129. Спр. 225. Інформотчёты, справки и докладные записки по вопросам изучения настроений духовенства и верующих, высказанных ими в беседах на личных приёмах (1957 г.), 120 арк.
130. Спр. 301. Інформотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1961 г.), 146 арк.
131. Спр. 318. Інформотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1962 г.), 239 арк.
132. Спр. 334. Інформотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике (1963 г.), 101 арк.
133. Спр. 448. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам, относящимся к религиозным культурам (1965 г.), 38 арк.

Оп. 7.

134. Спр. 153. Інформотчёты, справки и докладные записки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о пребывании в УССР зарубежных религиозных делегаций, 236 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991 рр.)

Оп. 23.

135. Спр. 5377. Деятельность органов государственной власти и управления УССР (1948 г.), 215 арк.

Ф. 62. Український штаб партизанського руху (1942-1944 рр.)

Оп. 1.

136. Спр. 183. Отчёты и разведсводки оперативных групп НКВД УССР в адрес ЦК КП(б)У (1942 г.), 223 арк.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих (1918-1950 рр.)

Оп. 1.

137. Спр. 58286. Дело №14905 по обвинению Марина С.И. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1948 г.) в 8 т., т.1, 365 арк.
138. Спр. 58286. Дело №14905 по обвинению Марина С.И. и др. по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР (1948 г.) в 8 т., т.8, 232 арк.

II. Опубліковані джерела

139. Бойко В. Дух святой научит вас всему, 2005. 67 с.
140. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1945. № 1.
141. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1945. № 2.
142. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1945. № 3.
143. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1946. № 1.
144. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1946. № 2.
145. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1946. № 3.
146. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1947. № 4.
147. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1955. № 5.
148. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1956. № 5.
149. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1957. № 4.
150. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1963. № 6.
151. Горетой Н. СССР Апокалипсический Вавилон. Киев: Мироновская типография, 2005. 432 с.
152. Гусарук В. За колючим дротом німецького концтабору [Текст] : (Спогади проповідника). Київ: [б.в.], 1996. 192 с.
153. Законодательство о религиозных культах: сборник материалов и документов / Под общ. ред. В. Куроедова и А. Панкратова. Москва: Юридическая литература, 1971. 36 с.
154. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» (в редакції ЗУ № 2325-VIII від 13.03.2018) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення 02.04.2021)
155. Здоровец Б. Не судите и не судимы будете. URL: <http://yakov.works/history/20/1960/zdorovez.htm> (дата звернення: 03.08.2023).
156. З тьми до світла. Розповіді колишніх віруючих. Київ: Молодь, 1959. 49 с.
157. Инструктивное письмо старшим пресвитерам ВСЕХБ от 27.12.1959 г. URL: <http://baptistru.info/index.php> (дата звернення: 03.08.2023).
158. Клочков К. Мёртвое озеро. Донецк, 1965. 24 с.
159. Контрразведывательный словарь / под ред. Калюжной Л., Смирнова Ю. Москва: ВКШ КГБ, 1971. 371 с.
160. Кримінальний кодекс Української РСР від 28.12.1960. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=482044&ed=1975_09_04 (дата звернення: 03.08.2023).
161. Крючков Г. К. Великое пробуждение XX столетия. Москва: Христианин, 2008. 512 с.

162. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. (Россия. XX век. Документы). Москва: МФД, 2003, 512 с.
163. Ленін В.І. Повне зібрання творів [Текст]: пер. з п'ятого рос. вид. Т.17. Берез. 1908 – черв. 1909. Київ: Політвидав України, 1971. 655 с.
164. Мы были баптистами: Сб. / Сост. В. Голубович. Москва: Политиздат, 1960. 110 с.
165. Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени. Документы из личного фонда Н.С. Хрущева. В 2 томах / гл. ред. Н. Томилина Т. 1. 2009. 664 с.
166. Нищик С. Шлях віри. Вінніпег-Детройт, 1975. 193 с.
167. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 1. Накануне. Кн. 2 (1 января – 21 июня 1941 г.). Москва: Книга и бизнес, 1995. 397 с.
168. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Начало. Кн. 1 (22 июня – 31 августа 1941 г.). Москва: Книга и бизнес, 1995. 717 с.
169. Письмо старшего пресвитера евангельских христиан-баптистов по Днепропетровской области Н. Мельникова старшему пресвитеру евангельских христиан-баптистов по Украинской ССР А. Андрееву. URL: <https://bperchatkin.wordpress.com/2010/12/07/> (дата звернення 05.03.2021).
170. Положение о Союзе евангельских христиан-баптистов в СССР от 27.12.1959 г. URL: <http://baptistru.info/index.php> (дата звернення: 03.08.2023).
171. Почему мы порвали с религией: сборник рассказов бывших верующих. Москва: Госполитиздат, 1958. 211 с.
172. Рачек Василий Фёдорович (1913 г.). Открытый список. [https://ru.openlist.wiki/87_\(1913\)](https://ru.openlist.wiki/87_(1913)) (дата звернення: 03.08.2023).
173. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Март 1953 – февраль 1956. / сост. Артизов А. и др. Москва: МФД, 2003. 503 с.
174. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. Москва: Олма-Пресс, 2002, 510 с.
175. Семченко А. Молодёжь семидесятых. URL: <https://www.atsemchenko.ru/thursdays/memories/article/107299> (дата звернення: 03.08.2023).
176. Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. Москва: Олма-Пресс, 2001. 382 с.
177. Трагічне минуле: документи свідчать: збірник документів: Т 65 у 5 т. Дніпро: Дніпропетровська обласна рідколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Дніпро: Моноліт, 2018. Т. 3: Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини (1930-1960 рр.) / уклад.: Коротаєв О. 2019. 260 с.

178. Федотов И. «Встать! Суд идет!»: Автобиографическая повесть. Москва: Титул, 2006. 334 с.
179. Церковь должна оставаться церковью: необратимые десятилетия (1917-1937) в истории евангельского и баптистского движения. Москва: МСЦ ЕХБ, 2008. 427 с.
180. Testimony of Yekaterina Voronayeva, ca. 1960-1964. Pentecostal and Charismatic Research Archive (PCRA). URL: <http://digitallibrary.usc.edu/cdm/compoundobject/collection/p15799coll14/id/194312> [Слухати з 53:00 по 59:00] (дата звернення: 03.08.2023).

III. Література

181. Алексеев В. Иллюзии и догмы. Москва: Политиздат, 1991. 398 с.
182. Алексеев В. Пост перестройка: несвободная совесть? Москва: Россия Молодая, 1992. 62 с.
183. Алексеев В. «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. Москва: Россия молодая, 1992. 304 с.
184. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд. Москва: Моск. Хельсинск. группа, 2012. 384 с.
185. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. 344 с.
186. Антоненко В. Походження і реакційна суть релігії. Політвидав України, 1958. 96 с.
187. Бабенко Л. Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40 – 50 років ХХ століття. *Краєзнавство*. 2005. № 14. С. 78-83.
188. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр. [текст]: монографія / Л. Бабенко. Полтава: тов. «Асмі», 2014. 549 с.
189. Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2018. Вип. 28. Частина I. С. 348-366.
190. Бажан О. Опозиційний рух в Україні в 50 – 80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ. Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: збірник наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.; [Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Державний архів Служби Безпеки України]. Київ, 1998. С. 56-60.
191. Бажан О. Реабілітація жертв сталінських репресій в Українській РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х років: соціально-правовий аспект. *Емінак*. 2015. Вип. 1-2. С. 26-37.

192. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2007. Вип. 2 (29). С. 7-18.
193. Бажан О. Реформування органів держбезпеки УРСР у 1950 – першій половині 1960-х рр. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 312-333.*
194. Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 1995. Вип. 1/2 (2/3). С. 218-234.
195. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. 329 с.
196. Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні. Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
197. Бажан О., Лахно О. Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2010. Вип. 1 (34). С. 282-300.
198. Барменков А. Свобода совести в СССР. Москва: Мысль, 1973. 224 с.
199. Белов А. Секты, сектантство, сектанты. Москва: Знание, 1978. 150 с.
200. Белякова Н. Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов – продукт и заложник сталинской религиозной политики // Конфессиональная политика Советского государства в 1920-50-е годы: материалы XI междунар. конф. Москва: Полит. энцикл.: Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2019. С. 418–429.
201. Белякова Н. Коллективные практики типичной общины евангельских христиан-баптистов в позднем СССР. *Государство, религия и церковь в России и за рубежом*. 2012. № 3-4 (30) С. 283-294.
202. Белякова Н., Ключева В. Она привела меня к баптистам, а я ее к пятидесятникам». Специфика коммуникативных практик евангельских общин в позднем СССР. *Диалог со временем*. 2018. Вып. 62. № С. 294-310.
203. Белякова Н., Миронова Е. Женское религиозное лидерство в условиях хрущевской антирелигиозной кампании. *Quaestio Rossica*. Т. 8. 2020. № 3. С. 792–806.
204. Белякова Н. Исторический опыт советизации русского православия и его трансфер в страны Восточной Европы после Второй мировой войны. *Slavia Orientalis*. Т. 64, Вип. 1, 2017. С. 108–109.
205. Боднар В. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2016. 226 с.

206. Бойко О. Радянські репресії проти духовенства і віруючих Дніпропетровщини у 1939 – 1942 рр. *Universum Historiae et Archeologiae The Universe of History and Archeology*. 2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 107–120.
207. Бородін Є., Іваненко В., Коротаєв О., Прокопенко Л. З історії протестантського релігійного руху першої половини ХХ століття. *Трагічне минуле: документи свідчать. Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини (1930-1960 рр.)*. Дніпро: Моноліт. 2019. т. 3(65), С. 3-25.
208. Бражник И. Кто такие «инициативники» у евангельских христиан-баптистов? *Наука и религия*. 1966. № 7. С. 24-35.
209. Бражник И. Новоявленные апостолы баптизма в спекуляциях антисоветчиков. *Наука и религия*. 1969. № 12. С. 54-66.
210. Бражник И. Право. Религия. Атеизм: Правовое содержание современного атеизма, 1975. Київ: Наукова думка. 206 с.
211. Бражник И. Социальная сущность сектантского экстремизма. Москва, 1974. 153 с.
212. Будницкий О. Репрессии против верующих накануне и во время Великой Отечественной войны 1939-1945 гг. *Российская история*. Москва. РАН. Вып. 3. 2019. С. 100-124.
213. Бузова Т. Феномен религиозного экстремизма. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Пермь, 1989. 16 с.
214. Булига І. Особливості трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог, 2010. 208 с.
215. Веденеев Д. Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: Алгоритм, 2016. 496 с.
216. Веденеев Д. Ведущий «сектовед» Украины: полковник КГБ Виктор Сухонин. URL: <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/75945> (дата звернення: 03.08.2023).
217. Веденеев Д. В недрах отдела «О». Организация антирелигиозного подразделения МГБ-КГБ Украинской ССР (1940-е – начало 1960-х гг.). URL: <https://pravlife.org/ru/content/> (дата звернення: 03.08.2023).
218. Веденеев Д. Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943-1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2012 р. Вип. № 4. С. 104-126.
219. Веденеев Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2014. Вип. 2 (43). С. 291-352.
220. Веров Я. Про секти і сектантів. Ужгород, 1959. 120 с.
221. Висовень О. Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади евангельських християн-баптистів

- (друга половина ХХ ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2017 р. Вип. 53. С. 123-129.
222. Висовень О. Атеїстична пропаганда як один із механізмів дискредитації та нищення громади євангельських християн-баптистів в УРСР (1945-1953 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 51. С. 86-92.
223. Висовень О. Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина ХХ ст.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2014. Вип. 2 (43). С. 457-468.
224. Висовень О. Лідія Вінс у релігійному дисидентському русі в УРСР (1960–1980-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2014. Вип. 1 (42). С. 399-410.
225. Висовень О. І. Боротьба євангельських християн-баптистів за свободу сумління. Монографія. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2017. 197 с.
226. Висовень О. І. Громади євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби (40-80-і рр. ХХ ст.): дис. ... докт. іст. наук / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Переяслав. 2021. 528 с.
227. Вільховий Ю. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-их років ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2002. 290 с.
228. Вільховий Ю. Год Б. Державна політика СРСР щодо протестантських конфесій України у 1940-х – 1950-х рр. *Церковна історія в краєзнавчих пошуках. Краєзнавство*. 2001. Вип. 1-4. С. 191-198.
229. Вільховий Ю. Год Б. Становище євангельських християн-баптистів на Хмельниччині у повоєнний період (друга половина 40-х рр. ХХ ст.). Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / Відп. ред. Винокур І. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. С. 197-201.
230. Вісин В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 1997. 166 с.
231. Власть и евангельские христиане-баптисты в России. 1945–2000 гг.: эволюция взаимоотношений: моногр. / Л.А. Королева, А.А. Королев, С.Ф. Артемова. Пенза: ПГУАС, 2013. 336 с.
232. Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 1997. Вип. 1/2 (4/5) С. 207-226.
233. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
234. Гальперин Б. Религиозный экстремизм:1 кто есть кто. Киев: Политиздат Украины, 1989. 133 с.

235. Гапонюк, Л., Пирожко М., Чайка В. Євангельський рух на Волині в документах і долях людей. Луцьк: Місія благовістя, 2009. 448 с.
236. Гараджа В. Протестантизм. Москва: Политиздат, 1971. 200 с.
237. Гаркавенко Ф. Баптизм: внутренние течения и борьба. Наука и религия. 1966. №9. С. 19-24.
238. Гаркавенко Ф. Идеология современного баптизма. Москва: Знание, 1970. 132 с.
239. Геніш О. В стовпі вогню та хмарі диму: з історії п'ятидесятницької церкви. Рівне: ПП Дятлик М.С., 2019. 406 с.
240. Геніш О. Історія протестантизму на Дубенщині. Рівне: ПП Дятлик М.С., 2017. 237 с.
241. Герасимов М. М. Баптизм? Я – против! Казань, 1961. 70 с.
242. Гольст Г. Религия и закон. Москва: Юридическая литература, 1975. 112 с.
243. Горбатов А. Государство и религиозные организации Сибири в 1940-е - 1960-е гг.: дис. д-ра ист. наук: 07.00.02 / Кемеровский гос. ун-т. Кемерово, 2009. 437 с.
244. Горбатов А. КГБ и религиозные организации в Сибири. *Вопросы истории*. 2008. Вып. 6. С. 128-132.
245. Гордійчук С. О. Політичні репресії на Закарпатті у 1944–1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2015. 233 с.
246. Граждан В. Вероучение и мораль пятидесятников. Москва: Знание, 1989. 63 с.
247. Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. 216 с.
248. Данилова І. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945-1955 рр.): структура, діяльність та стосунки із владою: дис. ... канд. іст. наук / Він. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2010. 230 с.
249. Дементьев А. Авен-езер: Евангельское движение в Приморье 1898-1990 годы. Владивосток: Русский Остров, 2011. 272 с.
250. Домашовець Г. Нарис історії української євангельсько-баптистської церкви. Ірвінгтон-Торонто, 1967. 596 с. (Діаспорний конф. іст.).
251. Ерышев А. Евангельские христиане-баптисты: Их идеология и мораль. Киев: Госполитиздат (Общество «Знание»), 1960. 40 с.
252. Ерышев А. Религиозное сектантство и его сущность. Киев: Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченка, 1959. 78 с.
253. Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *Людина і світ*. 1990. Вип. 6. С. 20-25.
254. Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *Людина і світ*. 1990. Вип. 7. С. 24-28.
255. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. Москва: Гарант, 1995. 559 с.

256. Захаров В. Между властью и верой: религиозные конфессии Восточной Германии в годы советского оккупационного режима (1945-1949). *СВАГ и религиозные конфессии Советской зоны оккупации Германии 1945-1949*. URL: <http://statearchive.ru/398> (дата звернення: 03.08.2023).
257. Зыбковец В. От бога ли нравственность. Москва: Политиздат, 1959. 71 с.
258. Иванов И. О научно-атеистической пропаганде среди сектантов. Москва: Знамя, 1948. 43 с.
259. История евангельских христиан-баптистов в СССР / гл. ред. А. Бычков. Москва: ВСЕХБ, 1989. 624 с.
260. Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 5. Протестантизм / за ред. П. Л. Яроцького. Київ – Дрогобич: Коло, 2007. 424 с.
261. Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 6. Пізній протестантизм / за ред. П. Л. Яроцького. Київ – Дрогобич: Коло, 2007. 632 с.
262. Калугин В. Современное религиозное сектантство, его разновидности и идеология. Москва: ВШ, 1962. 59 с.
263. Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської краю, 1944–1964 рр. Київ: Видавництво «Варта», 2013. 583 с.
264. Катуніна О. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культур у 40 – 60-ті роки ХХ століття (на матеріалах): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Симферопіль, 2006. 237 с.
265. Каушанский П. Им жить в двадцать первом веке. Одесса: Маяк, 1985. 176 с.
266. Клибанов А. Конкретные исследования современных религиозных верований. Москва, 1967. 213 с.
267. Клибанов А. Проблемы изучения и критики религиозного сектантства. Москва: Знание, 1971. 64 с.
268. Клибанов А. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. Москва, 1973. 225 с.
269. Клибанов А. Религиозное сектантство и современность; Социологические и исторические очерки. Москва, 1969. 161 с.
270. Клибанов А., Митрохин Л. Кризисные явления в современном баптизме. Москва, 1967. 62 с.
271. Клочков В. Закон и религия (От государственной религии в России к свободе совести в СССР). Москва: Политиздат, 1982. 160 с.
272. Клочков В. Религия, государство и право. Москва: Мысль, 1978. 287 с.
273. Клочков В. Советское право и церковь. Москва: ЦК ВЛКСМ, 1983. 42 с. (Атеизм. / ВЛКСМ, ЦК)
274. Клочков В. Социалистическое государство, право и религиозные организации. Москва: Знание, 1984. 64 с.
275. Клячкин Г. Сектанство и его сущность. Казань, 1959. 187 с.

276. Ковалев С. Спутник атеиста. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959. 592 с.
277. Коваль Д. Християни віри євангельської Володимирецького району Рівненської області: становлення та розвиток (1920-1988 роки). Рівне, 2018 р., 583 с.
278. Коротаєв О. Всесоюзна спілка євангельських християн-баптистів (ВССХБ), як об'єкт оперативної розробки радянських спецслужб 1942–1948 рр. *Przegląd Środkowo-Wschodni. Uniwersytet Warszawski. Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej*. Tom 5/2020, С. 285-318.
279. Коротаєв О. Протестантські конфесії Дніпропетровщини під контролем радянських каральних органів. *Трагічне минуле: документи свідчать. Боротьба радянських каральних органів з протестантськими організаціями Дніпропетровщини (1930-1960 рр.)*. Дніпро: Моноліт. 2019. т. 3(65), С. 26-80.
280. Коротаєв О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 33. С. 55-65.
281. Коротаєв О. Реалізація радянськими органами держбезпеки антирелігійної політики на прикладі проведення операцій «3224/м», «Пророки» та «Фанатики» 1943–1957 рр. *Проблеми політичної історії України*. Дніпро: Грані. 2020. Вип. 15. С. 189-201.
282. Коротаєв О. Форми та методи роботи радянських органів держбезпеки в середовищі євангельських конфесій УРСР (сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.): історіографічний аспект. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Вип. 2 (54). С. 218-224.
283. Коротаєв О. Радянські спецслужби та утворення Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (1944–1947 рр.). *Наукові праці кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Том 36. С. 115-126.
284. Кривелєв І. Религии и церкви в современном мире. Москва: Советская Россия, 1961. 188 с.
285. Кривелєв І. Современное богословие и наука. Москва: Госполитиздат, 1959. 205 с.
286. Крянев Ю. Противоположность христианской идеологии и научного коммунизма. Москва: «Высшая школа», 1961. 175 с.
287. Курилов В. Секуляризация и атеизация в Советском Союзе в 60-е и 80-е гг. XX в. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, 2016. № 1, С. 142-152.
288. Куроедов В. Религия и закон. Москва: Знание, 1970. 61 с.
289. Куроедов В. Религия и церковь в Советском государстве. Москва: Политиздат, 1981. 263 с.

290. Куц М. Релігійне сектантство. Львів., 1958. 72 с.
291. Лавриненко С. Протестантские церкви СССР в тоталитарном и авторитарном окружении в 1929–1964 гг.: дипл. ... магистр церковного служения / Московская семинария евангельских христиан. Москва, 2021. 150 с.
292. Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук / Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Короленка. Полтава, 2008. 298 с.
293. Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940-1980 рр.). Полтава: Друкарська майстерня, 2009. 288 с.
294. Лахно О. Репресії державних структур щодо представників Ради Церков ЄХБ у 60-80-х роках ХХ ст. *Українське релігієзнавство*. Київ: УАР. 2011. № 58. С. 172-182.
295. Ленсу М. Кто такие «инициативники»? Минск, 1967. 61 с.
296. Лешко О. Протестантські громади Закарпаття 1945 – 1991: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2008. 256 с.
297. Лисюк Ю., Чисніков В. Керівники органів держ. безпеки рад. України (1953—1991 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2001. Вип. № 2. С. 1-8.
298. Лукачевский А. Сектантство прежде и теперь: лекция, прочитанная членам московского общества безбожников. Москва: Безбожник, 1925. 37 с.
299. Лялина Г. Баптизм: иллюзия и реальность. Москва, 1977. 175 с.
300. Лялина Г. Новые тенденции в идеологии баптизма. Москва, 1979. 120 с.
301. Майский Ю. О сектантах. Москва: Безбожник, 1939. 48 с.
302. Малахова И. Современный баптизм: Идеология и деятельность. Москва: Политиздат, 1987. 64 с.
303. Маринченко Г. Відносини радянської влади та церкви в Південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 20 с.
304. Мельник В. Эволюция современного пятидесятничества. Львов: Вища школа, 1985. 102 с.
305. Митрохин Л. Баптизм и научное знание. Москва: Знание, 1969. 62 с.
306. Митрохин Л. Баптизм и современность. Москва: Знание, 1964. 80 с.
307. Митрохин Л. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки) Санкт-Петербург: РХГИ, 1997. 480 с.
308. Моренчук А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей). Луцьк: ВНУ, 2009. 196 с.
309. Москаленко А. Пятидесятники. Москва: Политиздат, 1973. 199 с.
310. Мусієнко І. Політичні репресії комуністичного режиму на Північній Буковині й Хотинщині в 40 – 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2005. 20 с.

311. Надольский Р. Баптизм в прошлом и настоящем. Минск: Беларусь, 1987. 61 с.
312. Научный коммунизм. Учебник для вузов /под ред. П. Федосеева. Москва: Политиздат, 1976 г. 448 с.
313. Нежный А. Комиссар дьявола. Москва: Протестант, 1993. 272 с.
314. Никольская Т. Русский протестантизм и государственная власть в 1905-1991 годах. Санкт-Петербург, 2009. 356 с.
315. Одинцов М. А.И. Бидаш: «Я привезу свободу детям Божиим» URL: <https://rusoir.ru/president/president-works/president-works-220/> (дата звернення: 03.08.2023).
316. Одинцов М. «Вы примете силу, когда сойдёт на вас Дух Святой...» История Пятидесятнической церкви в России. XIX-XX вв. СПб.: Российское объединение исследователей религии, 2012. 504 с.
317. Одинцов М. Государственно-церковные отношения в истории советского общества: тезисы доклада. Религия, общество и государство в XX веке. Москва: Прогресс, 1991. С. 51-57.
318. Одинцов М. Путь длинной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству: (государственно-церковные отношения в истории советского общества). *На пути к свободе совести*. Москва: Прогресс, 1989. С. 29-72.
319. Одинцов М. Хождение по мукам. 1939-1954 годы. *Наука и религия*. 1990. Вып. 8. С. 19-21.
320. Одинцов М. Хождение по мукам. 1954-1960 годы. *Наука и религия*. 1991. Вып. 7. С. 2-3.
321. Одинцов М., Кочетова А. Конфессиональная политика в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Москва: Научно-политическая книга; Политическая энциклопедия, 2014. 317 с.
322. Осокина Е. Золото для индустриализации: «Торгсин». Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. 592 с.
323. Острянин Д. Релігія та її реакційна роль. Київ: Держполітвидав, 1955. 132 с.
324. Павлова И. Власть и общество в СССР в 1930-е годы. Вопросы истории. 2001. №10. С. 46–56.
325. Павлова И. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941 URL: <http://coollib.com/b/161403/read> (дата звернення: 03.08.2023).
326. Панич О. Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960–1980-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 72-90.
327. Персиц М. Отделения церкви от государства и школы от церкви Москва: АН СССР, 1958. 198 с.
328. Петров Н. КГБ И XX СЪЕЗД КПСС (1954–1960 гг.). *Россия и современный мир*. 2016. Вып. 2. С. 136-154.

329. Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва: Материк, 2005. 416 с.
330. Петров С. Правовые проблемы религиозной политики СССР по отношению к евангельским церквям в начале 40-х – первой половине 60-х годов XX века. Исторические аспекты. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 280-289.
331. Плаксин Р. Крах церковной контрреволюции. 1917-1923 гг. Москва: Наука, 1968. 191 с.
332. Подкур Р. Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь: Збруч, 2010. 372 с.
333. Пожаров А. КГБ и партия (1954–1964 гг.) *Отечественная история*. 1999. Вып. 4., С. 169-174.
334. Подворняк М. Небесний дім. Вінніпег: Дорога Правди, 1965. 240 с.
335. Преображенский К. КГБ в русской эмиграции. Русский общевойсковой союз (РОВС), 2010. 147 с.
336. Преображенский К. КГБ приезжает с нами, 2009. 114 с.
337. Прокофьев В. Знание и вера в бога. Москва: Политиздат, 1959. 154 с.
338. Путинцев Ф. Политическая роль и тактика сект / Под ред. П. Красикова. Москва: ГАИЗ, 1935. 476 с.
339. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. Одесса: Богомыслие, 2000. 246 с. URL: http://yakov.works/history/20/iz_istori/reshetn.html (дата звернення: 03.08.2023).
340. Розенбаум Ю. Советское государство и церковь. Москва: Наука, 1985. 174 с.
341. Рощина Л., Горбатенко О. Розколи і об'єднання евангельських християн-баптистів в радянський період. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2014. Вип. 3, с. 16-22.
342. Рудинский Ф. Свобода совести в СССР. Москва: Госюриздат, 1961. 87 с.
343. Савин А. Сотрудничество с тайной полицией как специфическая форма политической адаптации верующих в советском государстве. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2014. Вып. 3 (3). С. 37-47.
344. Савин. А. «Брежневский» поворот в антирелигиозной политике и российский протестантизм (1964–1966 гг.). Вестник ТвГУ. Серия «История». 2016. № 4, С. 59-75.
345. Савин А. «Зигзаги» советской религиозной политики (1923–1966 гг.). Гуманитарные науки в Сибири, 2018 г., том 25, № 4, с. 28–32.
346. Савинский С. История евангельских христиан баптистов Украины, России, Белоруссии (1867 – 1917). СПб.: Библия для всех, 1999. 424 с.
347. Савинский С. История евангельских христиан баптистов Украины, России, Белоруссии. II (1917 – 1967). СПб.: Библия для всех, 2001. 441 с.

348. Саракаева Э. Глоссолалия как психолінгвістический феномен. URL: http://individual.utoronto.ca/psyling/library/religion/sarak_glosso.htm (дата звернення 04.03.2021).
349. Сердобольская Л. Реакционная сущность баптизма. Ленинград, 1960. 44 с.
350. Смирнов А. «Ленинградское дело»: портрет поколения. *История Петербурга*. 2006. Вып. 6(34). С. 18-23.
351. Сотник О. Протестанти на Сумщині: (короткий історичний нарис). Суми: Козацький вал, 2000. 84 с.
352. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: монографія. Київ: ФАДА, ЛТД, 2008. 510 с.
353. Стоцький Я. Конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944 – 1964 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.11. Київ, 2009. 431 с.
354. Сушук О. П. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2009. 222 с.
355. Тихомиров Б. Баптизм и его политическая роль. Москва: ГАИЗ, 1929. 62 с.
356. Тучков Е. Сектантство и его идеология. М.: Политиздат, 1955. 160 с.
357. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / Міністерство освіти і науки України; Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 300 с.
358. Федоренко Ф. Секты, их вера и дела. Москва: Политиздат, 1965. 360 с.
359. Федоров М. Реакционная роль религиозного сектантства. Новосибирск: Книжное издание, 1954. 112 с.
360. Филимонов Э. Социальная и идеологическая сущность религиозного экстремизма. Москва, 1983. 125 с.
361. Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. В 3-х т. Киев: Світанкова Зоря, 2001. т. 1. 648 с.
362. Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. В 3-х т. Киев: Світанкова Зоря, 2001. т. 2. 376 с.
363. Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. В 3-х т. Киев: Возможность, 2003. т. 3. 562 с.
364. Худяков С. О сектантах. Москва: Молодой коммунист. 1953, 36 с.
365. Шаповалов Ю. та інші. ЧК-ГПУ-НКВС в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с.
366. Шимко І. Релігійне сектантство та його ідеологія. Київ: Молодь, 1958. 127 с.

367. Шишкин А. Идеология современного религиозного сектантства. Казань, 1962. 24 с.
368. Шкаровский М. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва: Вече, 2007. 512 с.
369. Щербін М. Сучасна буржуазна ідеалістична філософія – опора релігії. Київ: Політвидав України, 1958. 67 с.
370. Черкасов А. День Газонокосильщика, или Канун Всех святых. URL: www.polit.ru (дата звернення: 03.08.2023).
371. Яковлев В. Формирование научного мировоззрения и христианское сектантство. Алма-Ата, 1965. 286 с.
372. Яшин П. Идеология и практика евангельских христиан-баптистов. Харьков: Прапор, 1984. 119 с.
373. Яшин П. Кризис современного баптизма: о сущности «нового» раскола ЕХБ. Харьков Харьков: Прапор, 1969. 38 с.
374. Andrew C., Gordievsky O. KGB.: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev. San Francisco, 1990. 776 p.
375. Andrew C., Mitrokhin V. The Sword and the shield. The Mitrokhin archive and the secret history of the KGB. New York, 2001. 736 p.
376. Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917–1967. Edited by Richard H. Marshall (Jr); associate editors, Thomas E. Bird and Andrew Q. Blane. (Chicago: University of Chicago Press, 1971. 489 p.
377. Beljakova N., Bremer T., Kunter K., "Es gibt keinen Gott!" Kirchen und Kommunismus. Eine Konfliktgeschichte. Herder Verlag, 2016. 256 s.
378. Beliakova N., Kliueva V. Leadership, communication, and conflicts among evangelicals: analysis of relations in religious communities in the late USSR. *Canadian Slavonic Papers*, (2019) 61:1, 4-24.
379. Blane A. Protestant sectarians and Modernization in the Soviet Union. *Religion and Modernization in the Soviet Union* by D. Dunn, 2020. P. 382-409.
380. Bociurkiw B. Church – State Relations in the USSR. *Survey: Globus*, 1968. 461 p.
381. Bociurkiw B. Religion and Religious Policy in Soviet and post-Soviet East-Central Europe and with materials on the Religious Experience of Ukrainians in Canada, 1997. 331 p.
382. Bociurkiw B. The Shaping of Soviet Religious Policy. *Problems of Communism*. May – June 1973. pp. 37-51.
383. Bociurkiw B. Soviet Religious Policy in the Ukraine in Historical Perspective. *Occasional papers on religion in Eastern Europe*. 1982. Vol. 1. Iss. 3. Papier 1.
384. Bourdeaux M. Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. Palgrave Macmillan UK, 1968. 263 p.
385. Bourdeaux M. Faith on Trial in Russia. London: Hodder and Stoughton, 1971. 324 p.
386. Conquest R. Religion in the USSR. Bodley Head, 1968. 135 p.

387. Corley F. Believer's Responses to the 1937 and 1939 Soviet Censuses. *Religion, State and Society*. 1994. Vol. 22 (4). P. 403-417.
388. Corley F. Religion in the Soviet Union. London., 1996. 394 p.
389. Dunn E. Religion as an Instrument of Culture Change: The Problem of the Sects in the Soviet Union. *Slavic Review*, Vol. 23, Iss. 3. P. 459-478.
390. Dunn D. Religion and Modernization in the Soviet Union, 2020. 424 p.
391. Elliot M. Western Protestant Ministry in the Former Soviet Bloc: Are There Lessons That Could Apply to China? *Missiology: An international review*. July 1, 1996. P. 383-395.
392. Fletcher W. Religion and Soviet Foreign Policy. Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs; 1st edition (January 1, 1973), 179 p.
393. Grüttner M. Brandstifter und Biedermänner: Deutschland 1933–1939. Stuttgart, 2015. 560 s.
394. Kolarz W. Religion in the Soviet Union. London: Macmillan and Co., Ltd., 1961. 518 p.
395. Korotaiev O. All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists as a product of work of Soviet Special Services. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. George Fox University, Oregon, USA. Volume 41, Issue 6, Article 3, 2021, p. 70-90.
396. Lane C. Christian religion in the Soviet Union: a sociological study. Albany: State University of New York Press, 1978. 256 p.
397. Melton J. Brazil: Encyclopedia of Protestantism. Facts On File Inc., 2005. 628 p.
398. Pacepa I., Rychlak R. Dezinformace: Tajná strategie Ruska, jak zničit Západ. Brno: BizBooks, 2016. 398 s.
399. Preobrazhensky K. KGB/FSB's New Trojan Horse: Americans of Russian Descent, 2009. Gerard Group Publishing. 224 p.
400. Sawatsky W. Protestantism in the USSR. Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. NY: Cambridge University Press, 2005. P. 319-349.
401. Sawatsky W. Russian Evangelicals Hold a Congress. *Religion in Communist Lands*. 1975. Vol. 3; Iss. 1-3. P. 12-15.
402. Sawatsky W. The New Soviet Law on Religion. *Religion in Communist Lands*. 1976. Vol. 4. Iss. 2. P. 4-10.
403. Sawatsky W. Secret Soviet Lawbook on Religion. *Religion in Communist Lands*. 1976. Vol. 4; Iss. 4. P. 24-31.
404. Sawatsky W. The Reform Baptists Today. *Religion in Communist Lands*. 1980. Vol. 8. Iss. 1. P. 28-38.
405. Sawatsky W. Bible Work in Eastern Europe Since 1945 (Part 1). *Religion in Communist Lands*. 1975. Vol. 3. Iss. 4-5. P. 4-10.
406. Sawatsky W. Bible Work in Eastern Europe Since 1945 (Part 2). *Religion in Communist Lands*. 1975. Vol. 3. Iss. 6. P. 4-14.

407. Tomaszewski R., *Baptyści w Polsce w latach 1918–1958*. Warszawa: Kompas II, 2008. s. 516.
408. Trygub O. Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 41: Iss. 4, Article 7. 2021. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7> (дата звернення: 03.08.2023)
409. Zimmermann S. *Zwischen Selbsterhaltung und Anpassung. Die Haltung der Baptisten und Brüdergemeinden im Nationalsozialismus*. Wölmersen, 2001. 117 s.

ДОДАТКИ⁸⁰

Додаток А

«Серпнева» угода про об'єднання ХВС з ВСЄХБ в один релігійний союз
(24.08.1945 р.)СОГЛАШЕНИЕ ОБ ОБЪЕДИНЕНИИ ХРИСТИАН ВЕРЫ ЕВАНГЕЛЬСКОЙ
С ЕВАНГЕЛЬСКИМИ ХРИСТИАНАМИ И БАПТИСТАМИ В ОДИН СОЮЗ

1. Общины христианской веры евангельской веры объединяются с общинами евангельских христиан и баптистов в единый союз.

2. Объединенный союз имеет общий руководящий центр в городе Москве и также единую кассу.

3. В состав руководящего центра входят также представители христиан веры евангельской.

4. Духовные работники христиан веры евангельской остаются в духовных званиях, которые они носили до объединения с евангельскими христианами и баптистами, то есть старших пресвитеров, пресвитеров и диаконов.

5. Обе стороны признают, что исполнение силой свыше, о чем говорит Деян. Ап. 1, 8 может происходить как со знаменем иных языков, так и без знаменья иных языков /Деян. Ап. 2, 4; 8–17–39; 10, 46; 19, 6/.

6. Обе стороны признают, что на основании Священного Писания разные языки являются одним из даров Духа Святого, даруемого не всем, а иным /1Кор. 12, 4–11/. Это подтверждается также словами стиха 30-го этой же главы: «Все ли имеют дары исцелений? Все ли говорят языками? Все ли истолкователи?»

7. Обе стороны признают, что незнакомый язык без истолкования остается без плода, о чем апостол Павел ясно говорит: 1Кор. 14, 6–9; 1Кор. 14, 28: «Если же не будет истолкователя, то молчи в церкви». Обе стороны считают это за правило, данное Господом через апостола Павла.

8. Принимая во внимание вышеприведенные слова апостола Павла о бесплодности незнакомого языка при отсутствии истолкователя, обе стороны пришли к соглашению воздерживаться от незнакомых языков в общественных собраниях.

9. Признавая, что наряду с действием Духа Святого в собраниях могут проявляться и явления, ведущие к нарушению благопристойности и чинности богослужения /1Кор. 14, 40/ обе стороны согласились вести воспитательную работу против такого рода явления, памятуя, что Бог не есть Бог неустройства, но мира /1Кор. 14, 33/.

⁸⁰ Документи, подані в додатках, публікуються мовою оригіналу за сучасним правописом, але із збереженням стилю викладу і всіх мовних особливостей часу. Тому часто трапляються русизми, українізми, не вживані нині або й застарілі слова. Орфографічні та синтаксичні помилки виправлено без застережень. Назви населених пунктів, округів, районів, областей подані за адміністративно-територіальним поділом того часу.

10. Ввиду того, что у евангельских христиан и баптистов нет обычая омовения ног, настоящим соглашением рекомендуется христиан веры евангельской, в целях единства и единообразия богослужебного порядка, вести воспитательную работу в смысле достижения единого понимания в этом вопросе с евангельскими христианами и баптистами.

11. Обе стороны принимают все меры к тому, чтобы между евангельскими христианами и баптистами, с одной стороны, и христианами веры евангельской, с другой стороны, установились самые искренние братские взаимоотношения к обоюдной радости и благословенной совместной работе.

12. Обе стороны, после подписания настоящего соглашения, оповещают свои общины о состоявшемся объединении и призывают к благодарственной молитве за великое и славное дело единства всех родственников по вере христиан нашей страны.

Представители евангельских
христиан-баптистов

/Жидков/
/Карев/

Представители христиан
веры евангельской

/Пономарчук/
/Бидаш/
/Панько/

Верно: Завканц.

Державний архів тимчасового зберігання Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області (далі – ДА СБУ м. Дніпро). Ф. Р(6). Оп. 1 Спр. П-24610. Пакет № 1 (з речовими доказами). Арк. 117. Завірена копія. Машинопис.

Додаток Б

Біографічні дані з особових справ деяких співробітників 6-го відділу 4-го СПУ КГБ УРСР

Калашников Володимир Павлович, 1918 р.н., росіянин, підполковник держбезпеки (1959 р.). Освіта середня (закінчив 1 курс учительського інституту м. Чимкент Південно-Казахстанської області у 1942 р.). Член КПРС з 1949 р. В органах держбезпеки з березня 1942 р. (у 1944 р. переведений на роботу в Україну). З 1944 р. працював в антирелігійних підрозділах НКДБ-МДБ-КДБ УРСР. Начальник 1-го відділення 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР. У 1960-1971 рр. – ст. уповноважений 2-го, потім 5-го Управління КДБ УРСР. У 1971-1975 рр. – інспектор, старший інспектор Інспекції при голові КДБ УРСР. Звільнений з КДБ наказом №107 від 19.02.1975 р. у зв'язку із вислугою років (33 р.). Як зазначалося у службовій атестації за 1956 р.: «Являється досвідченим чекістом, який добре знає лінію боротьби органів КДБ з антирадянськими церковно-монархічними групами. Дисциплінований, відповідальний <...> приймає участь у проведенні найбільш складних агентурно-оперативних заходах» [51, арк. 1, 15, 31].

Салтиков Кузьма Омелянович, 1913 р.н., росіянин, підполковник держбезпеки (1957 р.). Закінчив автодорожній технікум (1932), в органах держбезпеки з липня 1939 р. Член КПРС з 1942 р. З 1944 р. на оперативній роботі в Україні. Працював в антирелігійних підрозділах НКДБ-МДБ-КДБ УРСР. У 1948-1959 рр. начальник 3-го відділення відділу «О», відповідних відділів 5-го, 4-го Управлінь МДБ-КДБ УРСР. У 1959-1964 рр. – старший оперуповноважений 4-го, 2-го Управлінь. Як зазначалося в службовій атестації (1961 р.), мав «великий досвід в роботі по лінії церковників і сектантів, добре обізнаний в теоретичних питаннях, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій. Може правильно керувати роботою агентури з числа церковно-сектантських авторитетів і проводити вербування агентури» [49, арк. 1-5, 42].

Секареєв Володимир Карпович, 1918 р.н., росіянин, полковник держбезпеки (1959 р.). Закінчив педучилище та навчався в Орловському педінституті (м. Орел, РРСФР). Член КПРС з 1944 р. На службі в органах держбезпеки з лютого 1938 р. (переведений в Україну у 1940 р.). З 1947 р. працював в антирелігійних підрозділах МДБ-КДБ УРСР. У 1953-1957 рр. заступник начальника антирелігійного підрозділу МДБ-КДБ УРСР (тобто В. Сухоніна). У 1960-1961 рр. – начальник 6-го відділу 2-го Управління КДБ УРСР (знятий с посади за втрату таємного документу). У 1962-1964 рр. заступник начальника того ж відділу. У 1964-1978 рр. начальник антирелігійних підрозділів 2-го і 5-го Управлінь КДБ УРСР. Звільнений з КДБ у березні 1978 р. у зв'язку із вислугою років (40 р.). У послужному списку В. Секареєва містяться заохочення за успішне проведення агентурно-оперативної роботи проти Ватикану, уніатів та єговістів [50, арк. 1-6, 23, 45].

Сухонін Віктор Павлович, 1910 р.н., росіянин, полковник держбезпеки (1952 р.), за освітою слюсар (школа ФЗУ суднобудівельного заводу «Червоне Сормово» м. Сормово Горьківської області, РРФСР). Член КПРС з 1930 р. На службі в органах держбезпеки з березня 1933 р. У 1947 р. переведений в Україну на посаду заступника начальника відділу «О» МДБ УРСР. У 1955 р. закінчив історичний факультет Чернівецького учительського інституту. У 1950-1960 рр. – начальник антирелігійних підрозділів МДБ-КДБ УРСР. Головний «сектознавець» УРСР, ліквідатор єговістського та п'ятидесятницького «підпілля» в СРСР. Звільнений з КДБ в результаті кадрових ротацій проведених М. Хрущовим (наказ КДБ СРСР №279 від 19.05.1960 р.) [48, арк. 1–6].

Додаток В

**Заява єпископа ХЄВ Г. Понурка та пресвітера ХЄВ М. Бута до
республіканського пресвітера ВСЄХБ по УРСР О. Андрєєва
(07 грудня 1955 р.)**

СТАРШЕМУ ПРЕСВИТЕРУ ВСЕХБ ПО УССР

Брату АНДРЕЕВУ А. Л.

От бывшего Председателя Союза ХВЕ ПОНУРКО
Гавриила Гавриловича и члена бывшего союза ХВЕ
БУТА Михаила Сидоровича.

ЗАЯВЛЕНИЕ

В следствии непредвиденных для нас обстоятельств (ареста – *Авт.*), мы своевременно не могли принять участие в известном соглашении, состоявшемся в г. Москве в 1945 году об объединении христиан веры евангельской с евангельскими христианами-баптистами в один союз, подписанное со стороны представителей Союза ХВЕ, братьями: Пономарчуком и Бидашом. Настоящим подтверждаем о вашем искреннем убеждении, что Господь, во исполнение Своей Первосвященнической молитвы о единстве, совершил великое дело объединения трех союзов в один благословенный Союз, в одно Господне стадо. Единство это в течении прошедшего десятилетнего периода силою Божией принесло большие благословения всем искренним детям Божиим в объединенном братстве.

Взвесив и продумав обо всем положении, состоянии и благословении объединенного братства, а также о большой пользе совершившегося объединения церковей Христовых, и убедившись, что это объединение от Господа, мы целиком и полностью одобряем подписанное ранее нашими братьями ХВЕ Пономарчуком и Бидашом соглашения и присоединяемся к нему. Со своей стороны, мы заявляем о нашем искреннем желании включиться в полное общение и труд в деле единого служения в объединенных церквах, вошедших в состав Всесоюзного Совета Евангельских Христиан-Баптистов.

Глубоко сожалея, что имеются еще отдельные группы-общины с христиан веры евангельской, которые благодаря недооценки значения объединения и своих особых взглядов, а также неправильных действий по вопросам, разделяющим христиан веры евангельской с евангельскими христианами баптистами о крещении Духом Святым, иных языках, пророчествах и омовении ног до сего времени находятся вне объединенного братства, вне союза, вне должного пастырского руководства, наблюдения и воспитания.

Мы со своей стороны выражаем наше искреннее желание в практической нашей деятельности поддерживать благословенное единство ВСЕХБ, и трудиться для пользы единства в особенностях среди необъединившихся верующих пятидесятников с тем, чтобы их привлечь и присоединить к объединенному братству ЕХБ.

Выражая это свое желание, мы верим, что при нашем личном участии Господь благословит нас помочь братьям из ХВЕ в особенности, находящимся вне объединения понять необходимость объединения, которое, как показал опыт, принесло великие благословения церквам объединенного братства. О вышеизложенном просим довести до сведения Всесоюзного Совета Евангельских Христиан-Баптистов и о нашем искреннем желании сотрудничать в деле Господнем в объединённом братстве ЕХБ, а также о том, что мы выражаем особенное желание проявить нашу деятельность среди необъединенных пятидесятников, чтобы включить их в состав нашего объединённого братства.

С братским Приветом ваши братья во Христе –
7 декабря 1955 г.
г. Киев

/ПОНУРКО/
/БУТ/

ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет №1 (з речовими доказами). Переписка із ВССХБ. Арк. 3, 4. Завірена копія. Машинопис.

Додаток Г

Догмати християн віри євангельської (15.08.1956 р.)

Мы, Христиане Веры Евангельской, признаём крещение Духом Святым, сопровождаемое знамениями иных языков /Деян. Ап. 2,8/ ибо Вам принадлежит обетование и детям вашим и всем дальним, кого не призовет Господь Бог наш /Деян. 2,39 и еще Деян. 10, 44–47, 19,6/.

1. КРЕЩЕНИЕ ДУХОМ СВЯТЫМ ДАЕТ: 1. Усыновление /Гал.4.6/, 2. Залог и печать /Еф. 1,13–14/, 3. Помазание /Иоан. 2,20/, 4. Воскресение из мёртвых /Рим. 8–11/, 5. Свидетельство /Иоан. 5, 10, Откр. 19, 10/

2. НЕЗНАКОМЫЕ ЯЗЫКИ СУТЬ ЗНАМЕНИЯ /Марка 16,17/ 1 Коринф. 14, 22/. Ибо кто говорит на незнакомом языке, тот говорит не людям, а Богу, потому что никто не понимает его, он тайны говорит духом /Коринф. 14,2/. Незнакомыми языками должны говорить и молиться все крещённые Духом Святым.

3. В церкви можно говорить на незнакомом языке при наличии дара истолкования, а если нет истолкователя, то молчи в Церкви, а говори себе и Богу /Коринф. 14.27,28/. Молитвы на незнакомом языке должны совершаться со всяким постоянством и во всякое время, в собраниях и на всяком месте. /Ефес. 6.18, Иуда 1.20/. Незнакомый новый язык, требует истолкования, а потому говорящий на незнакомом языке молись и о даре истолкования /Коринф. 1,14,13/

4. Дар разных языков – это дар, которым человек может говорить иными языками народов, не изучая их умом /Деян. Ап. 2, 6–12/. Этот дар дается не всем, а иным /1 Коринф» 12,10/

5. Для духового возраста Церкви Ап. Павел писал, чтобы Церковь Божия ревновала /молилась/ о дарах духовных стараясь обогатиться ими к назиданию Церкви /1 Коринф» 14,1/, о таких дарах: истолкование, откровение, пророчество, видение, силы чудодейственные, дары исцелений, вспоможения и разные языки /Коринф. 1.12,28/. И я покажу Вам путь ещё превосходнейший, это совершенная любовь и иступление. 1 Иоан 4, 17–18. Деян. 22, 17.

6. Крещение водное совершённое во имя Отца и Сына, и Святого Духа /Мф. 28, 19/ считать равнозначными. Крещённых не перекрещивать. Водное крещение означает обещание Богу доброй совести /1 Пет. 3,21/. Новокрещаемых крестить во имя Отца и Сына, и Святого Духа /Матф. 28,19/.

7. ПРЕЛОМЛЕНИЕ ХЛЕБА: хлеб должен быть пресным. Вино должно быть виноградное.

8. Омытие ног совершается при каждом преломлении хлеба – это заповедь Господа нашего Иисуса Христа /Ев. Иоанна 13/. Участвуют в преломлении хлеба и умывании ног члены церкви, прошедшие водное крещение.

9. Священнослужители поставляются в церквах с возложением рук и благословением Духа Святого /Деян. 13, 2–3 и 20,28/. Священнослужители должны быть соответствующие слову Божию /1 Тим. 3. 1–12, Тит. 1. 5, 9/

10. СВЯЩЕННОСЛУЖЕНИЕ В ЦЕРКВИ:

Он дал нам способность быть служителями Нового Завета, не буквы, а Духа /2. Кор. 3,6/. Когда вы сходитесь у каждого из вас есть псалом, есть поучение, есть язык, есть откровение, есть истолкование, – все сие да будет к назиданию. Если кто говорит на незнакомом языке, говорите двое, или много трое, и то порознь, а один изъясняй. Если же не будет истолкователя, то молчи в церкви, а говори себе и Богу. И пророки пусть говорят двое или трое, а прочие пусть рассуждают. Если же другому из сидящих будет откровение, то первый молчи. Ибо все один за другим можете пророчествовать, чтобы всем поучаться и всем получать утешение. И духи пророческие послушны пророкам, потому что Бог не есть Бог неустройства, но мира. Так бывает во всех церквях у святых. /1 Кор. 14. 26–33/. Что же делать, стану молиться духом, стану молиться и умом /1 Кор. 14–15/. Ибо мы не знаем о чём молиться, как должно, но сам Дух ходатайствует за нас воздыханиями неизреченными /Рим. 8 гл. 26–27 ст./.

Пусть Бог благословит нас твёрдо стоять за истину, не уклоняться ни налево, ни на право дабы в точности исполнить волю Отца нашего небесного /книга Иисуса Навина I гл. 7–9/. Апостол Павел говорит: «Если кто и подвизается, не увенчивается, если незаконно будет подвизаться /2 Тим. 2,5/. Если кто приложит к словам сим, на того Бог наложит язвы... Если кто отнимет от слов пророчества книги сей, у того Бог отнимет участие в книге жизни и в святом труде /Откр. Иоана, 22; 18–20/. Аминь.

Братья Священнослужителей Христиан Евангельской Веры:

Пресвитер г. Одессы /Лучинец/, Пресвитер Молдавии /Формуза/, Пресвитер г. Днепродзержинска /Шепель/, Пресвитер г. Саратова /Егоров/, Пресвитер г. Челябинска /Фризон/, Пресвитер г. Пятихатки /Кориняк/, Благовестник г. Сталино / Клочков/, Благовестник ХВЕ /Кружко/, Пресвитер г. Енакиево /Кондраков/, Благовестник г. Караганды /Поповский/, Пресвитер Краснокутской церкви /Качалов/, Пресвитер Киевщины-благовестник ХВЕ /Левчук А.И./, Епископ /Бидаш А.И./.

15 августа 1956 г.

г. Харьков

ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет №1 (з речовими доказами). Арк. 127–128. Незавірена копія. Машинопис.

Додаток Г
Відозва керівництва «нелегальних» общин ХЄВ до своїх одновірців
(15.08.1956 р.)

Мы священнослужители, известные Вам по нашей работе, приветствуем Вас всех любовью нашей и любовью Господа нашего Иисуса Христа. Да благословит Вас Бог наш всякими благами на земле и на небесах и дарует нам всем единомыслие, подвизаясь единокорно за веру Евангельскую, созидая и устроая дом Божий, который есть Церковь, столп и утверждение истины.

МИР ВАМ!!!

Дорогие в Господе Братья и сёстры! Чтобы этот мир Божий вошёл во все общины, дома и Ваши сердца и упразднил разногласия, ссоры и вражды.

1. Отвечая на ваши вопросы: «Что Вам делать?», мы рекомендуем на основании основного Советского закона 124 ст. Конституции СССР в целях обеспечения за гражданами свободы совести – свобода отправления религиозных культов, признаётся за всеми гражданами. Исходя из этого пишите:

1. Заявления председателю Совета по делам религиозных культов при совете Министров СССР Полянскому И.В., по адресу: г. Москва Г-34, переулок Островского, дом 10, что Вы христиане веры Евангельской не можете быть в объединённых общинах ВСЕХБ, укажите ваши причины и просите зарегистрировать Вашу общину, как самостоятельную единицу. Заявление подписать всем членам церкви.

2. Копию областному и республиканскому уполномоченному по делам религиозных культов.

3. Подать уполномоченному областному или краевому по делам религиозных культов списки двадцатки, т. е. учредителей за их подписями и руководящего молитвенного богослужения /улица, дом и часы/ за подписью руководящего церковью

Наведите полные порядки в Ваших общинах, достигая любви, святой и праведной жизни перед Богом и людьми, ревнуя о дарах духовных, стараясь обогатиться ими к назиданию церкви. Ведите воспитательную работу с теми, которые попали обольщению посредством ветров учения и различных заблуждения /ибо и в наше время появляется их очень много/. Они наводят пятно на всё наше братство, разрушая веру в народе, калеча их [...]. Ибо мы, священнослужители ХВЕ по этому вопросу взяли на себя ответственность перед Богом и Правительством Советского Союза [...] за братство веры Евангельской, что мы будем вести воспитательную работу с тем, чтобы не допускать калечение ересями.

5. Мы священнослужители ХВЕ обращаемся к Вам народ Божий, чтобы Вы вместе с Вашими священнослужителями помогали нам в великом труде, очищая церковь Божию от всех вредных явлений. В настоящее время много ездят бродячих людей, которые являются распространителями ересей. Предлагаем Вам не принимать таковых в общину и в дом Ваш.

а/ Обольщенных, которые вкрадывались в сердца простодушных и пользуясь их доверием обирали верующих. Рим 16 гл. 17–18 ст.

б/ Еретики входили в доверие верующих, проводили между ними еретические учения, люди бросали работу, продавали имущество, уезжали на мнимый Сион, после чего оставались без средств существования и терпели кораблекрушение в вере, принимая второе водное крещение.

в/ вкрадываясь в семьи верующих и получая их доверие, разрушали семейную жизнь [...] запрещая жить семейной жизнью [...].

В дальнейшем на расширенном братском собрании вопрос о служении в церкви будет доработан детально, со всеми подробностями. Всем священнослужителям ХВЕ, вышедшим из объединения и находящимся ещё в нём, предлагается срочно возобновить служение по Закону Духа жизни, согласно догматам ХВЕ пунктов 1, 5, 8, 9.

Пусть Бог благословит в этом деле всех, кто трудится и уповает на Него.

Подписи священнослужителей Братства ХВЕ:

Епископ ХВЕ	БИДАШ А.И.
Пресвитер-Благовестник от Киевщины	ЛЕВЧУК И.А.
Пресвитер Одесской церкви	ЛУЧИНЕЦ
Пресвитер Молдавии	ФОРМУЗАЛ
Благовестник ХВЕ	КРУЖКО
Руководящий Днепродзержинской церкви	ШЕПЕЛЬ В.
Благовестник Сталинской церкви	КЛОЧКО
Пресвитер Отрадененской церкви	
Белгородской области	КАЙДАЛОВ С.Л.
Пресвитер Краснокутской церкви	
Харьковской области	КАЧАЛОВ В.Н.
Пресвитер Красноградской церкви	ПОПОВСКИЙ В.И.
Благовестник Ленинградской церкви	ОЛЕЙНИКОВ
Пресвитер Енакиевской церкви	КОНДРАКОВ Е.Н.
Пресвитер Саратовской церкви	ЕГОРОВ Н.В.
Временно руководящие Харьковской церковью	/ЗИБИН В. ТОРОП П./
Пресвитер Челябинской церкви	ФРИЗЕН В.А.
Пресвитер Пятигорской церкви	КОРИНЯК Ф.П.
Пресвитер Николаевской церкви	МАЗУРА
Пресвитер Первомайской церкви	ТОКАРЬ
Пресвитер Запорожской церкви	ХОТЕНКО
Пресвитер Александрийской церкви	КУЧЕРЕНКО
Пресвитер Симферопольской церкви	КОРКОСЕНКО
Пресвитер Евпаторской церкви	ВОЩИЛО
Благовестник Христ. Ев. Веры	БЕЛЫХ
Руководящий Кандинской церкви	
Винницкой области	ЗАГОРНЯ

ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет №1 (з речовими доказами). Арк. 47–49. Незавірена копія. Машинопис.

Додаток Д
Бланк уповноваження віруючих ХВЕ П. Бідашу та іншим служителям
ХВЕ клопотати про реєстрацію общини в РСРК (1956 р.)

УПОЛНОМОЧИЕ

Дня _____ месяца _____ 1956 года

Мы, верующие Христиан Веры Евангельской и священнослужители гор.
 _____ в количестве _____ членов

Настоящим уполномочиваем священнослужителей нашего братства:
 БИДАШ А.И., ЛЕВЧУК И.А., РОМАНЕНКО Ф.С., КАСПЕРОВИЧ А.П.
 ходатайствовать перед Советом по делам религиозных культов при Совете
 Министров СССР о разрешении регистрации наших общин с нашим
 пасторским надзором, чтобы проводить богослужения по нашему вероучению
 ХВЕ, как научил нас Господь через Своё святое Слово.

Все вопросы в процессе ходатайства могут ими выноситься по своему
 усмотрению, только действуя во благо народа Христиан Веры Евангельской,
 не отступая от догматов нашего вероучения.

Уполномочие подписываем собственноручно:

ПРЕСВИТЕР ЦЕРКВИ: _____

ДЬЯКОНА: _____

ЧЛЕНЫ СОВЕТА: _____

ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет №1 (з речовими
 доказами). Арк. 35. Незавірена копія. Машинопис.

Додаток Е

Звернення єпископа ХВС П. Бідаша та інших керівників ХВС до голови РСРК СРСР І. Полянського з проханням про реєстрацію союзу ХВС незалежно від ВСЄХБ (12.10.1956 р.)

Копия
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИОЗНЫХ
КУЛЬТОВ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СОЮЗА ССР
товарищу ПОЛЯНСКОМУ

Копия: уполномоченному Совету по делам религиозных
Культов при СМ УССР – тов. Вильховому П.А.
от священнослужителей христиан веры евангельской

ПОСЛАНИЕ

Мы, священнослужители Христиан веры Евангельской обращаем Ваше великодушное внимание, чтобы Вы были благосклонны к народу христиан веры евангельской и удовлетворили его просьбу ибо сей народ обращается к нам служителям, чтобы мы ходатайствовали перед Ваш, то мы единодушно излагаем перед Вами в этом послании сущность дела их просьбы; чтобы Вы разрешили проводить богослужения в молитвенных домах, как Вы разрешили адвентистам и ВСЕХБ, так как и мы в объединенных собраниях с евангельскими баптистами быть не можем, ввиду того, что мы имеем вероучение отличающееся от их вероучения и что служители евангельских христиан и баптистов взяли преимущество и насилуют нашу веру и свободу совести, нанося и оскорбляя наши христианские чувства, нарушая наш внутренний душевный покой. Владимир Ильич Ленин по этому вопросу дал декрет в феврале месяце 1918 года. В пункте № 2 говорится: «В пределах Республики запрещается издавать какие-либо местные законы, или постановления, которые бы стесняли или ограничивали свободу совести или устанавливали какие бы то ни были преимущества, на основании вероисповедания принадлежности граждан». Верующие после труда, свой отдых проводят в молитвенных собраниях, а мы не отдыхаем в этих объединённых собраниях, а томимся, мы, граждане Советского Союза заняты полезным трудом, совместно со всеми гражданами выполняем пятилетний план, после труда мы хотим спокойно отдохнуть, в наших молитвенных собраниях так как мы имеем право на труд, на отдых и в целях обеспечения за гражданами свободы совести [...] свободы отправления религиозных богослужений [...] признается за всеми гражданами, это говорится в 124-й ст. Конституции СССР, а также написано в газете «Правда» от II/XII-55 г. выступление секретаря ЦК КПСС Никиты Сергеевича Хрущева, где он говорит: «у нас в Советском Союзе хорошо разрешены, как национальный вопрос, так вопрос свободы вероисповедания». Каждый гражданин нашей

страны может отправлять религиозный обряды, так как он считает это необходимым.

На основании этого мы просим Вас разрешить нам проводить богослужения, как мы веруем, а не так, как нам диктуют евангельские баптисты. Подписанное в 1945 г. соглашение между двумя союзами ВСЕХБ и ХВЕ, не охватило всех вопросов, связанных с верою в народе, по этой причине многие верующие не вошли в объединение и в целом составляют списочный состав около ста тысяч человек, по всему Советскому Союзу.

На заявления епископа Бидаша А.И. об открытии молитвенных собраний нашего союза для этих верующих, Вы не разрешили, ссылаясь на то, что у некоторых наших верующих проявляются ненормальности. Мы, священнослужители Христиан веры Евангельской берём на себя полную ответственность: /«Повинуйтесь наставникам вашим и будьте покорны, ибо они неусыпно пекутся о душах ваших, как обязанные дать отчет; чтоб они делали это с радостью, а не вздыхая, ибо это для вас не полезно». Послание Евреям 13 гл.17 ст./ За все эти ненормальные явления, в народе и обязуемся вести воспитательную работу среди этих людей и довести до полного прекращения всех этих ненормальностей.

Мы священнослужители ХВЕ, желаем лично с Вами иметь встречу на совещании, на котором могли бы лично открыть существующее положение на сегодня и дальнейшую деятельность в том или другом направлении. Мы просим Правительство СССР и Вас лично, чтобы Вы разрешили народу Христиан веры евангельской свободу вероисповедания этим самым восстановить союз ХВЕ – это просит народ и мы, его служители.

Пусть восторжествует справедливость Советского Правосудия и его закона. Мы твердо убеждены в том, что Вы не откажете в просьбе народа.

1. Епископ ХВЕ	/Бидаш А.И./
2. Пресвитер гор. Одессы	/Лучинец/
3. От Киева Пресвитер-благовестник	/Левчук И.А./
4. Благовестник ХЕВ	/Кружко/
5. Пресвитер Молдавии	/Формузал/
6. Руководящий Днепродзержинска	/Шепель /
7. Благовестник г. Сталино	/Клочков К.С./
8. Пресвитер Страденской церкви Белгородской обл.	/Кайдалов С.Л./
9. Пресвитер Краснокутской церкви По Харьковской области	/Качалов В.Н./
10. Пресвитер г. Краснодара «Благовестник»	/Поповский В.И./
11. Уполномоченный от Ленинградской церкви	/Олейников/
12. Пресвитер Енакиевской церкви	/Кондраков Е.Н./
13. Пресвитер Саратовской церкви	/Егоров Н.В./
14. Врем. руковод. Харьковской церкви	/Зыбин В.А. Тороп П.Д./
15. Пресвитер Челябинской церкви	/Фризон В.А./
16. Пресвитер Пятихатской церкви	/Кориняк/

17. Пресвітер Николаевской церкви	/Мазура/
18. Пресвітер Первомайской церкви Апостоловского района	/Токарь/
19. Пресвітер Запорожской церкви	/Фаненко/
20. Пресвітер Александрийской церкви Никопол. р-н	/Кучеренко/
21. Церковь Симферополь, пресвітер	/Коркосенко/
22. Церковь Евпатория пресвітер	/Воцило/
23. Благовестник Христ. Ев. Веры	/Белых/
24. Руководящий Кантелинской церкви Винницкой области	/Загорня Гр. Н./ ⁸¹

ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет №1 (з речовими доказами). Арк. 44–46. Незавірена копія. Машинопис.

---

⁸¹ За свідченнями П. Бідаша, які він надав на судовому процесі 1957 р., під оригіналом документу свій підпис поставили 87 керівників ХВЄ [88, арк. 17].

Додаток Є**Заява керівництва ХВС до М. Хрущова про реєстрацію союзу ХВС в РСРК незалежно від ВСЄХБ (16 листопада 1956 р.)**

СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА КПСС
Никите Сергеевичу ХРУЩЕВУ
от священнослужителей христиан веры евангельской

ЗАЯВЛЕНИЕ

Мы, священнослужители христиан веры евангельской обращаемся к Вам с просьбой народа христиан веры евангельской, которые обратились к нам, служителям, просили ходатайствовать перед Вами, чтобы разрешили верующим христианам веры евангельской регистрацию самостоятельных отдельных молитвенных богослужений, т.к. мы в объединённых собраниях с евангельскими христианами баптистами быть не можем ввиду того, что имеем вероучение, отличающееся от их вероучения. Подписанное в 1945 году Московское соглашение между двумя союзами евангельскими христианами и христианами евангельской веры не охватило всех вопросов, связанных с верою народа. По этой причине многие не вошли в объединение. Соглашение дало очень ограниченные права верующим христианам веры евангельской, да и они в свою очередь стали резко нарушаться со стороны евангельских христиан баптистов, что явилось большим выходом из объединения.

Таким образом, обо всех нарушениях евангельских христиан баптистов стали к священнослужителям веры евангельской поступать жалобы с просьбой устранения всех нарушений. Священнослужители веры евангельской, разобрав жалобы разобрав жалобы христиан веры евангельской, собрались в 1948 году в городе Днепропетровске обратиться с посланием к Всесоюзному совету евангельских христиан баптистов, изложив подробно нарушение пунктов Московского соглашения, но данное послание не достигло своей цели, т.к. все священнослужители, участники данного послания были подвергнуты арестам /копия послания прилагается/.

Досрочно освободившись, мы приехав на места своего жительства видим, что нарушение Московского соглашения продолжается и что в объединении осталось христиан веры евангельской мало, а те, которые не объединились и вышедшие за эти годы из объединения, проводят своё богослужение отдельно от христиан баптистов, в незарегистрированных молитвенных собраниях, обратились с просьбой снова начать вести переговоры с Союзом евангельских христиан и баптистов о возможности совершения христианами веры евангельской богослужения на основе вероучения веры евангельской, что побудило священнослужителей выехать в г. Москву для уточнения нашего вопроса в Союзе евангельских христиан баптистов. Неоднократные наши беседы с руководителями Союза баптистов привело к тому, чтобы мы составили дополнение к Московскому соглашению 1945 года, отразив в нём духовную потребность христиан веры евангельской

/копию прилагаем/. 31 октября 1956 года пленум Союза евангельских христиан баптистов не принял нашего дополнения к Московскому соглашению 1945 г., не удовлетворив ни одного пункта нашего требования /копия выступления руководителей союза прилагаем/. Одновременно, ведя беседы с руководителями союза баптистов мы обращались в Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, освещая ход нашего ходатайства и наших бесед, представив им весь материал по данному делу.

12 ноября 1956 г. мы вновь были приняты в Совете по делам религиозных культов в г. Москве и на наше ходатайство и заявление целого ряда церквей с разных городов и сёл мы не получили положительного ответа, в силу чего мы вынуждены вместе с верующими христианами веры евангельской просить Вас дать нам возможность верующим по своему убеждению проводить богослужение согласно вероучения нашего Господа Иисуса Христа /прилагаем догматы нашего вероучения/.

Зная, что в нашей стране существует свобода всех вероисповеданий, что гарантирует её Конституция Союза ССР, а также издание Декрета в феврале 1918 года, подписанное Владимиром Ильичом ЛЕНИНЫМ, просим Вашего вмешательства удовлетворить ходатайство христиан веры евангельской.

Священнослужители ХРИСТИАН ВЕРЫ ЕВАНГЕЛЬСКОЙ: /БИДАШ А.И./,
/РОМАНЕНКО Ф. С./, /ЛЕВЧУК И. А./, /СИЗОВ И. В./, /ФРОЛОВ А. В./

Москва, 16 ноября 1956 г.

ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет №1 (з речовими доказами). Арк. 137–138. Незавірена копія. Машинопис.

Додаток Ж

Лист очільників ініціативної групи ЄХБ О. Прокоф'єва та Г. Крючкова до Президії ВСЄХБ. 13 серпня 1961 р.

«...Если кто хочет идти за Мною, отвергнись себя и возьми крест свой и следуй за Мною» (Матф. 16, 24).

Благодать вам и мир от Бога Отца, и Господа нашего Иисуса Христа, Который отдал Себя Самого за грехи наши, чтоб избавить нас от лукавого века, по воле Бога и Отца нашего. Ему слава во веки веков. Аминь.

Братья, служители ВСЄХБ! Теперь, когда церковь ЕХБ переживает тяжелое время, время господства в ней человеческих постановлений, время разделений, заблуждений и страданий не только духовных, но и физических, оставаться служителям Божиим в стороне и бездействии является преступлением перед Богом и Его народом. Иез. 9, 10. Поэтому, вняв побуждению Духа Святого, мы не стали советоваться с плотью и кровью, а, утвердившись постом и молитвой, решили пойти к исправлению создавшегося положения путем выявления и устранения причин, породивших пагубные для нашей церкви последствия. Иоиль. 2, 12–18.

Всякий раз, когда мы задаем себе вопрос, где главная причина всех неустройств церкви, кто играл и играет во всем этом главную роль, — мы единодушно говорим:

- вы, к которым мы теперь обращаемся,
- вы, кто в свое время с великой радостью отдали свои сердца Богу, через искупление Христом Иисусом;
- вы, кто заняли самое высокое положение в церкви;
- вы, кто теперь преступно препятствует восстановлению в ней Божественного порядка. Иез. 34, 1–10.

Поэтому именно вас мы единодушно обличаем и заявляем:

1. Вы уничтожили Божественный принцип, по которому все жизненно важные вопросы церкви решаются самой церковью и на основании Слова Божьего. Это явилось коренным злом, так как церковь и только церковь есть столп и утверждение истины. 1Тим. 3, 15.

2. На местах вы поставляли неугодных Богу и церкви служителей, нередко имевших своей целью разрушение дела Божьего.

3. Вы рассылали на места Положения и Инструкции, явно противоречащие Слову Божьему, которые внедрялись силой, всюду встречали протесты и вызывали болезненные реакции. Ис. 28, 13–14.

4. Такой работой вы оказали отрицательное влияние и на жизнь незарегистрированных церквей, т. к. ваши человеческие постановления принимались недоброжелателями церкви за норму, а вера и поведение несогласных с вами объявлялись сомнительными, и последние подвергались репрессиям.

5. Внешне вы хорошо зарекомендовали себя даже в глазах мирового христианства и заняли определенную позицию, но, не имея мужества и

желания представить компрометирующую вас действительность, вы ввели христианскую общественность всего мира в заблуждение и сделали виновными перед ней.

Эти антиевангельские мероприятия сыграли основную роль в отходе от церкви отдельных верующих и целых групп, в создании ими самостоятельных общин, а также в увеличении влияния на церковь различных заблуждений. Все вышеизложенное не стихийность, а тщательно разработанная и старательно проводимая в жизнь программа низвержения церкви через церковь, программа, ведущая к разложению церкви. Таким образом, на сегодня церковь ЕХБ в нашей стране представляет следующую картину: единая по учению и духу в главном, она искусственно разделена на два лагеря: незарегистрированных и зарегистрированных церквей, и если первый испытывает недостаток единого центрального руководства, то последний, имея его, им же старательно разлагается. Учитывая вышеизложенное, мы считаем:

1. Все церкви ЕХБ в нашей стране, независимо от того зарегистрированы они или не зарегистрированы, составляют одну церковь ЕХБ в СССР и должны занимать равное во всех отношениях положение.

2. Необходимым иметь избранное на основании Слова Божьего единое центральное руководство как зарегистрированных, так и незарегистрированных общин церкви ЕХБ.

3. Существующее в настоящее время центральное руководство (ВСЕХБ) зарегистрированных общин ЕХБ не является избранным церковью, не руководит церковью, а лишь ее частью, не отвечает интересам церкви и дела Божьего и проявило неверность пред Богом в своем многолетнем служении.

А поэтому мы предлагаем:

1. В интересах дела Божьего пойти к исправлению создавшегося положения безболезненным путем Божьего благоразумия, а не конфликта.

2. Дать согласие на созыв и проведение Чрезвычайного Всесоюзного съезда церкви ЕХБ в СССР.

Напоминаем, что это доброе начало будет иметь далеко идущие последствия, и в случае отказа с вашей стороны, а также в случае нечистых маневров и проволочек, мы сохраняем за собой право действовать самостоятельно, согласно указаниям Слова Божьего и в интересах церкви, в соответствии с требованиями настоящего времени.

С уважением к вам братья во Христе и служители церквей, составляющие Инициативную группу по созыву Всесоюзного съезда церкви ЕХБ в СССР.

Уполномоченные от инициативной группы по созыву съезда:

Прокофьев А. Ф., Крючков Г.К.

Воскресенье, 13 августа 1961 г.

Додаток 3
Із протоколу наради оргкомітету ЄХБ про відлучення президії та
старших пресвітерів ВСЕХБ (03 липня 1962 р.)

ПРОТОКОЛ №7

«Что вы свяжете на земле, то будет связано и на небе» Мф. 18:18

Памятуя слова Господа «... что вы свяжете на земле, то будет связано и на небе...» (Мф. 18:18) и видя в них, что Церкви принадлежит основное разрешающее и запрещающее право, совещание имело целью, исполняя волю Божью, рассмотреть присланные в оргкомитет протоколы и заявления отдельных общин и целых республиканских братств ЕХБ [...] по нижеследующим вопросам [...]:

1. Как относятся церкви ко ВСЕХБ в связи со сделанным ему предупреждением (см. решение Оргкомитета от 22/IV-62/)

2. место Оргкомитета в церкви ЕХБ [...].

И во всех других документах, присланных в Оргкомитет от зарегистрированных и незарегистрированных церквей ЕХБ Молдавии, Украины, Белоруссии, Татарии, Кавказа и Закавказья, Урала, Зауралья и Сев. Казахстана, областей Западной Сибири и Алтайского края и др. областей СССР, содержится единодушное свидетельство, что члены ВСЕХБ давно лишились права быть членами Церкви Христовой [...].

Учитывая вышеизложенные требования церкви ЕХБ в СССР об отлучении, давно отступивших от Бога, чуждых ей служителей, Оргкомитет всецело присоединяется к ним и во исполнение воли Божьей, заявляет, что не признаёт за ВСЕХБ и его работниками:

1. Права быть служителями церкви ЕХБ.
2. Права представительства и поддержания связи в пределах СССР.
3. Права представительства и поддержания связи с церквями за рубежом и объявляет отлучёнными от церкви ЕХБ следующих служителей:

1. ЖИДКОВ Я. И. – председатель ВСЕХБ.
2. КАРЕВ А. В. – генеральный секретарь ВСЕХБ.
3. ИВАНОВ И. Г. – казначей ВСЕХБ.

Сотрудники ВСЕХБ, старшие пресвитеры:

4. МОТОРИН И.И.	12. ВЕЛИСЕЙЧИК К.С.	20. ЕВСТРАТЕНКО
5. МИЦКЕВИЧ А.И.	13. ГЕРМАНОВИЧ Н.Н.	21. ШАПОВАЛОВ Д.Д.
6. БУЗЫНИН Г.М.	14. ЕРМИЛОВ В.И.	22. РУСАНОВ Б.А.
7. ЩЕПЕТОВ С.Г.	15. КАРАКАЙ Л.М.	23. КАЛИБАБЧУК К.Л.
8. АНДРЕЕВ А.Л.	16. ТАТАРЧЕНКО И.Я.	24. ПОНОМАРЧУК Д.И.
9. ПАРЧЕВСКИЙ П.А.	17. ГАЙВОРОНСКИЙ А.	25. КАЛЮЖНЫЙ И.Я.
10. МЕЛЬНИКОВ Н.Н.	18. ЕГОРОВ И.Е.	26. РАЕВСКИЙ Е.Н.
11. АСТАХОВ Ф.Р.	19. ПОДГАЙСКИЙ Р.Р.	27. АНДРИКЕВИЧ Д.М.

Протокол подписали: Председатель Оргкомитета пресвитер – КРЮЧКОВ Г.К., пресвитер – ШАЛАШОВ А.А., пресвитер – БАТУРИН Н. Г.

Повністю опубліковане: Крючков Г. К. Великое пробуждение XX столетия. Москва, 2016. С. 69–70. Друкований примірник. Машинопис.